

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ISSN 2312-2595

ПРОБЛЕМИ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

Збірник наукових праць
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка

Серія «Історія». Випуск 42

Дрогобич – 2018

УДК 009+1+4+15+93

Д 75

Рекомендовано до друку вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 16 від 22 листопада 2018 р.)

Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка». Серія «Історія» перереєстровано і затверджено в Переліку наукових фахових видань рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України від 16.05.2016 № 515. Збірник індексується у міжнародних базах даних: **Google Scholar, Index Copernicus.**

Від 2004 р. виходять за серійним принципом.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 21254-11054Р від 27.02.2015 року Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Відповідальність за достовірність наведених у публікаціях фактів, дат, найменувань, прізвищ, імен, цифрових даних несуть автори статей. Наукові статті друкуються за авторськими варіантами. Думка редакційної колегії може не збігатися з думкою авторів.

Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія» / ред. кол. **Володимир Галик** (головний редактор) та ін. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2018. – Випуск 42. – 316 с.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

DROHOBYCH IVAN FRANKO STATE
PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ISSN 2312-2595

PROBLEMS OF HUMANITIES

a collection of scientific articles

Drohobych Ivan Franko
State Pedagogical University

«History» Series. Issue 42

Drohobych – 2018

UDC 009+1+4+15+93

D 75

Recommended for printing by Academic Council
of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(22 November 2018, Minutes № 16)

Problems of the humanities: a collection of scientific works of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. «History» Series was re-registered and approved in the List of scientific professional editions of Ministry of Education and Science of Ukraine No. 515 dated 16.05.2016 and registered in the international scientometric databases **Google Scholar**, **Index Copernicus**.

Since 2004 they come out on a serial basis.

Certificate of state registration of the printed mass media of the CU № 21254-11054R dated February 27, 2015 of the State Committee for Information Policy, Television and Radio Broadcasting of Ukraine.

The authors of the articles are responsible for the authenticity of the facts, dates, names, surnames, names, and digital data contained in the publications. Scientific articles are published from copyright/author's texts. The opinion of the editorial board may not coincide with the views of the authors.

Problems of Humanities. «History» Series : a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University / **Volodymyr Halyk** (Editor-in-Chief) & others. – Drohobych : Editorial-Publishing Department of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 2018. – Issue 42. – 316 p.

РЕДКОЛЕГІЯ

Галик Володимир – головний редактор, кандидат історичних наук, доцент кафедри *всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін*, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Петrenchко Олег, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри *всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін*, Дрогобицький державний педагогічний університету імені Івана Франка.

Андрєсв Віталій, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри *всесвітньої історії та історіографії*, Херсонський державний університет.

Бальбуза Катерина, доктор габілітований з історії, професор, професор кафедри *історії античних суспільств*, Університет Адама Міцкевича у м. Познань (Польща).

Зашкільняк Леонід, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри *історії країн Центральної та Східної Європи*, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Льницький Василь, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри *історії України*, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Кондратюк Костянтин, доктор історичних наук, професор, професор кафедри *новітньої історії України*, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Луць Іренеуш, доктор габілітований з історії, ад'юнкт з науковим ступенем доктора габілітованого кафедри *історії стародавнього світу*, Університет Марії Кюрі-Склодовської у м. Люблін (Польща).

Масенко Віталій, доктор історичних наук, професор, професор кафедри *історії України*, Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького.

Слапек Даріуш, доктор габілітований з історії, професор, завідувач кафедри *стародавньої історії*, Університет Марії Кюрі-Склодовської у м. Люблін (Польща).

Ставнюк Віктор, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри *історії стародавнього світу та середніх віків*, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Тельвак Віталій, доктор історичних наук, професор, професор кафедри *всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін*, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Тимошенко Леонід, кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Футала Василь, доктор історичних наук, професор, професор кафедри *історії України*, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Попп Руслана, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри *історії України*, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Прохненко Ігор, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри *історії стародавнього світу та середніх віків*, Ужгородський національний університет.

Гриценко Галина – відповідальний секретар, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри *всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін*, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

EDITORIAL BOARD

Halyk Volodymyr – **Editor-in-Chief**, *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.*

Petrechko Oleh, *Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.*

Andreyev Vitaliy, *Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History and Historiography, Kherson State University.*

Balbuza Kateryna, *Habilitated Doctor in History, Professor, Professor of the History Department of Ancient Societies, Adam Mickiewicz University in Poznan (Poland).*

Zashkilnyak Leonid, *Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Central and Eastern Europe, Ivan Franko National University of Lviv.*

Ilnytskyi Vasyl, *Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.*

Kondratyuk Kostiantyn, *Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Modern History of Ukraine, Ivan Franko National University of Lviv.*

Luts Ireneush, *Habilitated Doctor in History, Adjunct at the Department of Ancient History, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, Poland.*

Masnenko Vitaliy, *Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, B. Khmelnytsky Cherkassy National University.*

Slapek Dariush, *Doctor of History, Professor, Head of the Department of Ancient History, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin (Poland).*

Stavniuk Viktor, *Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of the Ancient and Middle Ages, Kyiv National Taras Shevchenko University.*

Telvak Vitaliy, *Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.*

Tymoshenko Leonid, *Candidate of Historical Sciences, Professor, Dean of the Historical Faculty, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.*

Futala Vasyl, *Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor, Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.*

Popp Ruslana, *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.*

Prokhenko Ihor, *Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Associate Professor of the Department of History of the Ancient and Middle Ages, Uzhgorod National University.*

Hrytsenko Halyna – **Executive Secretary**, *Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer at the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.*

ЗМІСТ

Біла Світлана, Драган Володимир. Історико-краєзнавчі погляди Стефана Коваліва у працях українських гуманітаріїв часу незалежної України.....	11
Галик Володимир. Зв'язки Івана Франка із польськомовним середовищем Дрогобича в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст.: на матеріалах епістолярної спадщини українського вченого.....	23
Гриценко Галина. Культурно-просвітницька діяльність українців і білорусів у міжвоєнний період.....	35
Драган Володимир. Наслідки розвитку нафтової промисловості для населення Борислава у канві творчої спадщини Стефана Коваліва.....	48
Іваник Микола. Міські урядники Самбора доби галицької автономії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).....	63
Комарницький Ярослав. Діяльність філії товариства «Просвіта» в Дрогобичі (1921–1939).....	75
Лазорак Богдан. За кулісами театральної сцени Дрогобича: епізоди з історії українських, польських та єврейських гастролей у добу Івана Франка (1866–1914 рр.).....	91
Лазурко Лідія. Становлення польських криптоісторичних видань у Львові ХІХ ст.....	121
Смуток Ігор, Смуток Леся. Родовий склад та господарсько-суспільне життя руської шляхти Перемишльської землі через призму історії шляхетського осідку (на прикладі с. Уличне).....	135

Тельвак Віталій, Тельвак Вікторія. Михайло Грушевський в історіографічній спадщині Мирона Кордуби.....	148
Тиміш Лідія. Українська церква у пошуках ідентичності: греко-католицькі дослідження у міжвоєнному Львові.....	173
Тимошенко Оксана. Українська радикальна партія Надніпрянської України та її ідеологічна платформа.....	187
Маркович Марія. Освітня реформа імператора Флавія Клавдія Юліана 362 р.....	199
Олійник Микола. Проблема добровільності у комплектуванні римського війська (V–II ст. до н. е.).....	214
Петречко Олег. Податкова політика римського уряду у добу принципату.....	243
Тарасюк Ярослав. Перська кампанія Александра Севера.....	257
Тарнавський Роман. Діяльність Марка Ліцінія Красса у період диктатури Сулли.....	274
Тимошенко Марта. Антична спадщина у коментарі голландського картографа Абрагама Ортелія до мапи Понту Евксинського 1590 року.....	286
Цюпак Василина. Політика Марка Аврелія щодо християн.....	300
Список скорочень.....	313

CONTENTS

Bila Svitlana, Drahan Volodymyr. Historical and ethnographic views of Stefan Kovaliv in the works of the Ukrainian scholars during the independent Ukraine.....	11
Halyk Volodymyr. Ivan Franko's ties with the Polish intelligentsia in Drohobych in the last quarter of the nineteenth and early twentieth centuries: on materials of the epistolary heritage of the Ukrainian scholar.....	23
Hrytsenko Halyna. Cultural and educational activities of Ukrainians and Belarusians during the interwar period.....	35
Drahan Volodymyr. The consequences of the development of the oil industry for the population of Borislav in the context of Stefan Kovaliv's creative heritage.....	48
Ivanyk Mykola. Sambir local government officials in the period of the Galician autonomy (second half of the 19 th – beginning of the 20 th century).....	63
Komarnytskyi Yaroslav. Activity of the department of «Prosvita» society in Drohobych (1921–1939).....	75
Lazorak Bohdan. Behind the scenes of the theatrical scene of Drohobych: episodes from the history of Ukrainian, Polish and Jewish tours in the era of Ivan Franko (1866–1914).....	91
Lazurko Lidiya. The formation of Polish crypto-historical publications in the XIX century Lviv.....	121
Smutok Ihor, Smutok Lesia. Generic composition and economic and social life of the Ruthenian gentry of the Przemysl land through the prism of the history of the gentry's settlement (on the example of the village of Ulychne).....	135

Telvak Vitaliy, Telvak Viktoriya. Mykhailo Hrushevsky in historiographical heritage of Myron Korduba.....	148
Tymish Lidiya. Ukrainian Church in Search of Identity: Greek-Catholic studies in the interwar Lviv.....	173
Tymoshenko Oksana. The Ukrainian radical party of the Dnieper Ukraine and their ideological platform.....	187
Markovych Mariya. The educational reform of Flavius Claudius Julianus in 362 AD.....	199
Oliyntyk Mykola. The problem of voluntariness in recruiting the Roman army (V–II centuries B.C.).....	214
Petrenchko Oleh. Tax policy of the Roman government during the Principate.....	243
Tarasiuk Yaroslav. The Persian campaign of Severus Alexander.....	257
Tarnavskiy Roman. The activity of Marcus Licinius Crassus during the dictatorship of Sulla.....	274
Tymoshenko Marta. The antique heritage in the commentary of the Dutch cartographer Abraham Ortelius to his map of Pontus Euxinus 1590.....	286
Tsiupak Vasylyna. Marcus Aurelius' policy towards Christians.....	300
List of abbreviations.....	313

УДК 908(477):821.161.2.09(092)"18/19"

БІЛА Світлана – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (bilasvitlana24@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9506-2789>

ДРАГАН Володимир – аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (zosh3_borislav@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7423-4473>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.165066>

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ПОГЛЯДИ СТЕФАНА КОВАЛІВА У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ГУМАНІТАРІЇВ ЧАСУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Анотація. У статті охарактеризовано праці українських гуманітаріїв періоду незалежної України, у яких прямо чи опосередковано робився акцент на аналізі історико-краєзнавчих поглядів С. Коваліва. У процесі проведеного дослідження систематизовано, проаналізовано й узагальнено низку спеціальних та неспеціальних досліджень: монографій, наукових розвідок у періодичних виданнях, науково-публіцистичних праць, статей і повідомлень у регіональній пресі тощо. У ході зробленого аналізу, дотичної до порушеної теми історіографії, з'ясовано, що С. Ковалів був автором низки краєзнавчих досліджень, декількох спеціальних історичних, етнографічних і фольклорних праць. Окремо акцентується на тому, що дослідниками життя і діяльності С. Коваліва в період незалежності України було віднайдено, охарактеризовано й опубліковано ще недруковані різножанрові твори бориславського письменника та громадсько-освітнього діяча. У цьому плані упорядники зазначають, що у них С. Ковалів демонструє особливості важкого культурно-освітнього й соціально-економічного становища на західноукраїнських землях в останній чверті XIX – на початку XX ст.

© Біла Світлана, Драган Володимир, 2018

Ключові слова: *Стефан Ковалів, незалежна Україна, історико-краєзнавчі погляди, творча спадщина, українські гуманітарії, монографії, дослідження, статті, повідомлення.*

Постановка проблеми. Досить довго ім'я знаного українського письменника, культурно-освітнього та громадсько-політичного діяча – Стефана Коваліва – було призабуте. І це при тому, що його постать посідала фігуруюче місце з-поміж українських письменників останньої чверті XIX – початку XX ст. У радянський період робилися певні спроби повернути велич імені С. Коваліва, проте це були незначні кроки. Зокрема, у 50-х рр. XX ст. спочатку опубліковано, а згодом, дещо в більшому об'ємі, перевидано зібрання художніх творів письменника. Водночас дослідниками творчої спадщини С. Коваліва акцентувалося на його педагогічних статтях і висловлюваннях, робилися певні спроби аналізувати історико-краєзнавчі праці тощо.

Найбільше постать С. Коваліва почала цікавити українських дослідників уже після проголошення Україною своєї незалежності. Це закономірно, адже в умовах її розбудови перед українським суспільством назріла нагальна потреба повернути все втрачене і забуте з метою переосмислення, вивчення та використання минулого задля поліпшення майбутнього. Саме в умовах розбудови української державності, модернізації української школи й освіти, вивчення й переосмислення історії рідного краю і т. д. залишена С. Ковалівим творча спадщина, стає актуальною для кола українських дослідників.

За підрахунками дослідників, перу С. Коваліва належить понад одинадцять десятків оповідань і нарисів, декілька десятків так званих «Дописів із Борислава» і приблизно чотири десятки педагогічних статей і методичних розробок [1]. Також він є автором низки історико-краєзнавчих праць, а це – немало краєзнавчих досліджень, декілька спеціальних історичних, етнографічних і фольклорних праць. Зважаючи на це, в добу незалежності України з'явилося ряд напрацювань, де автори прямо чи опосередковано аналізують історико-краєзнавчі погляди С. Коваліва. Актуальність їхнього змісту у сьогоденні зумовлюється передовсім тим, що у них представлено чимало інформаційно-статистичних відомостей про життя і побут мешканців Бори-

слава, соціально-економічний розвиток краю, про розвиток нафтопромислу й становлення робітничого класу у Східній Галичині і т. д.

У контексті хочемо зазначити, що цінність змісту праць С. Коваліва полягає у тому, що він, в основному, фігурував прямим свідком усіх тих явищ і подій, про які згодом писав у різножанрових працях. Фактично, це і є родзинкою творчості письменника, адже індивідуально побачене, почуте й особисто перевірене стало основним наповнювачем художньої канви його літературних творів і змісту інших праць.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні немає спеціальних досліджень, де було б охарактеризовано праці українських гуманітаріїв періоду незалежності України, у яких прямо чи опосередковано робився акцент на аналізі історико-краєзнавчих поглядів С. Коваліва. У цьому плані можна лише згадати ті дослідження, у яких дослідники лише прямо чи опосередковано торкаються порушеної нами проблеми: книга Р. Горака *«Стефан Ковалів»* [7], монографія О. Колінько *«Стефан Ковалів. Мала проза крізь призму часу (сучасна інтерпретація)»* [12], монографія В. Гетьмана *«Освітня діяльність і педагогічні погляди Степана Коваліва»* [3]. Останнім часом окремі дослідники при розгляді різнобічної діяльності С. Коваліва побіжно зверталися і до аналізу окремих досліджень, де простежено його історико-краєзнавчі погляди [4; 5; 14].

Зважаючи на те, що наразі немає ґрунтового дослідження, яке б висвітлювало місце історико-краєзнавчих поглядів С. Коваліва у працях українських гуманітаріїв часу незалежності України, ставимо собі за мету проаналізувати вибрані праці тих дослідників, котрі якоюсь мірою вдавалися до аналізу його історико-краєзнавчої спадщини.

У період незалежності України (чи не вперше!) про С. Коваліва заговорив львівський дослідник М. Гнатюк, який у 1992 р. на сторінках журналу *«Дзвін»* умістив статтю *«Учитель життя людського»*, у котрій позитивно охарактеризував творчий доробок письменника, назвавши його *«знавцем людських душ»*. У дослідженні М. Гнатюк акцентує, що *«Серед когорти обдарованих митців Іван Франко називає і старшого за себе віку колегу по перу Стефана Коваліва – письменника, ім'я якого мало що гово-*

ривить сучасному читачеві. А між тим твори його, “крізь сльози всміхнуті нариси”, були досить популярні серед українського читача початку нашого століття. Можна вважати Стефана Коваліва письменником, твори якого торкаються “одного закутка” – промислового життя Борислава, “галицької Каліфорнії”, яка під кінець XIX ст. принесла незліченні багатства одним і розорення та занепад іншим» [6, 131].

Продовжуючи аналіз історико-краєзнавчої спадщини С. Коваліва, М. Гнатюк робить висновки, що «Багато з того, що написав письменник, стало набутком історії і сьогодні викликає інтерес лише фахівців, які цікавляться історією Галичини 80-х – 90-х рр. Більша частина оповідань, маючи цінність з пізнавального боку, є гідним внеском у скарбницю художньої думки кінця XIX – поч. XX ст.» [6, 133].

Окрім згаданої праці, у 1992 р. на сторінках регіональної преси починають появлятися і публіцистичні повідомлення про С. Коваліва, де автори у контексті розповіді про життя і діяльність бориславського письменника торкаються його і краєзнавчої роботи. Зокрема, подібний допис був уміщений І. Паньківим на шпальтах дрогобицької газети «Галицька зоря» [17].

У 1997 р. на сторінках часопису «Галицька Брама» В. Гетьманом було уміщено статтю «Невтомний трудівник», у котрій автор намагається довести неоціненну значущість творчої спадщини С. Коваліва для сучасного суспільства, зокрема молоді. В основному, у згаданій статті йдеться здебільшого про педагогічну майстерність бориславського учителя, проте у деяких моментах, задля контексту, автор звертається й до аналізу його контактів з місцевим населенням і постійним стеженням за їхнім становищем тощо. З цього приводу дослідник зазначає: «*Стефан Михайлович відзначався надзвичайною скромністю, широким кругозором, тісним зв'язком з трудовим народом і був завжди готовим допомогти йому в складних життєвих справах. Особливо чудово почували себе, контактуючи з ним, робітники і селяни. Усе своє життя він думав про те, як допомогти трудящим вирватися з бідності і злиднів, у міру своїх можливостей...*» [2, 13].

Знаковим у напрямі всебічного вивчення життя і діяльності С. Коваліва, а також аналізу його творчої спадщини виявився 1998 р. Саме тоді, у Бориславі, упродовж 24–25 грудня прохо-

дила Всеукраїнська наукова конференція з нагоди 150-тиріччя від дня народження письменника: «*Стефан Ковалів та український літературний процес*». Зокрема, в ході роботи конференції було виголошено низку доповідей, у яких була заторкнута історико-краєзнавча діяльність С. Коваліва. Із подібним виступили Г. Бойко («*Стефан Ковалів про нафтовий і озекиритний промисел Борислава*»), О. Микулич («*Борислав у творчості Стефана Коваліва*»), Я. Грицак («*Стефан Ковалів і “Gazeta Naddniestranska”*»), М. Зубрицький («*Опис доріг до Борислава в оповіданнях І. Франка та С. Коваліва*»), Г. Гром («*Стефан Ковалів у шкільному краєзнавстві*») та ін. [20].

Ювілейний рік виявився також плідним щодо видання книг і виходу у світ дрібних публікації про С. Коваліва. Спочатку хочемо згадати книгу Р. Горака «*Стефан Ковалів*», приурочену саме 150-річчю від дня народження. Вона уміщує в собі чимало інформації про життя і діяльність бориславського письменника, його родину. Побіжно у дослідженні представлено окремі сюжети щодо його літературної творчості, формування історико-краєзнавчих поглядів, а також уміщено відомості про епістолярну та мемуарну спадщину, зроблено публікацію листів С. Коваліва до І. Франка та до О. Маковея тощо [7].

Окремою публікацією про архів С. Коваліва із колекції музею «*Дрогобиччина*» вийшла стаття О. Соловки, де дослідниця представила широкому загалу відомості про наповненість сімейного архіву бориславського письменника [19]. У контексті цього хочемо також зазначити, що дещо пізніше, у 2013 р. в музеї «*Дрогобиччина*» проходила документально мистецька виставка «*Стефан Ковалів і образки з “галицької Каліфорнії”*», де було виставлено у експозиціях всі одиниці зберігання із сімейного архіву С. Коваліва. Виставка супроводжувалось брошуркою, у котрій подано опис усіх одиниць збору експозицій, упорядником якої також є О. Соловка [9].

Деякі статті про С. Коваліва було опубліковано на сторінках бориславської газети «*Нафтовик Борислава*» (автор О. Микулич) [15; 16] та дрогобицької газети «*Галицька зоря*» (автор О. Кравець) [13]. Щодо їхнього змісту, то автори детально констатують основні сюжети з біографії С. Коваліва, відзначаючи при цьому його внесок у вивчення минулого рідного краю.

Окремі статі про С. Коваліва, котрі приурочувалися його 150-річчю від дня народження, виходили також і впродовж 1999 р. Зокрема, на шпальтах газети «Літературна Україна» Р. Горак опублікував статтю «*Стефан Ковалів: до 150-річчя від дня народження*» [8], а Р. Пастух на сторінках газети «*За вільну Україну*» – «*Учитель, письменник, патріот*» [18]. Згадані статті є типовими, у них акцентується на основних віхах життя та діяльності, де в контексті звертається увага на внесок С. Коваліва у вивчення історії рідного краю.

Значної уваги заслуговує монографія О. Колінько «*Стефан Ковалів. Мала проза крізь призму часу (сучасна інтерпретація)*», котра побачила світ у 2002 р. [12]. На її сторінках дослідниця у розділі «*Пишу, що бачу і чую*»: *художня парадигма малої прози С. Коваліва. Традиції та новаторство*» репрезентує аналіз історико-краєзнавчих зацікавлень С. Коваліва, а саме – теми сільського життя і побуту в його художньому осмисленні, його внесок при висвітленні проблеми «*еміграційної гарячки*» наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., характеристику бориславського циклу С. Коваліва тощо [12, 25–63].

Роблячи глибокий аналіз літературних праць С. Коваліва, які також мають історико-краєзнавчий характер, О. Колінько наголошує на тому, що його твори про Борислав є оповідними за характером, а за викладом художнього матеріалу подібні до нарисів чи до ескізних за найбільш конкретно-розючих фактів, за якими особисто спостерігав письменник у «*галицькій Каліфорнії*». Вони об'єднані спільною темою, яку розкривають з різних боків, а це, своєю чергою, створює широкий діапазон зображуваного. Твори С. Коваліва про Борислав єднають зміст і мотиви, що у сукупності представляє трагедію людської особистості в тогочасному суспільстві, показують причини і наслідки цих проблем тощо. Фактично у кожному творі бориславського циклу, С. Ковалів торкається проблеми жадоби до збагачення, яка призводить до морального звиродніння багатих верст тогочасного бориславського суспільства [12, 60].

Побіжно зазначимо, що у 2006 р. вийшла монографія В. Гетьмана «*Освітня діяльність і педагогічні погляди Степана Коваліва*», де представлено окремі аспекти історико-краєзнавчих пог-

лядів Стефана Ковалів через призму педагогічної та громадсько-освітньої діяльності [3].

Окрім цього, упродовж останніх років побачили світ декілька видань з недрукованої спадщини С. Коваліва, де розміщені художні твори, статті, нариси, казки, щоденник, листування письменника тощо, зміст котрих дає можливість дослідникам глибше пізнати специфіку висвітлення окремих сюжетів з історії рідного краю його часу [10; 11]. Зазначимо, що згадані видання уміщують в собі передмови та післямови, де автори-упорядники звертають увагу на значущості досі ще неопублікованої різножанрової спадщини С. Коваліва, зазначаючи, що «...творчість була для Коваліва єдиною трибуною, з якої він міг прокричати на весь голос свій біль, свій гнів, своє обурення...» [10, 5]. Також акцентується зокрема, на тому, що «С. Ковалів систематично проводив екскурсії на нафтопромисли нашого міста, у гори, сам любив подорожувати по Карпатах, і на основі своїх спостережень і спілкувань з людьми написав нарис “Гуцули”... Глибоко вивчаючи процеси, що відбувалися в той час на нафтопромислах Борислава та у навколишніх селах, письменник у 1881 році почав писати художні твори та статті на різні теми, які за допомогою Івана Франка друкувалися у різних журналах Львова, Чернівців, Коломиї» [10, 199].

Підкреслимо, що чимало дослідників (М. Шалата [21], С. Гіряк [4; 5], О. Микулич [14] та ін.) у контексті аналізу педагогічної, освітянської, громадської діяльності С. Коваліва зверталися до аналізу його історико-краєзнавчих праць. Наприклад, з цього приводу О. Микулич зазначає: «У своїй письменницькій творчості С. Ковалів проявив себе не лише у художній літературі, але й в публіцистичних, науково-популярних та історико-краєзнавчих працях» [14, 72].

Висновки. Аналіз згаданої історіографії дає усі підстави стверджувати, що в період незалежності України ім'я славетного бориславчанина – С. Коваліва – вийшло із забуття. Про це свідчить нагромаджений упродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст. значний масив досліджень, у яких автори прямо чи опосередковано торкаються теми історико-краєзнавчих поглядів С. Коваліва. Ключовим акцентом цього доробку виступає схвальна думка про нинішню популяризацію історико-краєзнавчої творчої спадщини

письменника у контексті її неоціненної значущості при вивченні минулого рідного краю.

Перспективним напрямом залишається пошук нових досліджень з порушеної проблеми, які випали з нашого поля зору, а також аналіз праць поціновувачів творчої спадщини С. Коваліва, уміщених у мережі Internet, задля більш повного представлення широкому загалу їхнього значення у контексті вивчення минулого українського народу.

Джерела та література

1. Власюк А. Забутий письменник Стефан Ковалів [Електронний ресурс] / А. Власюк. – Режим доступу : <http://obozrevatel.com/author-column/zabutij-pismennik-stefan-kovaliv.htm?full=1>.
2. Гетьман В. Невтомний трудівник / В. Гетьман // Галицька Брама. – Борислав : Видавництво «Центр Європи», 1997. – № 8 (32). – серпень. – С. 12–13.
3. Гетьман В. Освітня діяльність і педагогічні погляди Степана Каваліва : монографія / В. Гетьман ; упоряд. Н. Калита. – Дрогобич : Вид-во ДДПУ, 2006. – 86 с.
4. Гірняк С. Стефан Ковалів: штрихи до мовного портрета / С. Гірняк // Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка / ред.-упоряд. В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря. – Дрогобич : Посвіт, 2015. – Вип. 12. – С. 248–254.
5. Гірняк С. Тексти творів Стефана Коваліва як репрезентанти мовних особливостей Східної Галичини / С. Гірняк // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови. – 2014. – Вип. 11. – С. 171–177.
6. Гнатюк М. Учитель життя людського / М. Гнатюк // Дзвін. – 1992. – № 7–8. – С. 131–136.
7. Горак Р. Стефан Ковалів. До 150-річчя від дня народження / Р. Горак. – Трускавець : «Франкова Криниця», 1998. – 127 с.
8. Горак Р. Стефан Ковалів: до 150-річчя від дня народження / Р. Горак // Літературна Україна. – 1999. – 22 квітня.
9. Документально-мистецька виставка «Стефан Ковалів і образки з галицької Каліфорнії». – Дрогобич : Музей «Дрогобиччина», 2013. – 28 с.
10. Ковалів С. Оповідання, статті, щоденник (З недрукованої спадщини) / С. Ковалів. – Дрогобич : Сурма – Львів – інститут МАУП, 2011. – 204 с.

11. Ковалів С. Оповідання. Казки. Листи (З недрукованої спадщини) / С. Ковалів. – Борислав, 2009. – 183 с.
12. Колінько О. Стефан Ковалів. Мала проза крізь призму часу (сучасна інтерпретація) / О. Колінько. – К. : Знання України, 2002. – 177 с.
13. Кравець О. До 150-річчя від дня народження Степана Коваліва / О. Кравець // Галицька зоря. – 1998. – 29 липня.
14. Микулич О. Борислав у творчості Стефана Коваліва / О. Микулич // Іван Зег. Серія : Видатні постаті у нафтовій історії міста Борислава. – Дрогобич : видавець Сурма С., 2008. – С. 72–82.
15. Микулич О. Вшануємо Стефана Коваліва / О. Микулич // Нафтовик Борислава. – 1998. – № 44 (6807). – 15 травня.
16. Микулич О. Талант, гідний подиву. До 150-річчя від дня народження Стефана Коваліва / О. Микулич // Нафтовик Борислава. – 1998. – № 86 (6849). – 9 жовтня.
17. Паньків І. Вчитель «Галицької Каліфорнії» / І. Паньків // Галицька зоря. – 1992. – 24 грудня.
18. Пастух Р. Учитель, письменник, патріот / Р. Пастух // За вільну Україну. – 1999. – 16 січня.
19. Соловка О. Архів Стефана Коваліва із колекції музею «Дрогобиччина» / О. Соловка // Борислав: минуле і сучасне : збірник статей, повідомлень та доповідей / упоряд. О.В. Микулич. – Дрогобич, 1998. – С. 37–39.
20. Стефан Ковалів та Український літературний процес : програма Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 150-річчя від дня народження С. Коваліва. – Борислав. – 24–25 грудня 1998 р. – 4 с.
21. Шалата М. Невідоме з творчості С. Коваліва / М. Шалата // Ковалів С. Оповідання. Казки. Листи (З недрукованої спадщини) / С. Ковалів. – Борислав, 2009. – С. 3–12.

References

1. Vlasiuk, A. (2012). *Zabutiy pismennyk Stefan Kovaliv [Forgotten writer Stefan Kovalov]*. Retrieved from <http://obozrevatel.com/author-column/zabutij-pismennik-stefan-kovaliv.htm?full=1> [in Ukrainian].
2. Hetman, V. (1997, August). *Nevtomnyi trudivnyk [Tireless Worker]*. *Halytska Brama – Galician Brama*, 8 (32), pp. 12–13. Boryslav: Vydavnytstvo «Tsentр Yevropy» [in Ukrainian].
3. Hetman, V. (2006). *Osvitnia diialnist i pedahohichni pohliady Stepana Kavaliva [Educational activity and pedagogical views of Stepan Kavaliv]*. N. Kalyta (Ed.). Drohobych: Vyd-vo DDPU [in Ukrainian].
4. Hirniak, S. (2015). *Stefan Kovaliv: shtrykhy do movnoho portreta [Stefan Kovaliv: strokes to the linguistic portrait]*. In V. Ilnytskyi, A. Dush-

nyi, I. Zymomria (Eds.), *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka – Actual questions of the humanities: interuniversity collection of scientific works of young scientists of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 12, 248–254. Drohobych: Posvit [in Ukrainian].

5. Hirniak, S. (2014). Teksty tvoriv Stefana Kovaliva yak reprezentanty movnykh osoblyvostei Skhidnoi Halychyny [Texts by Stefan Kovaliv as Representatives of the Linguistic Features of the Eastern Galicia]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Seriiia 10: Problemy hramatyky i leksykolohii ukrainskoi movy – Scientific Journal of the M.P. Drahomanov National Pedagogical University. Series 10: Problems of grammar and lexicon of the Ukrainian language*, 11, 171–177 [in Ukrainian].

6. Hnatiuk, M. (1992). Uchytel zhyttia liudskoho [The teacher of human life]. *Dzvin – Bell*, 7–8, 131–136 [in Ukrainian].

7. Horak, R. (1998). *Stefan Kovaliv. Do 150-richchia vid dnia narodzhennia [Stefan Kovaliv. To the 150th anniversary of his birth]*. Truskavets: «Frankova Krynytsia» [in Ukrainian].

8. Horak, R. (1999, April 22). Stefan Kovaliv: do 150-richchia vid dnia narodzhennia [Stefan Kovaliv: to the 150th anniversary of his birth]. *Literaturna Ukraina – Literary Ukraine* [in Ukrainian].

9. *Dokumentalno-mystetska vystavka «Stefan Kovaliv i obrazky z halytskoi Kalifornii» [Documentary and art exhibition «Stefan Kovaliv and samples from Galician California»]*. (2013). Drohobych: Muzei «Drohobychchyna» [in Ukrainian].

10. Kovaliv, S. (2011). *Opovidannia, statii, shchodennyk (Z nedrukovanoi spadshchyny) [Stories, articles, diary (From an unpublished heritage)]*. Drohobych: Surma – Lviv – IAUP Institute [in Ukrainian].

11. Kovaliv, S. (2009). *Opovidannia. Kazky. Lysty (Z nedrukovanoi spadshchyny) [Storytelling. Tales. Letters (From Unpublished Legacy)]*. Boryslav [in Ukrainian].

12. Kolinko, O. (2002). *Stefan Kovaliv. Mala proza kriz pryзму chasu (suchasna interpretatsiia) [Stefan Kovaliv. Small prose through the prism of time (modern interpretation)]*. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].

13. Kravets, O. (1998, July 29). Do 150-richchia vid dnia narodzhennia Stepana Kovaliva [To the 150th anniversary of the birth of Stepan Kovaliv]. *Halytska zoria – Galician star* [in Ukrainian].

14. Mykulych, O. (2008). Boryslav u tvorchosti Stefana Kovaliva [Boryslav in the works of Stefan Kovaliv]. *Ivan Zeh. Seriiia: Vydadni postati u naftovii istorii mista Boryslava – Ivan Zeg. Series: Outstanding figures in*

the oil history of the city of Borislav (pp. 72–82). Drohobych: vydavets Surma S. [in Ukrainian].

15. Mykulych, O. (1998, May 15). Vshaniuemo Stefana Kovaliva [Honor Stefan Kovaliv]. *Naftovyk Boryslava – Oilman Boryslav*, 44 (6807) [in Ukrainian].

16. Mykulych, O. (1998, October 9). Talant, hidnyi podyvu. Do 150-richchia vid dnia narodzhennia Stefana Kovaliva [Talent, worthy of amazement. To the 150th anniversary of the birth of Stefan Kovaliv]. *Naftovyk Boryslava – Naftovik Borislav*, 86 (6849) [in Ukrainian].

17. Pankiv, I. (1992, December 24). Vchytel «Halyskoi Kalifornii» [Teacher of Galician California]. *Halyska zoria – Galician star* [in Ukrainian].

18. Pastukh, R. (1999, January 19). Uchytel, pysmennyk, patriot [Teacher, writer, patriot]. *Za vilnu Ukrainu – For free Ukraine* [in Ukrainian].

19. Solovka, O. (1998). Arkhiv Stefana Kovaliva iz koleksii muzeiu «Drohobychchyna» [Archive of Stefan Kovaliv from the collection of the museum «Drohobychyna»]. In O.V. Mykulych (Ed.), *Boryslav: mynule i suchasne – Boryslav: past and present* (pp. 37–39). Drohobych [in Ukrainian].

20. *Stefan Kovaliv ta Ukrainyskyi literaturnyi protses: prohrama Vseukrainskoi naukovoï konferentsii z nahody 150-richchia vid dnia narodzhennia S. Kovaliva* [*Stefan Kovalov and the Ukrainian literary process: program of the All-Ukrainian Scientific Conference on the occasion of the 150th anniversary of S. Kovaliv's birth*]. (1998, December 24–25). Boryslav [in Ukrainian].

21. Shalata, M. (2009). Nevidome z tvorchosti S. Kovaliva [Unknown from the work of S. Kovaliv]. In S. Kovaliv, *Opovidannia. Kazky. Lysty (Z nedrukovanoi spadshchyny) – Story. Tales. Letters (From Unpublished Legacy)* (pp. 3–12). Boryslav [in Ukrainian].

BILA Svitlana – Candidate of Historical Science, Associate Professor of the World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (bilasvitlana24@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9506-2789>

DRAHAN Volodymyr – Postgraduate Student, World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (zosh3_borislav@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7423-4473>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.165066>

HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC VIEWS OF STEFAN KOVALIV IN THE WORKS OF THE UKRAINIAN SCHOLARS DURING THE INDEPENDENT UKRAINE

Abstract. *The article describes the works of the Ukrainian scholars of the period of independent Ukraine, in which the emphasis on the analysis of S. Kovaliv's historical and ethnographic views was directly or indirectly addressed. In the course of the study the authors have systematized, analysed and summarized a number of special and non-special researches: monographs, periodicals, scientific-publicist works, articles and reports in the regional press.*

In the course of the analysis, it was found that S. Kovaliv was the author of a number of regional studies, several special historical, ethnographic and folklore works. Special attention is paid to the fact that the researchers of S. Kovaliv's life and activity during the period of Ukraine's independence discovered, characterized and published yet unpublished multi-genre works of the Boryslav writer and public-educational figure. They note that in his writings S. Kovaliv demonstrated the peculiarities of a complex cultural-educational and socio-economic situation in the western Ukrainian lands of the last quarter of the nineteenth and early twentieth centuries.

A comprehensive analysis of the works of contemporary intellectuals who, in their research, resorted to the study and analysis of S. Kovaliv's multi-genre creative heritage will become a new promising direction for further research.

Key words: *Stefan Kovaliv, independent Ukraine, historical-local lore views, creative heritage, Ukrainian humanities, monographs, research, articles, reports.*

Стаття надійшла до редакції 08.11.18.

УДК 821.161.2-6.09(092)"18/19":94(477.82-21)

ГАЛИК Володимир – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (volodymyr.halyk@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9761-7661>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.165067>

**ЗВ'ЯЗКИ ІВАНА ФРАНКА
ІЗ ПОЛЬСЬКОМОВНИМ СЕРЕДОВИЩЕМ ДРОГОБИЧА
В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.:
НА МАТЕРІАЛАХ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ
УКРАЇНСЬКОГО ВЧЕНОГО***

Анотація. У статті на матеріалах епістолярної спадщини І. Франка простежуються його зв'язки із польськомовним середовищем Дрогобича (остання чверть ХІХ – початок ХХ ст.) Визначено, що польськомовні кореспонденції з Дрогобича, які адресувалися вченому із місцевої поштової скриньки, дають змогу простежити особливості творчості І. Франка та слугують джерелом для всебічного вивчення його зв'язків із багатоманітним соціальним складом міста, видами діяльності кореспондентів, невідомими до сьогодні біографічними фактами особистого життя тих чи тих адресантів, які свого часу спілкувалися з ученим і внесли певний штрих у формування його поглядів, переконань тощо.

У процесі проведеного дослідження з'ясовано, що з-поміж дрогобичан-поляків, які активно переписувалися з І. Франком, були такі кореспонденти: освітяни та громадсько-культурні діячі (освітянин Жегота Дашко (Ігнацій Дашинський), власник книгарні Ф. Щепанський, польський драматичний актор А. Валек-Валев-

© Галик Володимир, 2018

---

* Публікація містить результати досліджень, проведених у рамках виконання наукового проекту «Українсько-польсько-єврейські взаємини у Східній Галичині (перша половина ХХ ст.): історичний досвід, уроки для сучасності», що фінансується за рахунок коштів загального фонду державного бюджету. ID:95861 29.08.2017 (176-1).

ський); редактори часописів і журналісти (журналіст «Gazety Naddniestrzańskieј» А. Інлендер, редактор «Gazety Naddniestrzańskieј» Е.-Л. Солецький). Окрім цього, зазначено, що були ще й інші польськомовні листи до І. Франка, які відправлялися з поштової скриньки Дрогобича. Їхніми авторами були переважно дрогобицькі юристи єврейського походження, зокрема адвокати С. Гайнсберг, І. Тігерман та І. Ляутербах, які, як видно із змісту епістолярії, допомагали вченому юридично розв'язувати особисті та родинні проблеми. Також, з-поміж дрогобицьких адвокатів, зокрема українців, були такі, які перекладали твори І. Франка на польську мову. У цьому контексті згадується В. Кобрин, який займався перекладом Франкового «Мойсея». Окрім адвокатів, польською І. Франку писав власник книгарні в Дрогобичі В. Унгар, кореспондент «Dziennika Polskiego» А. Інлендер, котрий свого часу запропонував ученому зайняти його місце кореспондента «Kurjera Lwowskiego».

Ключові слова: Іван Франко, епістолярна спадщина, Дрогобич, кореспонденти, листи, польськомовне середовище.

Постановка проблеми. Епістолярна спадщина І. Франка посідає чи не перше місце у такій галузі, як франкознавство, адже такі джерела дають змогу дослідникам-франкознавцям заповнити чималу кількість прогалин із життя та багатогранної діяльності вченого. Цікавими у цьому контексті є польськомовні кореспонденції із Дрогобича, які адресувалися вченому із поштової скриньки міста. Їхній зміст передовсім дає можливість простежити особливості творчості І. Франка, а самі вони слугують джерелом для всебічного вивчення його зв'язків із багатоманітним соціальним складом міста, зокрема, поляками, видами діяльності кореспондентів, невідомими до сьогодні біографічними фактами особистого життя тих чи тих адресантів, які свого часу спілкувалися з ученим і внесли певний штрих у формування його поглядів, переконань тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині маємо чимало франкознавчих наукових студій, де дослідники стараються максимально заповнити ще існуючі прогалини у біографії І. Франка. Але у цьому контексті не спостерігаємо наявності спеціальних досліджень, які б стосувалися порушеної нами проблеми. Здебільшого, в наявних, зокрема у наших, напрацюваннях уміщено

окремі факти про Франкові контакти із польськомовним середовищем Дрогобича останньої чверті XIX – початку XX ст. [див.: 1–4]. Відносно джерельної бази дослідження, то вона є громіздкою. Зокрема до нас дійшли приблизно десятка кореспонденцій від і до І. Франка, зміст яких дає змогу розкрити порушену нами проблему [див.: I–VII].

Мета статті. На основі епістолярної спадщини І. Франка простежити його зв'язки із польськомовним середовищем Дрогобича в період останньої чверті XIX – початку XX ст.

З-поміж дрогобичан-поляків, які активно переписувалися з Іваном Франком, були такі кореспонденти: освітяни та громадсько-культурні діячі (освітянин Жегота Дашко (Ігнацій Дашинський), власник книгарні Ф. Щепанський, польський драматичний актор А. Валек-Валевський); редактори часописів та журналісти (журналіст «Gazety Naddniestrzańskieј» А. Інлендер, редактор «Gazety Naddniestrzańskieј» Е.-Л. Солецький).

Серед громадсько-культурних діячів, які надсилали свої кореспонденції з Дрогобича до І. Франка, був Жегота Дашко або Ігнацій Дашинський. У час перебування в Дрогобичі І. Дашинський двічі писав до І. Франка. Варто зазначити, що листи були секретками (писалися латинкою й українською мовою). Перший лист датовано 4 лютого 1884 р. з Бичого Города. Бичим Городом І. Дашинський називав Дрогобич, тому що у краєзнавстві цього міста використовувалася легенда, яку записав І. Вагилевич у першій половині XIX ст. Отже, у листі до І. Франка від 4 лютого 1884 р. І. Дашинський розповідає про спільного товариша А. Мельника з Волі Якубової (батька славнозвісного полковника армії УНР – А. Мельника) і про його прохання до українського вченого [VI].

Другий лист від І. Дашинського вчений отримав 26 березня цього ж року. З листа дізнаємося, що його автор наприкінці квітня цього року збирається поїхати «на село на Поділю коло Гусятина», де має намір зайнятися перекладацькою роботою, тобто має намір робити переклад німецькомовних творів І. Франка польською мовою [V].

Проте у 1887 р. Ігнацій з братом покидають Дрогобич і їдуть до Львова, а мама з 13-річною Зосею – до Перемишля. Спочатку Ігнацій оселився в шевця, де, читаючи його дітям лекції,

отримував скромну винагороду. Невдовзі Ігнацій став організатором лівих гімназистів, вважав себе соціалістом, марксистом, багато читав соціалістичної літератури, спостерігав життя руських селян і робітників. У 1888 р. він екстерном склав екзамен на атестат зрілості і вступив на філософський факультет Ягеллонського університету [див.: 1, 25].

У вересні Ігнацій повертається до Львова. Тут він став одним з творців Галицької робітничої партії, яка з 1892-го виступала як соціально-демократична партія Галичини. У 1897 р. вона трансформується у Польську соціал-демократичну партію Галичини і Сілезії. І. Дашинський від початку був одним з її лідерів і саме І. Франко мав вирішальний вплив на формування його світогляду в молодості [див.: 1, 26].

І. Дашинський був редактором газети «Ргаса», головним редактором «Робітничої газети», яку видавали польські соціалісти в Берліні. Водночас редагував двотижневики «Робітник» і «Сила», після закриття яких у 1893 р. став редактором часопису «Narzęd». Ця газета стала адептом робітничої партії, у якій часто друкувалися новели Івана Франка [див.: 1, 26].

У 1897 році І. Дашинський обирається послом до Віденського парламенту. Пробув на цій посаді 21 рік, засідавши в парламенті Австро-Угорської імперії. З цього часу він стає одною з головних постатей політичної арени Галичини. У 20-х рр. XIX ст. І. Дашинський стає маршалком польського сейму, а з 1930-го р. після важких сутичок з політичними опонентами, відходить від активної парламентської діяльності. Також стає почесним президентом Польської соціалістичної партії, займається публіцистикою, пише спогади. 30 жовтня 1936 р. І. Дашинський помирає після важкої хвороби [див.: 1, 26].

Зазначимо також, що І. Франко познайомився з братами Дашинськими наприкінці 70-х – початку 80-х рр. XIX ст. у Станіславі, про що він згадує в одній із своїх літературно-критичних статей: «Ще з кінця 70-их років я познайомився з деякими польськими письменниками... З університету я познайомився також з двома станіславівськими учениками Дзвонковським і Феліксом Дашинським, якого брата Жеготу (Ignacy), пізнішого проводиря галицько-польської соціал-демократичної партії, я ще 1881 року пізнав у Дрогобичі як ученика гімназійального» [див.: 1, 26–27]. 3

І. Дашинським І. Франко листувався з 1883 до 1896 р., про що вказують збережені листи з архіву І. Франка, проте листів від І. Франка до І. Дашинського не збереглося [див.: 1, 27].

22 квітня 1884 р. І. Франко отримує лист від власника книгарні в Дрогобичі, куди приходили на продаж його книги – Ф. Щепанського, який пише: «Прошу покійно про присилання мені через пошту зі стрічкою на рахунок... “Захар Беркут” і “Фауст”, Аркуш 1, тобто стор[інки] 1–16, яких бракує в одному із залишених у мене в комісії екземплярів» [VII].

Із листа від 17 липня 1889 р. до І. Франка дізнаємося, що Ф. Щепанський займався редакторською роботою в демократичній газеті, яка виходила в Дрогобичі упродовж 1889–1890 рр. під назвою «Kurjer Drohobyski»/«Nowy Kurjer Drohobyski» [див.: 1, 30]. Долучаючи проспект новозаснованого часопису до листа, Ф. Щепанський звертається з проханням, щоб І. Франко до першого сигнального номера газети надіслав фейлетон або новелу, які буде друкувати протягом наступних номерів. За цю послугу редакція гарантувала заплатити відповідний гонорар. У кінці листа Ф. Щепанський додав: «Ласкаву відповідь, будь ласка, адресуйте безпосередньо до редакції “Кур’єра” в Дрогобичі» [IV].

29 грудня 1889 р. І. Франко отримав лист з поштової скриньки Дрогобича, мабуть, від А.Л. Валека-Валевського. Автор листа – польський драматичний актор, режисер, драматург, перекладач, і театральний критик. У 1876–1900 рр. – актор і режисер польського театру у Львові [див.: 1, 31]. Із змісту листа до І. Франка від А.Л. Валека-Валевського отримуємо інформацію про їхню літературну співпрацю [I].

Упродовж 1884–1885 рр. у Дрогобичі виходила польська «Gazeta Naddniestrzańska» за редакцією Е.-Л. Солецького [див.: 1, 54; 2]. «Gazeta Naddniestrzańska» оголосила себе голосом соціал-національної опозиції. У ній подавали офіційну інформацію про події в місті та районі. Її друкували у Львові у друкарні Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Переважно виходила польською, інколи окремі матеріали друкувалися українською мовою [див.: 1, 54; 2].

Цікавою була особа видавця і редактора газети Е.-Л. Солецького, який за фахом був інженером-архітектором і будівничим, публіцистом. Також він відомий не лише як редактор

«Gazety Naddniestrzańskiej»), але й як один з перших перекладачів Т.Г. Шевченка польською мовою. Товариш і однодумець І. Франка Е.-Л. Солецький гаряче обстоював права простого люду, виступав за нормалізацію міжнаціональних стосунків у Галичині. Ці світоглядні орієнтації видавця, позначилися на змісті більшості публікацій газети. Це, своєю чергою, привертало до неї співробітників багатьох знаних представників демократичного руху в Галичині кінця ХІХ ст. У 1884 р. з редакцією газети співпрацював молодий польський соціаліст, друг І. Франка І. Дашинський [див.: 1, 55; 2].

У цьому часописі за 1884 р. поміщена стаття Е.-Л. Солецького, у якій він прихильно ставився до українського культурного руху та дальшого розвитку польсько-українського зближення [див.: 1, 55; 2]. Зауважимо, що вона не оминула пильність І. Франка, оскільки він у статті “Gazeta Naddniestrzańska” о колонізації Русі» підкреслив, що ця газета – це зразок того, якою повинна бути преса у провінції. За його словами, часопис обстоює інтереси народу, що призвели до ненависті шляхти до неї. І. Франко відзначив демократизм газети, братерське ставлення її до українців, інтелігенції та культури. Також, у статті схвально відгукнувся І. Франко і про діяльність редактора, у якого здоровий і об’єктивний погляд на «наші справи», зауваживши: «Вповні одобряючи ті тверді і розумні слова Солецького, ми можемо тільки висловити побажання, щоб вони серед польської суспільності не були тою одною ластівкою, котра, як звісно, не робить ще весни» [див.: 1, 55; 2]. Позитивною була на ці слова І. Франка і реакція редактора газети, який відгукнувся поезією «До Івана Ф. у Львові». У поданих трьох строфах він наводить таку думку (переклад з польської): «Щебетала ти до нас, ластівко з Русі, що одна ластівка з Польщі ще не робить весни. Коли має надійти до нас радісний день (приходу весни), ластівок повинно бути щоразу більше. Ти щебетала добре, голос твій не втрачений. Ми (зі свого боку) кличемо більше ластівок. Але ти (ластівко з Русі) прилетіла в час справжньої біди, яка існує тепер між польським і руським щебетанням. Повертайся же у свої рідні краї, де на тебе твої подруги чекають. Це вони віщують прихід весни, а не крик й галас» [див.: 1, 56; 2].

Про тісну співпрацю І. Франка з редактором газети свідчить і отримана ним листівка від 19 листопада 1886 р. від редакції «Gazeta Naddniestrzańska», зміст якої був таким: «Проспекту до Вашого часопису “Поступ” я не отримав... прошу отже, прислати мені проспект зворотною поштою і повідомити, коли вийде 1-ий №...» [II]. Саме 15 листопада 1886 р. І. Франко знову взявся за підготовку видання журналу «Поступ», який було через кілька днів надруковано. 2 грудня 1886 р. проспект «Поступу» конфіскувала львівська прокуратурія, а видання журналу заборонено. Отже, Е.-Л. Солецький так і не отримав жаданого проспекту «Поступу» І. Франка, про що дізнаємося з листівки до вченого від 5 січня 1887 р. [III].

Звернемо увагу на те, що Е.-Л. Солецький був власником великої домашньої бібліотеки, а його книжки позначалися екслібрісом. Цими книгами часто послуговувався І. Франко, коли протягом 1881–1883 рр. перебував у Нагуєвичах. Часто Е.-Л. Солецького переслідувала австрійська влада, яка проводила ревізії в його будинку і неодноразово конфіскувала статті, у яких йшлося про жакливу експлуатацію робітників на бориславських нафтових родовищах [див.: 1, 57; 2]. Такі постійні обшуки й інкриміновані кримінальні справи проти редактора призвели до підризу здоров'я редактора та, врешті-решт, у 1896 р. – до смерті.

На цю вельми прикру подію І. Франко помістив некролог у газеті «Kurjer Lwowski», де повідомляє про смерть Е.-Л. Солецького, називаючи його міським будівничим. Згадуючи про нього як колишнього редактора часопису «Gazeta Naddniestrzańska» – «однієї з найкращих газет провінціальних у нашому краю» – учений зазначає, що покійний приклав багато зусиль і терпіння та лишив після себе смуток, прихильні спогади не лише серед знайомих із кола інтелігенції, а й з боку селян [див.: 1, 57; 2].

Підсумовуючи зазначимо, що, окрім проаналізованої кореспонденції, були ще й інші польськомовні листи до І. Франка, які відправлялися з поштової скриньки Дрогобича. Їхніми авторами були переважно дрогобицькі юристи єврейського походження, зокрема адвокати С. Гайнсберг, І. Тігерман та І. Ляутербах, які як видно із змісту епістолярії, допомагали вченому юридично розв'язувати особисті та родинні проблеми [див.: 3].

З-поміж дрогобицьких адвокатів, зокрема українців, були такі, які перекладали твори І. Франка на польську мову. У цьому контексті хочемо згадати В. Кобрину, який займався перекладом Франкового «Мойсея» [див.: 4]. Зазначимо, що перекладена на польську мову В. Кобрином Франкова поема «Мойсей» вийшла у 1914 р. під назвою: «Iwan Franko. Mojżesz. Poemat. Tłómaczył z ukraińskiego przy współudziale autora Włodzimierz Kobryn» і була видрукувана у львівській «Друкарні повсехній» [див.: 4]. Окрім адвокатів, польською І. Франку писав власник книгарні в Дрогобичі В. Унгар [див.: 1, 29], кореспондент «Dziennika Polskiego» А. Інлендер, котрий свого часу запропонував ученому зайняти його місце кореспондента «Kurjera Lwowskiego» [див.: 1, 54].

Висновки. Проаналізовані нами польськомовні кореспонденції з Дрогобича до І. Франка дають змогу не лише уточнити, а й доповнити як біографічні дані українського вченого, так і його кореспондентів, простежити зв'язки І. Франка із польськомовним середовищем Дрогобича в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст.

Перспективним напрямом є подальший пошук і вивчення польськомовної кореспонденції із інших місцевостей (наприклад із Самбора, Турки, Стрия, Долини, Калуша, Сколе та ін.) з метою висвітлення зв'язків і напрямів співпраці І. Франка із поляками в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Джерела та література

I. [Валавський В.]. Листівка до І. Франка від 29 грудня 1889 р. з м. Дрогобича / [В. Валавський]. – І. Л. – Ф. 3. – Од. збр. 1607. – Арк. 117–118.

II. [Солецький Е.]. «Gazeta Naddniestrzańska». Листівка до І. Франка від 19 листопада 1886 р. з м. Дрогобича / [Е. Солецький]. – І. Л. – Ф. 3. – Од. збр. 1615. – Арк. 603–604.

III. [Солецький Е.]. Листівка до І. Франка від 5 січня 1887 р. з м. Дрогобича / [Е. Солецький]. – І. Л. – Ф. 3. – Од. збр. 1615. – Арк. 645–646.

IV. [Щепанський Ф.]. Лист до І. Франка від 17 липня 1889 р. з м. Дрогобича / [Ф. Щепанський]. – І. Л. – Ф. 3. – Од. збр. 1605. – Арк. 273–274.

V. Жегота Д. (Дашинський І.). Лист до І. Франка від 26 березня 1884 р. з м. Дрогобича / Д. Жегота (І. Дашинський). – І. Л. – Ф. 3. – Од. збр. 1629. – Арк. 287–288.

VI. Жегота Д. (Дашинський І.). Лист до І. Франка від 4 лютого 1884 р. з Бичого Города (Дрогобича) / Д. Жегота (І. Дашинський). – І. Л. – Ф. 3. – Од. збр. 1603. – Арк. 109–110.

VII. Щепанський Ф. Листівка до І. Франка від 22 квітня 1884 р. з м. Дрогобича / Ф. Щепанський. – І. Л. – Ф. 3. – Од. збр. 1618. – Арк. 437–438.

1. Галик В. Адресати з Дрогобича до Івана Франка / упоряд., передм. і комент. В. Галика ; наук. ред. Л. Тимошенко. – Дрогобич : Коло, 2011. – 308 с.

2. Галик В. Дрогобицький часопис «Gazeta Naddniestrzańska» (До 130-річчя від виходу у світ першого числа газети) / В. Галик // Календар класного керівника на 2014 – 2015 навчальний рік : посіб. / упор. Ю. Кишакевич. – Дрогобич : Видавничий відділ, 2014. – С. 123–125.

3. Галик В. Дрогобицькі юристи – кореспонденти Івана Франка / В. Галик // Збірник наукових праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред.-упоряд. В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря. – Дрогобич : Посвіт, 2012. – Вип. I. – С. 360–372.

4. Галик В. Польськомовний «Мойсей» Івана Франка в перекладі дрогобичанина Володимира Кобрини / В. Галик // Пограниччя Польща – Україна : науковий щорічник. 4 / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Люблінський університет імені Марії Кюрі-Склодовської. – Дрогобич – Люблін : Коло, 2012. – С. 61–77.

References

I. [Valavskiy, V.]. «Lystivka do I. Franka vid 29 hrudnia 1889 r. z m. Drohobycha». Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 3, od. zb. 1607, ark. 117–118 [in Ukrainian].

II. [Soletskiy, E.]. «Gazeta Naddniestrzańska». Lystivka do I. Franka vid 19 lystopada 1886 r. z m. Drohobycha». Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 3, od. zb. 1615, ark. 603–604 [in Ukrainian].

III. [Soletskiy, E.]. «Lystivka do I. Franka vid 5 sichnia 1887 r. z m. Drohobycha». Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 3, od. zbr. 1615, ark. 645–646 [in Ukrainian].

IV. [Shchepanskyi, F.]. «Lyst do I. Franka vid 17 lypnia 1889 r. z m. Drohobycha». Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 3, od. zbr. 1605, ark. 273–274 [in Ukrainian].

V. Zhegota, D. (Dashynskiy, I.). «Lyst do I. Franka vid 26 bereznia 1884 r. z m. Drohobycha». Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 3, od. zbr. 1629, ark. 287–288 [in Ukrainian].

VI. Zhegota, D. (Dashynskiy, I.). «Lyst do I. Franka vid 4 liutoho 1884 r. z Bychoho Horoda (Drohobycha)». Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 3, od. zbr. 1603, ark. 109–110 [in Ukrainian].

VII. Shchepanskyi, F. «Lystivka do I. Franka vid 22 kvitnia 1884 r. z m. Drohobycha». Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 3, od. zbr. 1618, ark. 437–438 [in Ukrainian].

1. Halyk, V. (2011). *Adresaty z Drohobycha do Ivana Franka [Addressing from Drohobych to Ivan Franko]*. V. Halyk (Comp.), L. Tymoshenko (Ed.). Drohobych: Kolo [in Ukrainian].

2. Halyk, V. (2014). Drohobytskyi chasopys «Gazeta Naddniestrzańska» (Do 130-richchia vid vykhodu u svit pershoho chysla hazety) [Drohobych magazine «Gazeta Naddniestrzańska» (To the 130th anniversary of the publication of the first issue of the newspaper)]. In Yu. Kyshakevych (Ed.), *Kalendar klasnoho kerivnyka na 2014–2015 navchalnyi rik – Calendar of the class teacher for the 2014–2015 academic year* (pp. 123–125). Drohobych: Vydavnychi viddil [in Ukrainian].

3. Halyk, V. (2012). Drohobytski yurysty – korespondenty Ivana Franka [Drohobych lawyers – correspondents of Ivan Franko]. In V. Ilnytskyi, A. Dushnyi, & I. Zymomria (Eds.), *Zbirnyk naukovykh prats molodykh uchenykh Drohobytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka – Collection of scientific works of young scientists of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 1, 360–372. Drohobych: Posvit [in Ukrainian].

4. Halyk, V. (2014). Polskomovnyi «Moisei» Ivana Franka v perekladi drohobychanyna Volodymyra Kobryna [Polish-language «Moses» of Ivan Franko in the translation of Drohobychin Volodymyr Kobryn]. *Pohra-*

nychchia Polshcha – Ukraina – Border Poland – Ukraine, 4, 61–77. Drohobych – Liublin: Kolo [in Ukrainian].

HALYK Volodymyr – Candidate of Historical Science, Associate Professor of the World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (volodymyr.halyk@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9761-7661>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.165067>

**IVAN FRANKO'S TIES WITH
THE POLISH INTELLIGENTSIA IN DROHOBYCH
IN THE LAST QUARTER OF THE NINETEENTH
AND EARLY TWENTIETH CENTURIES:
ON MATERIALS OF THE EPISTOLARY HERITAGE
OF THE UKRAINIAN SCHOLAR**

Abstract. *The article, based on the materials of Ivan Franko's epistolary heritage, traces his ties with the Polish-speaking inhabitants in Drohobych (last quarter of the nineteenth and early twentieth centuries). The study emphasizes that letters to I. Franko occupy a leading place in the field of Franko studies, since their content allows researchers of Franko studies to receive a number of little-known facts from the life and multi-faceted activities of not only the scholar himself but also his correspondents.*

It was found that the local Polish correspondence, addressed to the scholar from Drohobych, allows us to trace the peculiarities of I. Franko's creativity and serve as a source for a comprehensive study of his connections with the diverse social layers of the city, the types of activities of correspondents, unknown to today biographical facts of personal life of those who at one time communicated with the scholar and made a certain contribution in the formation of his views, beliefs, etc.

In the course of the research, it was found that among the Polish-speaking citizens of Drohobych who actively corresponded with Ivan Franko were such prominent educators and socio-cultural figures as: educators Zegota Dashko and Ignacy Dashinsky, bookstore owner F. Schepansky, Polish drama actor Adolf Valek-Walewski, correspon-

dents and journalists (correspondent of «Gazeta Naddniestrzańska» Adolf Inlander, editor of «Gazeta Naddniestrzańska» Edmund Soletsky).

In addition, it is noted that there were other Polish letters to Ivan Franko who had a mailbox in Drohobych. Their authors were mainly Drohobych lawyers of the Jewish origin, in particular lawyers Salo Gainsberg, Isaac Tigerman and Izidor Lyuterbach who, as evident from the content of the epistolary, helped the scholar to legally solve personal and family problems. Also, among Drohobych lawyers, in particular Ukrainian, there were those who translated I. Franko's works into Polish. In this context, the name of Volodymyr Kobryn is mentioned, who translated Franko's «Moses». In addition to the lawyers, the owner of the bookstore in Drohobych, V. Ungar, the correspondent of «Dziennik Polski» A. Inlander, who at one time suggested that the scholar who also wrote in Polish should take his place as correspondent of «Kurjer Lwowsky».

Key words: *Ivan Franko, epistolary heritage, Drohobych, correspondents, letters, Polish community/environment.*

Стаття надійшла до редакції 06.11.18.

УДК 930.85(=161.2=161.3)"19"

ГРИЦЕНКО Галина – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (grycenko84@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7047-5664>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.148717>

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ І БІЛОРУСІВ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Анотація. У статті проаналізовано основні напрями культурно-просвітницької діяльності білоруських національних організацій у Києві та Одесі. Окреслено головні засоби популяризації білоруської культури серед українців, звернуто увагу на значення просвітницької роботи в білоруському державотворчому процесі. Висвітлено культурно-освітню діяльність Товариства «Просвіта» на території Поліського воєводства в 1920–1930-х рр. Відзначено, що «Просвіта» стала одним із головних осередків українського національно-культурного руху на Берестейщині в міжвоєнний період.

Ключові слова: Україна, Білорусь, білоруські національні організації, Поліське воєводство, Товариство «Просвіта», національний рух.

Постановка проблеми. Актуальність цього дослідження обумовлена близькістю української та білоруської культур, тому важливо з'ясувати, як білоруси та українці у міжвоєнний період підтримували власну національну самобутність. Національна проблема завжди посідала важливе місце в системі суспільних відносин, перетворившись на наріжний камінь соціальної і політичної мобілізації мас. Глибоке розуміння її сутності, вибір найбільш доцільної моделі вирішення національних аспектів залежно від конкретних умов багато в чому визначають ступінь зрілості суспільства, служать своєрідним показником ефективності руху на шляху національного самовизначення. Вивчення досліджуваної теми

сприятиме культурному діалогу між Україною та Республікою Білорусь на сучасному етапі.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Культурно-просвітницька діяльність українців і білорусів у 1920–1930-ті рр. належить до недостатньо досліджених проблем не лише української, а й білоруської історичної науки. Питання діяльності білоруських організацій у Києві та Одесі частково висвітлено в праці білоруського історика-науковця М. Щавлінського [17]. Потрібно відзначити роботи білоруського історика О. Вабіщевича [2–3], які висвітлюють культурно-освітній рух на території Полісся в 1920–1930-х рр. Діяльність товариства «Просвіта» на західнобілоруських землях в українській історіографії спеціально не досліджували. Проблемам національно-культурного життя українців Берестейщини, Підляшшя, Холмщини в цей період присвячена монографія І. Винниченка [4]. Окремих аспектів проблеми торкаються у своїх розвідках вчені Ю. Крамар [9–10], О. Панасюк [13], І. Гнойовий [5].

Мета статті – визначити головні напрями культурно-просвітницької діяльності українців і білорусів в 1920–1930-ті рр.

Одним із головних осередків українського культурно-освітнього руху в міжвоєнній Польщі, крім Східної Галичини та Волині, стало Поліське воєводство. Український національно-політичний рух на Поліссі, досить слабкий і розпорошений на початку ХХ ст., у роки Першої світової війни поступово почав набирати організованих форм, здобуваючи щораз більше прихильників серед українців краю. Саме тоді тут з'явилися перші українські культурні й освітні осередки – гуртки Товариства «Просвіта» та українські народні школи. Організацією культурно-просвітницького життя на контрольованій німецькими й австрійськими військами території Полісся займалися галицькі громадські організації, а також вербункові комісаріати Українських січових стрільців. Один із перших осередків «Просвіти» на Поліссі виник у Бересті (1916) за сприяння вояків полку імені Т. Шевченка, сформованого з військовополонених українців, які служили раніше в російській армії [2, 110].

Зі свого боку, наступ німецьких військ на територію Віленщини, Гродненщини та Берестейщини в серпні-вересні 1915 р. спричинив паніку серед місцевого населення та породив пробле-

му біженства. Процес створення білоруських національних організацій в Україні проходив на хвилі переселенського руху.

У Києві 10 березня 1918 р. створено «Білоруську національну організацію на території України» [13, 111]. До її складу входили не лише біженці, а й воїни-білоруси. Керівним органом організації визначено правління у складі А. Головинського, М. Разумовського та М. Довнар-Запольського. Головна мета роботи – «об'єднання білорусів, підвищення їх національної самосвідомості, розвиток білоруської культури». У квітні 1918 р. керівництво організації видало відозву до всіх білоруських організацій на території України. У ній зазначалося: «Прийнявши на себе важку, але світлу і високу працю впровадження в життя цілої організації, правління кличе земляків до єднання і спільної роботи на користь свого народу і вважає, що в цій благодійній народній справі зустріне підтримку і прихильність дружнього йому народу українського та інших національних організацій на території Української Народної Республіки» [14, 263]. Цікавим є те, що оприлюднення відозви збіглося у часі з візитом Надзвичайної дипломатичної місії Білоруської Народної Республіки до Києва.

У квітні 1918 р. «Білоруська національна організація на території України» почала видавати щотижневу газету «Белорусское слово», згодом перейменовану в «Белорусское эхо». Уже 30 травня 1918 р. опубліковано перший номер нової білоруської газети [17, 177]. Часопис виходив російською мовою, хоча окремі матеріали друкували і білоруською. Головне завдання газети полягало в згуртуванні білорусів, які жили в Україні, устанавленні їхнього зв'язку з батьківщиною, підвищенні рівня національної самосвідомості. На сторінках газети вміщували твори М. Богдановича, Я. Коласа, Я. Дило, А. Бурбіса, Я. Карського [17, 178]. Велику увагу приділяли творчості Я. Купали (1882–1942), який висловлював національну ідею білорусів такими словами: «Ми – білоруси». У своєму вірші «А хто там ідзе?» він оголосив про існування білоруського народу як самобутнього, неповторного, самостійного етносу, що вимагає до себе поваги й визнання з боку інших народів. Національна ідея стала стрижнем національної самосвідомості білорусів. Словами «Ми – білоруси» визначаються й життєві цінності білоруського етносу, його світосприйняття, мислення та тип поведінки [6, 145].

Велику культурно-просвітницьку роботу серед білоруського населення проводили білоруські організації в Одесі. Тут потрібно відзначити діяльність білоруського товариства «Гай», метою якого було сприяти піднесенню національної самосвідомості білоруського народу й відродження Білорусі [13, 114]. У статуті білоруської національної організації «Гай» в Одесі визначено такі завдання: об'єднання білоруського народу; проведення культурно-просвітницької та агітаційної роботи; піклування про біженців-білорусів і найбіднішого населення. Свою діяльність товариство «Гай» виконувало, створюючи хати-читальні, білоруські школи, музеї та театри. Навесні 1918 р. організація об'єднавала переважно білоруську інтелігенцію та нараховувала близько 500 осіб [13, 115]. Основні засоби поповнення каси товариства складали членські внески, пожертвування й прибутки від концертів. На початку своєї діяльності білоруський «Гай» влаштовував щотижневі зібрання білорусів, читання лекцій білоруською мовою.

Одним із найважливіших завдань, які прагнули реалізувати білоруські організації в Одесі, було питання відкриття тут білоруських національних шкіл. Наприкінці липня 1918 р. Білоруська національна рада й Комісаріат домовилися з українською владою про відкриття з нового навчального року в Одесі тридцяти нижчих національних училищ, утримання яких зобов'язувалася взяти на себе Одеська міська управа [14]. Водночас планувалося відкрити Білоруську приватну гімназію з викладанням російською мовою, проте передбачалось запровадити в освітній процес предмети з білорусознавства. Однак білоруським національним організаціям в Одесі такі плани реалізувати не вдалося через відсутність фінансових засобів і складність політичного становища Української держави.

Слід відзначити, що культурно-просвітницька робота білоруських організацій на території України не була відокремленою від культурно-просвітницьких процесів на території Білорусі. Керівництво білоруських товариств у Києві та Одесі підтримувало контакт не лише з Народним секретаріатом Білоруської Народної Республіки, а й з іншими громадськими організаціями, наприклад, зі створеною в липні 1918 р. у Мінську «Просвітою» та товариством «Батьківщина». О. Гарун із цього приводу писав:

«Є одна галузь громадсько-політичного життя, яка в цілому і завжди повинна знаходитись в білоруських руках. Це – просвіта» [13, 113]. Білоруси, які проживали на території України, долучалися до різного виду пропагандистських заходів, проведених на їхній батьківщині задля популяризації білоруської культури, зокрема до проведення в Мінську історико-етнографічної виставки. За прикладом мінських громадсько-культурних діячів відбулися аналогі дні «білоруського значка». Можна припустити, що культурно-просвітницька діяльність білоруських організацій на території України була спрямована й на те, щоб у середовищі воїнів-білорусів і біженців-білорусів сформувати підтримку ідеї власної національної держави. Така думка підкріплювалася тезою про самобутність білоруського народу, його мову й культуру. Отже, окрема нація повинна мати свою державу. Після повернення вимушених переселенців на батьківщину білоруси не відкидали б національних гасел білоруського уряду, а включилися у боротьбу за створення самостійної суверенної національної Білоруської держави.

Пожвавлення українського національного руху на Поліссі почалося після того, як у березні 1918 р., за умовами Берестейського мирного договору, землі Холмщини, Підляшшя, Полісся були передані Українській Народній Республіці. Саме тоді розпочався справжній процес «українізації Полісся» [9, 53]. За сприяння української влади того ж року в Бересті організовано курси українознавства для вчителів, створено українську школу, відкрито книгарню. 1 грудня 1918 р. за ініціативи комісара Холмської губернії УНР Олександра Сорописа-Йолтуховського на Поліссі відбувся установчий з'їзд Товариства «Просвіта». Тоді ж гуртки товариства виникли в містечку Чернавчицях (неподалік Берестя) і в Кобрині [7].

Драматичні події, пов'язані з польсько-українською і польсько-радянською війнами, на деякий час загальмували розвій політичного та культурного життя в краї, не давши можливості утвердитись українським впливам серед мешканців Полісся.

Відродження «Просвіти» на території Поліського воєводства розпочалося вже після підписання у березні 1921 р. Ризького мирного договору. Цей процес проходив із величезними труднощами. У грудні 1922 р. група місцевої української інтелі-

генції, за сприяння послів Української парламентської репрезентації і членів львівської «Просвіти», подала заяву про реєстрацію організації польською владою. У заяві названо членів майбутньої управи Товариства, серед яких переважали прихильники Українського національно-демократичного об'єднання (далі – УНДО). Це – місцевий лікар Василь Дмитріюк, адвокати Володимир і Василь Криницькі, Павло Артемюк, Микола Крижанівський, лікар Павло Король [4, 132]. Після тривалої бюрократичної тяганини в березні 1923 р. поліський воєвода затвердив статут «Українського культурного товариства “Просвіта” на Поліссі» з центральною управою в Бересті [4, 133]. Очолив Товариство місцевий український діяч В. Дмитріюк, якого 1922 р. було обрано послом до Сейму.

У перші роки існування Товариство «Просвіта» на Поліссі обмежувало свою діяльність головно територією Берестя та Берестейського повіту. Формально товариство було регіональною організацією, незалежною від головної управи у Львові. Відповідно до статуту, «Просвіта» діяла на всій території Поліського воєводства без права заснування місцевих філій. Головною метою своєї діяльності Товариство проголосило «розвиток просвіти й піднесення культурного рівня українського населення Полісся» [15].

Пожвавлення українського культурно-освітнього руху на Поліссі викликало неабияке занепокоєння польської влади. У звіті поліського воєводського управління щодо суспільно-політичної ситуації за червень 1923 р. зазначено, що «акція українських діячів проти польської початкової школи підтримується українським населенням, а у деяких місцевостях натрапляє на придатний ґрунт» [3, 112]. В одному зі звітів корпусу охорони прикордоння за 1923 р. відзначено активізацію діяльності «Просвіти» на Поліссі: «Цей рух небезпечніший за більшовизм, бо його керівники – люди інтелігентні, переважно з вищою освітою... Організація загалом досить активна, успішно розвиває агітацію по селах. У цьому особливо відзначаються попи (священники) й учителі українського походження. Чим далі на південь, тим сильнішою є діяльність “Просвіти”. На цих теренах агітатори поводяться дуже вороже, просто зухвало, відверто налаштовують населення проти Польщі» [14, 263]. У документі

йшлося про потребу посилити нагляд розшукової поліції (дефензиви) за осередками «Просвіти» в Бересті, Пінську, Сарнах, Лунініці, інших містах і містечках воєводства.

Зразковою стала приватна українська школа, заснована інтелігенцією Берестя. Приватна школа імені О. Стороженка почала діяти при товаристві «Просвіта на Поліссі» з першого вересня 1924 р. [16]. Добився цього, як і відкриття товариства «Просвіта на Поліссі», посол від Поліського воєводства в Сейм В. Дмитріюк. Він неодноразово особисто був у тій справі на прийомі у воєводи.

Назву таку обрали тому, що пам'ять про останні роки життя письменника О. Стороженка, проведені в селі Тришин (зараз у межах Берестя), ще зберігалася у селян. У 20-х рр. ХХ ст. могила Стороженка була впорядкована заходом берестейської української громади, а у 1924–1935 рр. у Бересті під піклуванням місцевої «Просвіти» діяла приватна українська семирічна школа імені О. Стороженка. Один із перших осередків «Просвіти» на Поліссі виник у Бересті 1916 р. за письменника О. Стороженка.

Появу у Бересті власної школи місцеві українці сприйняли з великим оптимізмом. У 1926 р. на базі школи діячі «Просвіти» і Українського Центрального Комітету, який гуртував вихідців із Наддніпрянщини, навіть пробували відкрити приватну мішану трикласну гімназію, що була потрібна як черговий рівень освіти для випускників середньої школи імені О. Стороженка.

Незважаючи на швидку організаційну розбудову «Просвіти» на Поліссі в 1920-х рр., існували й чималі труднощі в діяльності її осередків на місцях. Вони були пов'язані не лише з утисками польської влади, а й із гострою нестачею фінансових коштів. Певну допомогу організації надавали українські послы, центральна управа «Просвіти» у Львові, західноукраїнські політичні партії. Деякий час фінансова допомога для Товариства надходила із-за кордону – з Радянської України. Так, у поданому на обговорення Бюро ЦК КП (б)У проєкті кошторису витрат на українську роботу за кордоном (документ датовано 6 січня 1927 р.) серед іншого передбачалося виділити кошти на утримання середніх шкіл у Бересті й Пінську (по 400 крб одноразової допо-

моги), створення в цих же містах сільськогосподарських шкіл (по 3 тис. крб), організацію «Просвіти» в Кобрині й Пінську (по 200 крб) [2, 111].

Акція очищення «Просвіти» від впливів комуністів розпочалася 1928 р., коли за ініціативи посла В. Дмитріюка було внесено зміни до статуту (Товариство змінило назву на «Українське товариство Просвіта на Поліссі»). Майже відразу після цього було замінено персональний склад управ філій організації в Бересті та Кобрині [7]. До них увійшли люди, далекі від комуністичних поглядів.

Позиції «Просвіти» значною мірою підірвалися політичним екстремізмом комуністів, які прагнули надати їй роботі революційного характеру [10, 61]. Урешті це призвело до розколу всередині організації: місцеві осередки поривають зв'язки з головною управою в Бересті.

Конфлікт між головною управою Товариства та її місцевими осередками негативно відбився на становищі «Просвіти» на Поліссі. Чергову хвилю репресій проти української організації розгорнула й місцева польська адміністрація. 1933 р. польський воєвода В. Костек-Бернацький поставив перед головною управою «Просвіти» вимогу негайного усунення з Товариства всіх «підривних елементів», тобто комуністів [10, 62]. В іншому випадку служба безпеки Поліського воєводства погрозувала повною забороною діяльності товариства в краї.

Під тиском адміністративно-поліційних органів тодішній голова «Просвіти на Поліссі» О. Базилевич змушений був 1 червня 1932 р. закрити 30 бібліотек-читалень, які тією чи тією мірою були опановані впливами комуністичних елементів. Тоді ж було закрито українську школу імені О. Стороженка в Бересті – один з останніх українських культурно-освітніх осередків на Поліссі [2, 115]. Ці заходи польської влади мали вкрай негативні наслідки для національно-культурного життя місцевого українського населення.

Висновки. Отже, культурно-просвітницька діяльність білоруських національних організацій здебільшого була представлена в Києві та Одесі. Першочерговими завданнями білоруських громадських товариств була популяризація білоруської культури. Білоруські товариства в Києві й Одесі в проведенні націо-

нально-культурної, просвітницької роботи досягли значних успіхів. Основними напрямками діяльності організацій були об'єднання білорусів, що проживали на території України, забезпечення їхнього зв'язку з батьківщиною та підтримка національної державності.

Репресивна політика польської влади на початку 1930-х рр. призвела до припинення діяльності Товариства «Просвіта» на території Поліського воєводства. Відповідно до концепції національної політики польської влади, Полісся мало стати своє рідним бар'єром для поширення українського руху на північно-східні землі Польщі. Наприкінці міжвоєнної доби на території Полісся фактично не залишилося організаційних структур українського національно-культурного руху.

Знання форм і способів роботи просвітянських інституцій із невеликими громадами дасть змогу й сьогодні успішно проводити просвітницьку роботу, популяризувати освіту, українську мову, літературу та культуру.

Перспективним напрямом подальшого дослідження проблеми є вивчення українсько-білоруських культурно-просвітницьких зв'язків другої половини ХХ ст.

Література

1. Білоруський національний рух на початку 20 століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litcey.in.ua/re>.
2. Вабіщевич О. Український культурно-просвітній рух на Поліссі (1920 – 1930-ті рр.) / О. Вабіщевич // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – № 3–4. – С. 110–115.
3. Вабішчэвіч А. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939) : манаграфія / А. Вабішчэвіч. – Брэст, 2008. – 320 с.
4. Вінниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя і Холмщини в 1-й половині ХХ століття: хроніка подій / І. Вінниченко. – К. : ВАТ «Книжк. друк. наук. кн.», 1997. – 288 с.
5. Гнойовий І. Українська народна школа ім. Ол. Стороженка у Берестю та польська шкільна політика на Північно-західних українських землях / І. Гнойовий // Літопис Волині. – 1990. – Ч. 5. – С. 85–93.
6. Гриценко Г. Білорусько-українські культурні зв'язки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Г. Гриценко. – Львів : ПАІС, 2015. – 192 с.
7. Дмитріюк В. Спомин з років 1918 – 1927 / В. Дмитріюк // Голос Берестейщини. – 1995. – № 1 (13). – С. 2, 4.

8. Документы и материалы по истории Белоруссии / под ред. В.Н. Перцева. – Мн. : Изд. АН БССР, 1953. – Т. 3. – 1019 с.
9. Крамар Ю. Діяльність українського культурно-освітнього товариства «Просвіта» на території Поліського воєводства в 1920 – 1930-ті рр. / Ю. Крамар // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2014. – Вип. 7. – С. 50–55.
10. Крамар Ю. Ліквідація товариства «Просвіта» на західноволинських землях (1928 – 1932 рр.): причини та наслідки / Ю. Крамар // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2016. – Вип. 3. – С. 58–63.
11. Науменко В. Из записной книжки (Несколько мелочей из жизни А.П. Стороженка) / В. Науменко // Киевская старина. – 1886. – № 5. – С. 180.
12. Панасюк А.П. Формирование национально-культурной политики Белорусской народной Республики в 1918 г. / А.П. Панасюк // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. – Серыя 2 : Гісторыя. Эканоміка. Права. – Брест, 2015. – С. 103–112.
13. Панасюк О. Культурно-просвітницька діяльність білоруських національних організацій на території України в 1918 р. / О. Панасюк // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2016. – Вип. 3. – С. 111–115.
14. Папакін А. Документи з історії України у архівах Республіки Білорусь / А. Папакін // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Іст. науки. – Острог, 2010. – Вип. 15. – С. 261–264.
15. Статут Українського товариства «Просвіта» на Поліссі. – Brześć : n/B, 1928.
16. Харитончук А. Українська школа в Бересті на Поліссі / А. Харитончук // Голос Берестейщини. – 1992. – № 2 (4). – С. 1–2.
17. Щавлинский Н. Деятельность национальных белорусских организаций в Киеве и Одессе в 1917–1918 годах / Н. Щавлинский // УІЗ. – 2009. – Вип. 12. – С. 176–181.

References

1. *Biloruskyi natsionalnyi rukh na pochatku 20 stolittia [Belarusian national movement in the early 20th century]*. (n.d.). Retrieved from <http://litcey.in.ua/re> [in Ukrainian].
2. Vabishchevych, O. (2002). Ukrainskyi kulturno-prosvitnii rukh na Polissi (1920 – 1930-ti rr.) [Ukrainian cultural and educational movement in Polissya (1920 – 1930's)]. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura – Ukraine's Monuments: History and Culture*, 3–4, 110–115 [in Ukrainian].

3. Vabishchevich, A. (2008). *Natsyianalna-kulturnae zhytctce Zakhodniai Belarusi (1921 – 1939) [National and cultural life of Western Baie Larus (1921 – 1939)]*. Brest [in Belarus].

4. Vinnychenko, I. (1997). *Ukraintsi Beresteishchyny, Pidliashshia i Kholmshchyny v 1-ii polovyni XX stolittia: khronika podii [Ukrainians of Beresteyschyny, Podlasie and Kholmshchyna in the first half of the twentieth century: Chronicle of Events]*. Kyiv: VAT «Knyzhk. druk. nauk. kn.» [in Ukrainian].

5. Hnoiiovyi, I. (1990). *Ukrainska narodna shkola im. Ol. Storozhenka u Berestiu ta polska shkilna polityka na Pivnichno-zakhidnykh ukrainskykh zemliakh [Ukrainian folk school them. Ol. Storozhenka in Berestya and Polish school politics in the North-Western Ukrainian lands]*. *Litopys Volyni – Chronicle of Volyn*, 5, 85–93 [in Ukrainian].

6. Hrytsenko, H. (2015). *Bilorusko-ukrainski kulturni zviazky druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Belarusian-Ukrainian cultural relations of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]*. Lviv: PAIS [in Ukrainian].

7. Dmytriuk, V. (1995). *Spomyn z rokiv 1918 – 1927 [Memorial from 1918 to 1927]*. *Holos Beresteishchyny – Voice of Beresteyschyny*, 1 (13), 2, 4 [in Ukrainian].

8. Pertceva, V.N. (Ed.). (1953). *Dokumenty i materialy po istorii Belorussii [Documents and materials on the history of Belarus]*. (Vol. 3). Minsk: Izd. AN BSSR [in Russian].

9. Kramar, Yu. (2014). *Diiialnist ukrainskoho kulturno-osvitnoho tovarystva «Prosvita» na terytorii Poliskoho voievodstva v 1920 – 1930-ti rr. [The activities of the Ukrainian cultural and educational Society «Prosvita» in the territory of the Polesie Voivodship in the 1920 – 1930 years]*. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky – Scientific herald of the Lesia Ukrainka Eastern European National University*, 7, 50–55 [in Ukrainian].

10. Kramar, Yu. (2016). *Likvidatsiia tovarystva «Prosvita» na zakhidnovolynskykh zemliakh (1928 – 1932 rr.): prychnyny ta naslidky [Liquidation of the «Prosvita» Society in Western Ukraine (1928 – 1932 years): Causes and Consequences]*. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky – Scientific herald of the Lesia Ukrainka Eastern European National University*, 3, 58–63 [in Ukrainian].

11. Naumenko, V. (1886). *Iz zapisnoi knizhki (Neskolko melochei iz zhizni A.P. Storozhenka) [From a notebook (A few little things from the life of A.P. Storozhenka)]*. *Kievskaiia starina – Kyiv old times*, 5, 180 [in Russian].

12. Panasiuk, A.P. (2015). *Formirovanie natsionalno-kulturnoi politiki Belorusskoi narodnoi Respubliki v 1918 g. [Formation of the national-*

cultural policy of the Belarusian People's Republic in 1918]. *Vesnik Brestskaga universiteta. Seriya 2: Gistoryia. Ekanomika. Prava – Bulletin of the Brest University. Series 2: History. Economy. Right* (pp. 103–112). Brest [in Belarus].

13. Panasiuk, O. (2016). Kulturno-prosvitnytska diialnist biloruskykh natsionalnykh orhanizatsii na terytorii Ukrainy v 1918 r. [Cultural and educational activities of the Belarusian national organizations on the territory of Ukraine in 1918]. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky – Scientific herald of the Lesia Ukrainka Eastern European National University*, 3, 111–115 [in Ukrainian].

14. Papakin, A. (2010). Dokumenty z istorii Ukrainy u arkhivakh Respubliky Bilorus [Documents on the history of Ukraine in the archives of the Republic of Belarus]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seria: Istorychni nauky – Scientific notes of the National University «Ostroh Academy». Series: Historical science*, 15, 261–264. Ostroh [in Ukrainian].

15. *Statut Ukrainskoho tovarystva «Prosvita» na Polissi [Statute of the Ukrainian Society «Prosvita» in Polissya]*. (1928). Brześć [in Ukrainian].

16. Kharytonchuk, A. (1992). Ukrainska shkola v Beresti na Polissi [Ukrainian school in Berest in Polesie]. *Holos Beresteishchyny – Voice of Beresteyschyny*, 2 (4), 1–2 [in Ukrainian].

17. Shchavlinskii, N. (2009). Deiatelnost natsionalnykh belorusskikh organizatsii v Kieve i Odesse v 1917–1918 godakh [Activities of national Belarusian organizations in Kiev and Odessa in 1917–1918]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk – Ukrainian historical collection*, 12, 176–181 [in Russian].

HRYTSENKO Halyna – Candidate of Historical Science, Senior Lecturer of the World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (grycenko84@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7047-5664>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.148717>

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF UKRAINIANS AND BELARUSIANS DURING THE INTERWAR PERIOD

Abstract. *The article analyzes the main directions of cultural and educational activities of the Belarusian national organizations in Kyiv and Odessa. It describes the basic tools of popularization of Belarusian culture among Ukrainians. The attention is paid to the sig-*

nificance of educational work in the Belarusian state-building process. This paper indicates that cultural and educational activities of the Belarusian organizations in Ukraine were not separated from cultural and educational activities in Belarus. Belarusian organizations' leaders in Kyiv and Odessa did not only contact with People's Secretariat of the Belarusian Democratic Republic but also with public organizations.

The data clarifies the cultural and educational activities of the Prosvita Society of Polissya Voivodeship in 1920–1930's. This article shows that Prosvita became one of the main centres of Ukrainian national-cultural movement in Beresteyshchyna during the interwar period. The analysis of Prosvita activities illustrates the basic forms of the Ukrainian cultural and educational life in the interwar Poland, reveals the regional peculiarities of the Polish national politics towards Ukrainian people of Beresteyshchyna, finds out the character of the relationships between the authorities and the local Ukrainian community.

Key words: *Ukraine, Belarus, Belarusian national organizations, Polissya Voivodeship, the Prosvita Society, liberation movement.*

Стаття надійшла до редакції 19.10.18

УДК 821.161.2.09(092)"18/19":94(477.83)

ДРАГАН Володимир – аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (zosh3_borislav@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7423-4473>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.164554>

НАСЛІДКИ РОЗВИТКУ НАФТОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДЛЯ НАСЕЛЕННЯ БОРИСЛАВА У КАНВІ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ СТЕФАНА КОВАЛІВА

***Анотація.** У статті, на основі творчої спадщини С. Коваліва охарактеризовано ключові проблеми та наслідки для місцевого населення під час розвитку нафтової промисловості у Бориславі в період другої половини XIX – початку XX ст. У ході проведеного дослідження визначено, що С. Ковалів у своїй творчості чимало уваги приділяв висвітленню найбільш актуальних і болючих проблем у ході розвитку нафтово-озокеритної промисловості у Бориславі. Також акцентовано, що творча спадщина С. Коваліва про нафтову промисловість Борислава багата передовсім на живі спостереження і яскраві описи. Такий підхід, зі свого боку, дає можливість глибоко пізнати ті проблеми життя і побуту населення у розпалі нафтового буму у Бориславі в час життя і творчої активності бориславського письменника.*

***Ключові слова:** Стефан Ковалів, творча спадщина, Борислав, нафтова промисловість, життя, побут, робітники.*

Постановка проблеми. Стефан Ковалів (1848–1920) у свій час був відомою і шанованою людиною в Бориславі. І це не дивно, адже його ім'я посідає вагоме місце серед українських письменників того часу. За своє життя він немало вклав у розвиток тогочасного культурно-освітнього та громадсько-політичного життя краю. Визначальним є те, що у своїх різножанрових творах С. Ковалів полишив чимало відомостей про початки становлення і розвитку нафтово-озокеритної промисловості у Бо-

риславі, де окреслив найболючіші проблеми життя й побуту тогочасного місцевого населення. У контексті зазначимо, що така зацікавленість С. Коваліва проблемами розвитку нафтової промисловості у рідному краї була зумовлена палким відгуком на Франкову відозву зображати ті важкі нужди соціально-економічного життя населення, його гіркий побут, гніт, постійні страждання і нескінченну кривду. Зі свого боку, саме І. Франко допомагав видати леву частину праць С. Коваліва про Борислав, а згодом за активну творчу діяльність у цьому напрямі прозвав його «співцем Галицької Каліфорнії».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні уже нагромадилася низка праць, у яких дослідники прямо чи опосередковано торкаються порушеної нами проблеми. З огляду на це хочемо звернути увагу на передмови В. Лесина до видання «Степан Ковалів. Вибрані оповідання» (1952) й В. Лесина та С. Дегтяря до книги «Стефан Ковалів. Твори» (1958), у яких автори зосереджують увагу на творчих зацікавленнях галицького письменника [14; 15]. В часі незалежності України, з нагоди 150-річчя від дня народження С. Коваліва, (1998) побачила світ книга Р. Горака «Стефан Ковалів», котра уміщує в собі чимало інформації про життя і діяльність письменника, зокрема, у книзі акцентується на бориславській проблематиці у його творчості [4]. Значної уваги заслуговує монографія О. Колінько «Стефан Ковалів. Мала проза крізь призму часу (сучасна інтерпретація)», що побачила світ у 2002 р. У ній також представлено окремі аспекти досліджуваної нами проблеми [13]. У 2006 р. вийшла монографія В. Гетьмана «Освітня діяльність і педагогічні погляди Степана Каваліва», де у контексті уміщено рефлексії щодо місця нафтового Борислава у поглядах С. Коваліва [1]. Окрім цього, упродовж останніх років вийшли друком кілька видань з недрукованої спадщини С. Коваліва. Тут уміщені художні твори, статті, нариси, казки, щоденник, листування письменника тощо, зміст яких дає можливість дослідникам глибше пізнати специфіку висвітлення Ковалівим актуальних і болючих проблем у період активності розвитку нафтово-озокеритної промисловості у Бориславі. [7; 8]. Останнім часом чимало дослідників (М. Шалата [19], С. Гірняк [2; 3], О. Микулич [16] та інші) при аналізі різнобічної

діяльності С. Коваліва зверталися до його малої прози, де присутня тема життя і побуту населення у час розвитку нафтово-озокеритної промисловості в Бориславі (остання чверть XIX – початок XX ст.).

Мета статті. На основі творчої спадщини С. Коваліва про Борислав, прослідкувати ті болючі проблеми життя і побуту місцевого населення, з якими воно стикалося в часі бурхливого розвитку нафтово-озокеритної промисловості у місті наприкінці XIX – на початку XX ст.

Активно цікавитися історією рідного краю, а саме Борислава та його околиць, С. Ковалів почав, очевидно, від того часу, коли 27 січня 1879 р. Дрогобицька окружна шкільна Рада призначила його тимчасовим керівником чотирирічної бориславської школи. Саме у цей час Борислав перетворювався на великий нафтопромисел, який своїм власникам давав мільйонні доходи. Проте такий процес мав за собою низку недоліків: масове розорення селянських господарств, що призводило до повного зuboжіння місцевого населення. Уже в час активної різнобічної діяльності С. Коваліва Борислав поетапно перетворювався на один із найбільших у Європі нафтопромислових центрів.

Працюючи в Бориславі, С. Ковалів має змогу бути прямим очевидцем негативних явищ, породжених так званим нафтовим бумом у Бориславі: перетворення місцевих селян на бідних робітників-ріпників, втратою ними елементарних ресурсів чи матеріальних засобів до існування, породженням масового пияцтва, жебрацтва, еміграції та найболючішою проблемою – масовістю летальних випадків через нехтуванням елементарних правил щодо техніки безпеки на нафтових фабриках, через знущання роботодавців над робітниками тощо.

Усе тут побачене (злиденне життя, постійні страждання, бідність, юридична незахищеність населення) не могло обійти боком свідомість С. Коваліва, про що він одразу почав писати. Зокрема, про те, що спонукало його до цього, С. Ковалів каже: «Хто не бачив власними очима Борислава, не прожив у ньому кільканадцять літ, не стежив зорким оком, що захланність людська і егоїзм можуть зділати, як там жидова зуміла вихіснувати конституційні закони в свою користь і всіх тих, що не порозумі-

лися в сій конституції, замінила на рабів-каторжників: тому всякі описи не дадуть докладного поняття про сю галицьку Содому. Народ із різних кінців світа: збігці з в'язниць, дезертири військові з заграниці, розуміється європейського племені – без імени, без усякої особистої свободи, знайшли тут приют, зістали нині панами, володіють мов удільні князі, а тисячі білих рабів б'є чолом перед кумиром, об'юченим золотом. Страшне теє золото, страшне теє срібло! Ті атласові бекеші, ті шовки стоять потоки поту людзкого... Борислав! Де вже той Борислав нині незнаний, в яким закутку світа?» [17, 100; 18, 68].

Аналогічними думками С. Ковалів ділиться у своїх листах до О. Маковея, зокрема, 27 лютого 1899 р., акцентує: «...Знаю тільки, що від того часу, як мене перенесли насилу протів моєї волі з учителя та управителя до тої Содоми, так в два літа пізніше я став писати... Що раз було напечатано о се я не суети вся, бо все щось пхалося нового: місцеві відносини, собори ще з європейських і азіатицких каналів морального життя дразнили мене, кололи...» [I, 1–2]. В наступному ж листі уже від 2 лютого 1990 р., написаного, як і попередні, у Бориславі, подаючи свою біографію О. Маковею, С. Ковалів стверджує, що коли його: «...перенесли до Борислава в р. 1879... Ту побачив дива, яких до сей пори не лучалося мені видіти; стрічався з ріжнородними заграничними людьми з Америки, навіть Аустралії, бачив нужду, деморалізацію нашого бідного беззахитного народа і кричати не міг: “За що б'єш? Йой-йой за що б'єш?”, – тож і почав писати і того мене тихомирило» [II, 4].

Однією із найбільш знакових у плані характеристики розвитку нафтово-озокеритної промисловості у Бориславі останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст., є стаття С. Коваліва «Продукція нафти (скального олію) в Бориславі», яка була надрукована у «Літературно-науковому віснику» за 1903 р. [17, 100–113; 18, 68–70]. До написання і публікації цієї статті, як видно із примітки, С. Коваліва закликав І. Франко: «Отсей інтересний ескіз, написаний нашим звісним письменником на мою просьбу, подає нарис розвою нафтової продукції в Бориславі на підставі почасті довголітної обсервації автора, а почасті на підставі зібраних ним на місці устних переказів місцевих людей. Ів. Фр.» [17, 100; 18, 68].

Як зауважив І. Франко, стаття дійсно цікава, має історико-краєзнавчий характер, уміщує в собі чимало нарисів із життя та побуту бориславчан у час останньої чверті XIX ст. Уже на самому початку С. Ковалів торкається проблеми вкрай важкого життя місцевого населення, акцентує на злиднях, каторжній роботі, малому забезпеченні, еміграції у пошуках кращої долі тощо. Наведемо кілька фраз С. Коваліва з приводу вищесказаного: «...Маленьке підгірське сільце, з мирними і освободженими з тяжкої неволі жителями, змінилося протягом двадцять п'ятьох літ у вели канське зборище шинкарів, гендлярів і обманців! Хитростю і насильством видерли хліборобові прадідну його землю і його живцем поховали, як скотину під лісом... <...> Поглянеш з гори "Городище" на сей невеликий шмат землі, окритий низькими домиками, численними топільнями воску, сотками горбків, взнесених із викопаної землі; прислухаєшся тому постійному клекотови, пискови друків, машин – здригнешся, мороз по тілі прошибне: земляця тая, кров'ю і потом руского хлібороба стільки разів скроплювана, сталася для нього гробом, а заробкевичови принесла міліони» [18, 68].

Щодо сказаного, С. Ковалів пробує вказати на причину такого стану речей: «...До того довела не лиш сама хитрість чужих, але також темнота і недбальство наших людей...» [18, 69]. За його словами: «Християин тут, знищений морально і матеріально, гарує днем-ночию, наповняє кишені спекулянтів золотом, слухає зневаги на свою святу віру і жиє, ах! жиє!...» [18, 69]. Цими словами, С. Ковалів намагається достукатися до простих людей, стверджуючи, що не потрібно, склавши руки, потерпати від тих бід, які на них наклалися, а необхідно з цим явищем якимось боротися, заступатися за себе, оскільки не буде жодного поліпшення їх долі без особистого на те втручання.

У малій прозі С. Ковалів торкався і наслідків зухвалого ставлення роботодавців до робітників на нафтових фабриках в Бориславі. Зокрема, акцентує, що більшість працівників, не витримуючи знущань, втікали із рідного краю з метою пошуку кращої долі. Наприклад, в оповіданні «Хто винен?» (написане приблизно при кінці 1910 р.), пише: «І діждалися удовицькі голодомори гаразду, діждалися обрадовоної: кругом Чудович стали

рости фабрики з високими коминами, машини, локомотиви, гарні з паровими молотами, вертничі вежі, на кільканадцятьсот-морговім пасовиську й громадським лісі закурилося вонючими димами, загуділо, заклекотіло, свист, рев, постійне землетрясенє, словом, немов усі дияволи з пекла переселилися на чудовицькі поля. Тисячі прибуднів сується днем і ніччю, бігають вертяться, як у своїй рідній хаті, а своїм на своїм ніякого діла, ні старим, ні молодим, годі навіть на прісну паляничку заробити. Що робити? Треба щось конечно ділати, треба рушатися, бо голод і холод не жартують, а проганяють геть із хати!... » [11, 629].

Із вище поданих слів помітно, що попри стрімкий розвиток нафтової промисловості в краї, місцеве населення так і не мало із цього жодної користі, адже нелегкі умови роботи не давали можливості заробити хоча б ті статки, за які можна було б прогудувати родину. Підтвердженням важкого тогочасного становища місцевого населення є такі слова із згаданого оповідання: «[Василь Бідун – В. Д.] ... Се той самий, що ходив сорок літ по всіх фабриках у Дрогобицькім повіті й ні на германець солі, ні на скрутелик тютюну не заробив.

Нужденний був, сухоребрый, ходячий кістяк, правдивий привид галицької смерті, нікому не пожадобився, хіба в Чудовичах косив, молотив, різав січку всім опікунам і відробляв за них пильно всі шарварки “видзялові”. На шістдесятім році життя заставив Мардохеєві Пордесові свою хату й дві прилуди на “шифкарту” [проїзний квиток на пароплав – В. Д.] і став ладитися в далеку дорогу – в Америку. В день від’їзду купив собі за шість корон європейську чи галицьку культуру [одежу – В. Д.], себто чорні панські штани, блузу і камізельку з якоїсь барханової сиров’ятини [недороге полотно на сорочку – В. Д.], старий плюшевий капелюх одержав даром від Пордесового больфера, і в усе те вирядився та в неділю по богослуженю поклонився перед церквою всьому удовицькому народові на всі чотири сторони світу і сказав:

– Уся громадонько рідна – прощай! А коли обидив, не пам’ятай! Я йду в далеку дорогу шукати за сажнем замлі, за чотирма дошками, далеко за море...

Так сказав Василь Бідун і ще раз поклонився перед удо-вицьким хрещеним народом...» [11, 630].

Процитовані слова автора оповідання, засвідчують, що доля шукачів кращої долі була здебільшого передбачувана ними самими – це смерть. І це не дивно, адже тогочасні бідні верстви населення, перебуваючи у постійних злиднях через неправдивий соціальний порядок, фактично були приречені на загибель, вимирання, – і якщо цього не сталося на своїй землі, то, можливо, могло статися чи в Америці, або в Канаді чи будь де.

Проте було й таке, що декому могло пощастити. За подальшим змістом оповідання видно, що герой оповідання не помер на чужині, знайшов за океаном професію двірника, великих статків не заробив, проте через два роки спромігся надіслати дружині п'ятсот корон і три проїзні квитки на пароплав для своїх синів, щоб і ті змогли знайти кращу долю. Його сини: Григорій, Іван і Петро попрощавшись на Святий вечір із рідною землею, помешканням, матір'ю вирушили в дорогу по стопах батька [11, 631]. Проте і вони не знайшли солідного заробітку. Невдовзі надіслали матері аж десять доларів, які, за словами автора оповідання, «чудом-дивом» дійшли до адресата, а також приклали листа, де написали про свої буденні доробки: «Ми тепер у місті “Сам Іван-в-ситі”, гаруємо під землею всі три, тяженько гаруємо. Татуньо наші уже тепер вулиці не замітають, вони тепер “бас” [бос, керівник – В. Д.]: дивляться, як другі замітають. Під землею наша робота гіренька, і по кожній шахті відкашлюємо ціле полудне таким чорним, що смола-смоленна...» [11, 632].

Ще однією проблемою бориславського суспільства, яка виникла через активний розвиток нафтової промисловості у місті, стало масове пияцтво з-поміж чоловічої статі населення. З приводу цього С. Ковалів зазначає, що таким способом чоловіче сільське населення притуплювало свій моральний і фізичний біль, адже доводилося працювати і вдень, і вночі, а заробітки були не то що мізерними, а практично ніякими. Стимулювали до пияцтва селяни і роботодавці, які постійно збільшували норму виробітку, обіцяючи натомість підвищення заробітку. З огляду на це працювати ставало дедалі важче і важче, а тому, щоб витримувати навантаження, селяни здебільшого «тішили» себе спирт-

ними напоями. Таке явище, часто супроводжувалися необережним поведінням без дотримання і так неіснуючих правил безпеки і здебільшого закінчувалися неоправданими летальними випадками. Ось як це явище письменник змальовує у змісті оповідання «З грамоти пропащих»: «... – Черпай, бойку, воду, черпай, буде горівка, помпуй, бойку, воду борше, помпуй, буде горівка, корбою борше, корбою, буде горівка – верещали касіри [наглядачі за роботою найманців – В. Д.], щоби показати свому принципалови [великому посадовцю – В. Д.] Сусови, які то вони ему вірненькі, запопадливі і трудящі» [5, 12]. Та незважаючи на важку фізичну втому і знуцання, «хлопи» все ж таки сумлінно продовжували виконувати роботу: « – Бодяй тя так в кишках різала тота горівка, як мене різке посторонок або ручка від корби по руках, як різке мене з напруження тяжкого в крижах [спині – В. Д.], у в'язах [шийних м'язах – В. Д.], – думали собі хлопи і черпали, і помпували, і тягнули воду далше, не показували, що бояться нужди світової, каліфорнійського пекла...» [5, 13].

Та найбільшою, уже згадуваною вище, трагедією для сільських сімей, С. Ковалів вважав часті смерті чоловіків на бориславському нафтопромислі, що прирікало овдовілих жінок на ще більш важку працю, щоб прогодувати напівосиротілих дітей. Такі приклади летальних випадків на нафтопромислах описані у низці оповідань С. Коваліва, як наприклад: «Дезертир» [10, 161–170], «Дрогобицький Найда» [10, 388–399], «Ройтів шиб» [10, 97–103] та ін.

Про болючу реакцію С. Коваліва і його товариша І. Франка на летальні випадки, які траплялися в Бориславі, згадує і син С. Коваліва, Юліан, який у своїх спогадах розповідає, що батько із І. Франком підтримував дружні відносини упродовж усього життя: І. Франко часто бував у його домі, чимало часу проводив з ним у розмовах про бориславських робітників, разом обговорювали проблеми життя в краї, обмінювалися думками щодо літературних питань тощо [12, 23]. У спогадах Ю. Ковалів пригадав про один приїзд І. Франка до них у гості. І коли мати якраз хотіла накрити обідній стіл, гість, дізнавшись від батька, що робітники спустилися у яму підприємця М. Криська, щоб витягнути чотирьох мертвих робітників, відмовився від обіду і зразу ж пі-

шов із батьком на місце трагедії. За словами Ю. Коваліва, І. Франко із його батьком повернулися додому аж увечері. Сам же І. Франко був схвилюваний через побачене, а тому постійно ходив по хаті повторюючи: «Як це так безкарно можна людей убивати?» [12, 23–24].

Назагал хочемо акцентувати на тому, що твори С. Коваліва про Борислав є оповідними за характером, а за викладом художнього матеріалу подібні до нарисів чи до ескізних за найбільш конкретно-розючих фактів, за якими особисто спостерігав письменник у «Галицькій Каліфорнії». Окрім проаналізованих вище, тема розвитку нафтово-озокеритної промисловості у Бориславі прослідковується й у інших оповіданнях і статтях С. Коваліва: «Добрий заробок» [10, 37–76], «Здрячі» [10, 148–161], «Дезертир» [10, 161–171], «Чічі» [10, 171–185], «Котюзі по заслугі» [10, 185–198], «Наслідки непорядності» [10, 256–266], «Безконечний швіндель» [10, 375–388], «Пригісник з Борислава» [10, 476–515], «Суєта про насущний» [10, 538–570], «Сорокати штани» [10, 618–628], «На Дрімайловім пустирищу» [10, 649–683], «Андрій Кременяк» [9], «Образки з Галицької Каліфорнії» [6] та низка інших. Загалом, темою розвитку нафтової промисловості Борислава проникнуті близько тридцяти різножанрових творів С. Коваліва. Вони об'єднані між собою спільною темою, яку розкривають з різних боків, а це, зі свого боку, створює широкий діапазон зображуваного.

Твори С. Коваліва про Борислав, єднають зміст і мотиви, що у сукупності відображають трагедію людської особистості в тогочасному суспільстві, показують причини і наслідки цих проблем тощо. Фактично у кожному творі бориславського циклу С. Ковалів торкається проблеми жадоби до збагачення, яка призводить до морального звиродіння багатих верст тогочасного бориславського суспільства [див.: 13, 60].

Висновки. Аналіз змісту окремо вибраних нами статей і оповідань С. Коваліва дає усі підстави стверджувати, що їх автор був прямим очевидцем того, про що писав. Із їх змісту стає очевидним, що С. Ковалів не лише намагався окреслити проблеми життя і побуту «Галицької Каліфорнії» в період розвитку нафтово-озокеритної промисловості, а й ділився особистими

думками і порадами, адресуючи їх місцевому населенню, щоб бодай би чимось допомогти йому, аби позбутися такої важкої, злиденної долі, подолати матеріальну скруту тощо. Окреслені нами сюжети – це лише спроба показати ті питання, які були предметом пильної уваги бориславського письменника в період останньої чверті XIX – початку XX ст., на які він звертав увагу та виокремлював у своїх працях.

Перспективним для подальшого дослідження є глибше, усестороннє вивчення усього згаданого вище доробку С. Коваліва з проблеми розвитку нафтово-озокеритної промисловості в Бориславі. Це дасть змогу, на прикладі Борислава, окреслити й інші проблеми, які сформувалися у галицькому суспільстві останньої чверті XIX – початку XX ст.

Джерела та література

I. Лист С. Коваліва до О. Маковея від 27 лютого 1899 р. // І. Л. – Архів О. Маковея. – Ф. 59. – Оп. 1241. – С. 1–3.

II. Лист С. Коваліва до О. Маковея від 2 лютого 1900 р. // І. Л. – Архів О. Маковея. – Ф. 59. – Оп. 1242. – С. 1–4.

1. Гетьман В. Освітня діяльність і педагогічні погляди Степана Каваліва : монографія / В. Гетьман ; упоряд. Н. Калита. – Дрогобич : Вид-во ДДПУ, 2006. – 86 с.

2. Гірняк С. Стефан Ковалів: штрихи до мовного портрета / С. Гірняк // Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред.-упоряд. В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря. – Дрогобич : Повіт, 2015. – Вип. 12. – С. 248–254.

3. Гірняк С. Тексти творів Стефана Коваліва як репрезентанти мовних особливостей Східної Галичини / С. Гірняк // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови. – 2014. – Вип. 11. – С. 171–177.

4. Горак Р. Стефан Ковалів. До 150-річчя від дня народження / Р. Горак. – Трускавець : «Франкова Криниця», 1998. – 127 с.

5. Ковалів С. З грамоти пропащих / С. Ковалів // Ковалів С. Оповідання, статті, щоденник (З недрукованої спадщини) / С. Ковалів. – Дрогобич : Сурма – Львів – інститут МАУП, 2011. – С. 12–31.

6. Ковалів С. Образки з галицької Каліфорнії / С. Ковалів. – Львів, 1913. – 138 с.

7. Ковалів С. Оповідання, статті, щоденник (З недрукованої спадщини) / С. Ковалів. – Дрогобич : Сурма – Львів – інститут МАУП, 2011. – 204 с.

8. Ковалів С. Оповідання. Казки. Листи (З недрукованої спадщини) / С. Ковалів. – Борислав, 2009. – 183 с.

9. Ковалів С. Похресник і інші оповідання / С. Ковалів. – Львів : Накладом українсько-руської видавничої спілки. [З друкарні Науково-го т-ва ім. Шевченка, під зарядом К. Беднарського], 1909. – 195 с.

10. Ковалів С. Твори / С. Ковалів. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958. – 722 с.

11. Ковалів С. Хто винен? / С. Ковалів // Ковалів С. Твори / С. Ковалів; упоряд., підготовка текстів, вступна стаття, примітки і словник канд. філолог. наук В.М. Лесина та С.І. Дігтяра. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С. 628–648.

12. Ковалів Ю. Спогади про Степана Ковалева / С. Ковалів // Ковалів С. Вибрані оповідання / С. Ковалів. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1952. – С. 23–29.

13. Колінько О. Стефан Ковалів. Мала проза крізь призму часу (сучасна інтерпретація) / О. Колінько. – К. : Знання України, 2002. – 177 с.

14. Лесин В. Стефан Ковалів / В. Лесин // Ковалів С. Вибрані оповідання / С. Ковалів. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1952. – С. 3–22.

15. Лесин В., Дігтяр С. Літописець дореволюційного Борислава / В. Лесин, С. Дігтяр // Ковалів С. Твори / С. Ковалів. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С. 3–33.

16. Микулич О. Борислав у творчості Стефана Коваліва / О. Микулич // Іван Зег. Серія : Видатні постаті у нафтовій історії міста Борислава. – Дрогобич : видавець Сурма С., 2008. – С. 72–82.

17. П'ятка С. Продукція нафти (скального олію) в Бориславі / С. П'ятка // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1903. – Т. XXII. – Кн. 5. – С. 100–113.

18. П'ятка С. Продукція нафти (скального олію) в Бориславі / С. П'ятка // Ковалів С. Оповідання, статті, щоденник (З недрукованої спадщини) / С. Ковалів. – Дрогобич : Сурма – Львів – інститут МАУП, 2011. – С. 68–79.

19. Шалата М. Невідоме з творчості С. Коваліва / М. Шалата // Ковалів С. Оповідання. Казки. Листи (З недрукованої спадщини) / С. Ковалів. – Борислав, 2009. – С. 3–12.

References

I. «Lyst S. Kovaliva do O. Makoveia vid 27 liutoho 1899 r.». Viddil rukopysnykh fondiv ta tekstolohii Instytutu literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy. Arkhiv O. Makoveia, f. 59, op. 1241, s. 1–3 [in Ukrainian].

II. «Lyst S. Kovaliva do O. Makoveia vid 2 liutoho 1900 r.». Viddil rukopysnykh fondiv ta tekstolohii Instytutu literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy. Arkhiv O. Makoveia, f. 59, op. 1242, s. 1–4 [in Ukrainian].

1. Hetman, V. (2006). *Osvitnia diialnist i pedahohichni pohliady Stepana Kavaliva [Educational activity and pedagogical views of Stepan Kovaliv]*. N. Kalyta (Ed.). Drohobych: Vyd-vo DDPU [in Ukrainian].

2. Hirniak, S. (2015). Stefan Kovaliv: shtrykhy do movnoho portreta [Stefan Kovaliv: strokes to the linguistic portrait]. In V. Ilnytskyi, A. Dushnyi, I. Zymomria (Eds.), *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhuzivnyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka – Actual questions of the humanities: interuniversity collection of scientific works of young scientists of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 12, 248–254. Drohobych: Posvit [in Ukrainian].

3. Hirniak, S. (2014). Teksty tvoriv Stefana Kovaliva yak reprezentanty movnykh osoblyvostei Skhidnoi Halychyny [Texts by Stefan Kovaliv as Representatives of the Linguistic Features of the Eastern Galicia]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Serii 10: Problemy hramatyky i leksykolohii ukrainskoi movy – Scientific Journal of the M.P. Drahomanov National Pedagogical University. Series 10: Problems of grammar and lexicon of the Ukrainian language*, 11, 171–177 [in Ukrainian].

4. Horak, R. (1998). *Stefan Kovaliv. Do 150-richchia vid dnia narodzhennia [Stefan Kovaliv. To the 150th anniversary of his birth]*. Truskavets: «Frankova Krynytsia» [in Ukrainian].

5. Kovaliv, S. (2011). Z hramoty propashchykh [From the certificates of the missing]. In S. Kovaliv, *Opovidannia, statii, shchodennyk (Z nedrukovanoi spadshchyny) – Stories, articles, diary (From an unpublished heritage)* (pp. 12–31). Drohobych: Surma – Lviv – IAUP Institute [in Ukrainian].

6. Kovaliv, S. (1913). *Obrazky z Halytskoi Kalifornii [Samples from Galician California]*. Lviv: Druk. Nauk. t-va im. Shevchenka [in Ukrainian].

7. Kovaliv, S. (2011). *Opovidannia, statii, shchodennyk (Z nedrukovanoi spadshchyny) [Stories, articles, diary (From an unpublished heritage)]*. Drohobych: Surma – Lviv – instytut MAUP [in Ukrainian].

8. Kovaliv, S. (2009). *Opovidannia. Kazky. Lysty (Z nedrukovanoi spadshchyny) [Storytelling. Tales. Letters (From Unpublished Legacy)]*. Boryslav [in Ukrainian].

9. Kovaliv, S. (1909). *Pokhresnyk i inshi opovidannia [Pokhresnik and other stories]*. Lviv: Nakladom ukrainsko-ruskoï vydavnychoï spilky. [Z drukarni Naukovoho t-va imeni Shevchenka, pid zariadom K. Bednarskoho] [in Ukrainian].

10. Kovaliv, S. (1958). *Tvory [Works]*. V.M. Lesyn, S.I. Dihtiar (Eds.). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury [in Ukrainian].

11. Kovaliv, S. (1958). Khto vynen? [Who is to blame?]. In S. Kovaliv, *Tvory – Works*. V.M. Lesyn, S.I. Dihtiar (Eds.). (pp. 628–648). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury [in Ukrainian].

12. Kovaliv, Yu. (1952). Spohady pro Stepana Kovaleva [Memories of Stepan Kovaleva]. In S. Kovaliv, *Vybrani opovidannia – Selected stories* (pp. 23–29). Lviv: Knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo [in Ukrainian].

13. Kolinko, O. (2002). *Stefan Kovaliv. Mala proza kriz pryzmu chasu (suchasna interpretatsiia) [Stefan Kovaliv. Small prose through the prism of time (modern interpretation)]*. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].

14. Lesyn, V. (1952). Stefan Kovaliv [Stefan Kovaliv]. In S. Kovaliv, *Vybrani opovidannia – Selected stories* (pp. 3–22). Lviv: Knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo [in Ukrainian].

15. Lesyn, V., & Dihtiar, S. (1958). Litopysets dorevoliutsiinoho Boryslava [Chronicler of pre-revolutionary Boryslav]. In S. Kovaliv, *Tvory – Works* (pp. 3–33). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury [in Ukrainian].

16. Mykulych, O. (2008). Boryslav u tvorchosti Stefana Kovaliva [Boryslav in the works of Stefan Kovaliv]. *Ivan Zeh. Serii: Vydatni postati u naftovii istorii mista Boryslava – Ivan Zeg. Series: Outstanding figures in the oil history of the city of Boryslav* (pp. 72–82). Drohobych: vydavets Surma S. [in Ukrainian].

17. Piatka, S. (1903). Produktsiia nafty (skalnoho oliiu) v Boryslavi [Production of oil (rocky oil) in Boryslav]. *Literaturno-naukovyi vistykyk – Literary and scientific journal*, 22 (5), 100–113. Lviv [in Ukrainian].

18. Piatka, S. (2011). Produktsiia nafty (skalnoho oliiu) v Boryslavi [Products of oil (rocky oil) in Boryslav]. In S. Kovaliv, *Opovidannia. Kazky. Lysty (Z nedrukovanoi spadshchyny) – Stories, articles, diary (From an unpublished heritage)* (pp. 68–79). Drohobych: Surma – Lviv – instytut MAUP [in Ukrainian].

19. Shalata, M. (2009). Nevidome z tvorchosti S. Kovaliva [Unknown from the work of S. Kovaliv]. In S. Kovaliv, *Opovidannia. Kazky. Lysty (Z*

nedrukovanoi spadshchyny) – *Story. Tales. Letters (From Unpublished Legacy)* (pp. 3–12). Boryslav [in Ukrainian].

DRAHAN Volodymyr – *Postgraduate Student, World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University* (zosh3_borislav@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7423-4473>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.164554>

THE CONSEQUENCES OF THE DEVELOPMENT OF THE OIL INDUSTRY FOR THE POPULATION OF BORISLAV IN THE CONTEXT OF STEFAN KOVALIV'S CREATIVE HERITAGE

Abstract. *On the basis of Stefan Kovaliv's creative heritage, the article describes the key problems and consequences for the local population during the development of the oil industry in Boryslav during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.*

It was found that S. Kovaliv's active interest in the history of his native land, namely, Boryslav and his suburbs began, apparently, from the time when on January 27, 1879 Drohobych District School Council appointed him as the temporary head of a four-year Boryslav school. It was at that time that Borislav turned into a large oil industrial centre, which gave its owners millions of revenues. However, the process had a number of disadvantages: the massive plundering of peasant farms, which led to the complete impoverishment of the local population.

The article emphasizes that while working in Borislav S. Kovaliv had the opportunity to be a direct witness to those negative phenomena that were the result of the so-called oil boom in Borislav: the transformation of local peasants into poor rabbit workers, the loss of their elementary resources or material means of livelihood, mass drunkenness, begging, emigration, and the most painful problem – the mass of fatalities due to the neglect of elementary safety rules at oil factories.

In the course of the study we found that S. Kovaliv paid a lot of attention to highlighting the most pressing and painful problems during the development of the oil and ozokerite industries in Boryslav. It is

also emphasized that S. Kovaliv's creative heritage of Borislav's oil industry is rich, first of all his personal observations and vivid descriptions. The approach, in turn, makes it possible to truly ascertain the problems of living conditions and life of the population, which was burdensome during the upsurge of the oil boom in Boryslav during the lifetime and creative activity of the Borislav writer.

The scenes outlined in the article are just an attempt to show those questions that were the subject of close attention of the Boryslav writer during the last quarter of the nineteenth and early twentieth centuries, to which he drew attention and singled out in his writings.

Key words: *Stefan Kovaliv, creative heritage, Borislav, oil industry, living conditions, life, workers.*

Стаття надійшла до редакції 02.11.18.

УДК 94(477.83/.86)"18/19"

ІВАНИК Микола – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, політології та права, Національний лісотехнічний університет України (ivanykmykola@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8327-3586>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.146762>

МІСЬКІ УРЯДНИКИ САМБОРА ДОБИ ГАЛИЦЬКОЇ АВТОНОМІЇ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Анотація. У статті проаналізовано організацію міського самоврядування в Самборі доби галицької автономії. Досліджено норми чинного законодавства, на підставі яких було реорганізовано міську раду та магістрат, проаналізовано етно-конфесійний склад міської ради і магістрату, з'ясовано прізвища самбірських бургомістрів.

Ключові слова: Галичина, Самбір, міське самоврядування, міська рада, бургомістр.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку української історичної науки містознавча проблематика все більше привертає увагу дослідників. Місто як складний та багатогранний феномен, як соціокультурна цілісність, завжди цікавило науковців. Важливим аспектом містознавчої проблематики є дослідження органів міського самоврядування. Запровадження системи самоврядування у містах стало однією з важливих реформ на шляху трансформації абсолютистської Австрійської імперії у конституційну Австро-Угорську монархію. Вивчення історичного досвіду організації і діяльності міських органів самоврядування зазначеного періоду становить значний науковий та практичний інтерес.

Аналіз основних досліджень і публікацій свідчить про вкрай слабку історіографію галицького міста австрійського періоду, і це, незважаючи на значний обсяг джерельної бази. Окремі

дослідження як комплексного, так і краєзнавчого характеру, що з'явилися в останні роки, суттєво не вплинули на ступінь розробки цієї наукової проблеми [4]. Хоча одним з найкраще вивчених аспектів містознавчої проблематики є історія органів міського самоврядування, проте комплексні дослідження присвячені насамперед великим містам, зокрема Львову. Невеликі галицькі міста і містечка ще чекають на свого дослідника, Самбір не став винятком із правила. У нечисленних історичних працях, у яких відображено історію підавстрійського Самбора, містяться лише згадки про діяльність міських властей [5; 7]. У двотомній праці А. Кучери «Samborszczuzna» австрійському періоду в історії міста присвячено лише XXIII розділ II тому, діяльність влади міста відображена фрагментарно [10]. Спогади В. Ціхоцького про Самбір другої половини XIX ст. містять лише згадку про самбірського бургомістра В. Каспарека [8]. Нічого нового не додали до досліджуваної проблеми й новіші праці Ю. Рабія [3] та С. Ніцеї [12].

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити устрій міського самоврядування Самбора доби галицької автономії, визначити самбірських бургомістрів та проаналізувати національний склад міської ради і магістрату.

Процес реорганізації управління містом розпочався відразу після встановлення юрисдикції Габсбургів над краєм. У 1772 р. Австрійська імперія після першого поділу Польщі на так званих «ревіндікованих» землях створила Королівство Галичини та Володимирії, маючи доволі обмежену інформацію про те, якими були новоприєднані території. Лише меморіал графа Антона фон Пергена – першого губернатора Галичини, поданий імператору Йосифу II у серпні 1773 р. під час його перебування у Львові, та меморіал радника двору Яна Вацлава фон Маргеліка, який за наказом імператора у 1783 р. здійснив інспекційну подорож Галичиною, дали австрійським урядовцям можливість з'ясувати той стан, в якому перебувала Галичина загалом і міста зокрема. Першою особливістю, на що звернули увагу австрійські урядовці, – велика кількість міст і містечок в провінції, яких станом на 1776 р. налічувалося 311 [11, 153]. Хоча низка дослідників наводять й інші дані – від 305 до 328 міст і містечок [2, 14–15].

На землях Галичини, що сьогодні належать Україні таких міст налічувалося 176 [1, 67–95]. Проте лише деякі з них змогли

зберегти міський характер та нагадували міста, Самбір належав до їх числа. Опосередковано про це свідчить і той факт, що після чергового реформування адміністративного устрою провінції у 1782 р. шляхом створення 18 циркулів, циркулярний уряд було перенесено з Дрогобича до Самбора. Причиною такого рішення став брак у Дрогобичі придатного приміщення для урядування циркулярного уряду [15, 153].

Спочатку австрійська адміністрація не втручалась у міські справи і система управління й надалі базувалась на нормах магдебургського права, 26 липня 1778 р. декретом Йосифа II Самбору було надано титул вільного королівського міста. У 1785 р. уряд наказав подати містам усі привілеї і, спираючись на них, провів поділ на міста та містечка. Проте головним наслідком цих заходів було фактичне скасування магдебургського права, у 1786 р. його скасували у Львові. Згодом міське самоврядування було скасоване в інших містах, хоча деякі елементи магдебурії продовжували діяти. Насамперед було реорганізовано магістрати, які склалися з бургомистра, 4 асесорів (у більших містах), касира та контролера. Один з асесорів виконував функції міського синдика. Принцип виборності цих урядовців було збережено, але суттєво обмежено, оскільки вибір вимагав затвердження з боку циркулярної влади в особі старости. Посадовців магістрату обирали члени міського відділу, яких, зі свого боку, обирали міщани, які володіли нерухомістю у місті, й ремісники. Чисельність міського відділу коливалась від 12 осіб до 40 (в Самборі – 20), залежно від чисельності виборців [11, 154]. Хоча міський відділ був контролюючим органом щодо магістрату, насправді бургомістри мало зважали на його позицію. У 1805 р. принцип виборності урядовців магістрату було скасовано, міський відділ остаточно втратив будь-який вплив на діяльність бургомистра, хоча й продовжував існувати, зберігши за собою лише дорадчі функції. Фактично магістрати перетворилися на урядові органи управління містами. Німецька була мовою урядування.

З цього періоду відомі імена таких бургомістрів Самбора:

Мартін Країнський (? – 1820 рр.); Йоган Марціневич (1820–1823 рр.); Діонісій Хорошаковський (1823–1836 рр.); Міхал Сопотницький (1836–1847 рр.); Франц Ілласевич (1847–1850 рр.); Він-

сент Данек (1850–1854 рр.); Йоган Стензель (1854–1856 рр.); Гжегож Чайковський (1856–1862 рр.); Міхал Попель (1862–1868 рр.).

Поштовхом до глибинних реформ адміністративно-територіального устрою й устрою органів самоврядування у провінції стали революційні події 1848–1849 рр. Спочатку Галичина отримала автономію, символом якої став Галицький сейм та його виконавчий орган – Крайовий відділ. Згодом Галицький сейм прийняв низку законів, які й сформували новий устрій місцевого самоврядування. Правові рамки міського самоврядування були запроваджені загальнодержавним законом від 1862 р. і крайовим законом від 1866 р., що визначав устрій громад, але не виділяв сільські й міські громади в окремі адміністративні одиниці. З часом виникла необхідність провести диференціацію міст за кількістю населення, економічним потенціалом, що вимагало закріплення у законодавстві відмінностей в устрої органів міського самоврядування. Проте зміни, запроваджені законами від 1889 р. для більших міст та законом від 1896 р. для менших містечок, у порівнянні з нормами закону від 1866 р., були незначні. Головною нормою нового законодавства стало відновлення принципу виборності міських органів. Міські ради знову повертали собі представницькі функції, а міщани отримали механізм впливу на міську владу.

Протягом цього періоду Самбором керували такі бургомістри: Теодор Шемельовський (1868–1871 рр.) [II]; Вільгельм Каспарек (1871–1883 рр.) [III]; Ігнаці Будзиновський (1883–1902 рр.) [IV]; Юзеф Стеерман (1902–1914 рр.) [V].

Загалом, судячи з термінів урядування бургомістрів, самбірська міська влада відзначалася стабільністю. Лише бургомістра В. Каспарека було усунуто (1883) з посади розпорядженням старости зі звинуваченнями у зловживанні службовим становищем. Не погодившись із таким рішенням, звільнений бургомістр спробував оскаржити це розпорядження, заперечуючи усі звинувачення. Своїм коштом він видав брошуру, де спростовував усі закиди у свій бік, проте повернутися на посаду йому не вдалось [8].

Самбір належав до тих 30 галицьких міст, устрій самоврядування якого остаточно визначив закон від 1889 р. [I]. Насамперед закон окреслював коло тих осіб, які вповні користувалися правами членів міської громади і виділяв дві категорії таких людей – членів громади і так званих учасників. Основною умовою

набуття статусу члена громади чи приналежного до громади було постійне проживання, володіння нерухомим майном, заняття діяльністю, яка приносила прибуток, і сплата податків. Сплата податків до місцевого бюджету мала юридичним наслідком той факт, що статус учасника мали не лише фізичні особи, але й юридичні – корпорації, спілки, підприємства й фундації як приватні, так і державні.

Міську громаду Самбора представляла міська рада та її виконавчий орган – магістрат. Чисельність ради становила 36 осіб, одночасно обирали 18 заступників радних. Радних обирали терміном на 6 років. Цікавою новелою закону було те, що передбачалася ротація половини радних та їх заступників після трьох років урядування новообраної ради. Міська рада збиралась на свої засідання в разі необхідності, але не рідше ніж одного разу на місяць. Магістрат складався з бургомистра, заступника та від 3 до 5 асесорів. Їх обирали міські радні також строком на 6 років. Штат допоміжного персоналу формував магістрат.

Закон про вибори до міських рад був доволі складним, оскільки ґрунтувався на майновому, віковому, освітньому цензі та цензі постійного проживання (т. зв. ценз осілості). Найбільш важливу роль відігравав майновий ценз, оскільки саме величина сплачуваного податку визначала приналежність до однієї з трьох виборчих груп – курій. Кожна з курій обирала однакову кількість радних – 12. Проте кількість виборців у куріях різнилася і коливалась від кількох десятків в першій до кількох сотень в третій. Куріальна система виборів, з одного боку, різко обмежувала кількість виборців (як правило, виборчі права мали лише близько 10 відсотків громадян), а з іншого – фаворизувала саме заможні верстви населення. У тогочасних реаліях, зважаючи на національний склад населення Самбора та майновий стан основних етнічних груп – поляків, євреїв та українців – створювалися передумови для абсолютної переваги поляків та євреїв. Норми чинного закону, який не передбачав пропорційного представництва у міських органах влади національних груп, особливо куріальне виборче право, робили неможливим отримання українською громадою Самбора належного їй представництва. Насамперед національний склад населення не дозволяв сподіватись на це. Офіційна статистика подає такі дані [16, 34]:

Рік	загальна кількість	римо-католики	греко-католики	їудеї	інші	римо-католики	греко-католики	їудеї	Інші
1880	13586	7049	2073	4427	37	51,9 %	15,2 %	32,6 %	0,3 %
1890	14324	7812	2394	4080	38	54,5 %	16,7 %	28,5 %	0,3 %
1900	17039	8882	3218	4900	39	52,1 %	18,9 %	28,8 %	0,2 %
1910	20257	11079	3720	5418	40	54,7 %	18,4 %	26,7 %	0,2 %

Українська громада Самбора значно поступалася за чисельністю не лише польській громаді, але й єврейській, тому не могла сподіватися на значне представництво ні в міській раді, ні в магістраті. Зокрема, у 1907 р. з 36 міських радних 22 були римокатолицького віровизнання, 11 – іудейського і лише троє грекокатолицького. У магістраті, який на той час складався з 7 осіб, було 3 римо-католики, 3 іудеї та 1 греко-католик [9, 29]. Цікавим є й факт, що бургомістр Самбора цієї доби Ю. Стеєрман належав до єврейської громади міста. Загалом, крім Самбора, євреї очолювали міські ради лише в Бродах, Бучачі та Станіславові [9, 21]. Безумовно, що греко-католицьке віровизнання дає підстави пов'язати особу з українською громадою Самбора, проте в реаліях тогочасного галицького суспільства частина греко-католиків, особливо тих, які посідали, або намагалися посісти певну посаду, хоча і мали українське коріння, ідентифікували себе з польською громадою, у кращому разі асоціювали себе з *gente Ruteni, natione Poloni* (русини польської нації).

Наочним прикладом такого стану справ є особа одного з перших бургомістрів Самбора доби галицької автономії Теодора

(Федора) Шемельовського. Народився він у Дрогобичі, у міщанській родині греко-католицького віровизнання, згодом родина переїхала до Самбора. Майбутній бургомістр закінчив самбірську гімназію з німецькою мовою викладання, студіював філософію, право вивчав у Львівському університеті, згодом отримав ступінь доктора права. Під час революції 1848–1849 рр. був одним із організаторів польського Національного комітету в Самборі. Після революції обирався послом до Галицького сейму, Державної ради. Різно виступав проти поділу Галичини на польську та українську, був членом так званого Кола польського у Віденському парламенті. У 1868 р. був обраний бургомістром Самбора, його урядування тривало до 1871 р. [13]. Не менш цікавою є постать молодшого брата Теодора Шемельовського – Юліана Шемельовського. Народився у Самборі, як і старший брат освіти здобув у Самбірській гімназії. Кар'єру продовжив у Львові, після здобуття юридичної освіти у Львівському університеті керував нотаріальною конторою. У 1866 р. Ю. Шемельовський був обраний до Міської ради Львова, а у 1869 р. став бургомістром Львова [14].

Висновки. Незважаючи на низку недоліків, новий устрій міського самоврядування в Галичині загалом, та в Самборі зокрема, мав позитивні наслідки для розвитку міст. Відновлення принципу виборності міських органів дозволив самбірським міщанам певним чином впливати на міську владу, поступово призвичаїти громаду до більш активної участі у міському житті. Вибори міської ради та бургомистра завжди були помітною подією в суспільно-політичному житті Самбора доби галицької автономії. Хоча українське населення міста не мало належного представництва в міській раді, тим не менше воно отримало можливість в умовах австрійської конституційної моделі розвивати своє національно-культурне та політичне життя, певним чином ривалізуючи з польсько-єврейською більшістю.

Міська рада та магістрат Самбора, як і самбірська громада, доклали максимум зусиль для того, щоб місто заслужено вважалося одним із важливих повітових центрів, освітнім та культурним центром. Багато в чому сучасний Самбір завдячує виглядом свого історичного середовища саме добі галицької автономії.

Перспективним напрямом подальшого дослідження проблеми вбачається аналіз участі української громади міста у виборах до міської ради.

Джерела та література

I. Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskiem. – Kraków, 1889. – Cz. VII, Nr. 24. – S. 81–119.

II. Galizisches Provinzial-Hahdbuch für das jahr 1668. – Lemberg : Aerarial-Staats-Druckerei. – 1668. – 1094 s.

III. Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskiem na rok 1871. – Lwów : Drukarnia E. Winiarza, 1871. – 748 s.

IV. Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskiem na rok 1883. – Lwów : Nakładem c. k. Namiesnictwa, 1883. – 856 s.

V. Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskiem na rok 1902. – Lwów : Nakładem c. k. Namiesnictwa, 1902. – 1264 s.

1. Петришин Г. Еволюція принципів класифікації міст Галичини в австрійський період (1772 – 1918 pp.) / Г. Петришин, У. Іваночко // Книга міст Галичини. Міждисциплінарні дослідження у містознавстві. – Львів : Вид-во ДУ ЛП, 1999. – 272 с.

2. Петришин Г.П. Карта Ф. фон. Міра (1779 – 1782 pp.) як джерело до містознавства Галичини / Г.П. Петришин. – Львів : Вид-во НУ ЛП, 2006. – 292 с.

3. Рабій Ю.Є. Княжий город Самбір / Ю.Є. Рабій. – Львів – Самбір : Ютика, 1999. – 424 с.

4. Янишин Б.М. Міста і містечка Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в працях сучасних українських та польських істориків / Б.М. Янишин // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : НАН України, Ін-т історії НАН України, 2010. – Вип. ХІХ. – С. 497–503.

5. Budzynowski I. Kronika miasta Sambora, zebrana i wydana ku uczczeniu 500 letniej rocznicy założenia miasta Sambora / I. Budzynowski. – Sambor : Nakładem gminy miasta Sambora, 1891. – 52 s.

6. Cichocki W. Sambor przed pół wiekiem / W. Cichocki. – Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagellonskiego, 1925. – 50 s.

7. Diedzicki L. Sambor / L. Diedzicki // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Wiek, 1884. – Т. X. – S. 227–246.

8. Kasperek W. Rekurs z Sambora przeciw zarządzeniu Samborskiego c.k. Starostwa z dnia 22 czerwca 1883, 1.8.041, kotorem zawieszony

został w urzędowaniu jako Naczelnik gminy miasta Sambora / W. Kasparek. – Sambor : Nakładem autora, 1883. – 22 s.

9. Kasznica St. Skład wyznaniowy i zawodowy reprezentacji gmin podlegających ustawom 1889 i 1896 r. w roku 1907 (w porównaniu ze stamem w roku 1874) / St. Kasznica // Wiadomości Statystyczne o stosunkach krajowych. – Lwów, 1909. – T. XXII, R. I. – 37 s.

10. Kuczera A. Samborszczyzna. Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomii Samborskiej / A. Kuczera. – Sambor : Nakł. Księgarni naukowych, 1937. – T. 2. – 266 s.

11. Kutrzeba St. Historia ustroju Polski w zarysie / St. Kutrzeba. – Lwów, 1920. – T. IV : Po rozbiorach. – Cz. II. – 286 s.

12. Nicieja St. Kresowa Atlantyda. Historia i mitologia miast kresowych / St. Nicieja. – Opole : MS Wydawnictwo, 2015. – T. 5. – 288 s.

13. Stepeń St. Szemelowski Teodor / St. Stepeń, J. Zdrada // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa – Kraków : PAN, PAU, 2012. – T. XLVIII/1. – Z. 196. – S. 138–139.

14. Stepeń St. Szemelowski Julian / St. Stepeń, J. Zdrada // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa – Kraków : PAN, PAU, 2012. – T. XLVIII/1. – Z. 196. – S. 138.

15. Tokarz W. Galicya w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1773 / W. Tokarz. – Kraków : Akademia Umiejętności, 1909. – 400 s.

16. Wienfeld I. Ludność miejska Galicyi i jej skład wyznaniowy (1881 – 1910) / I. Wienfeld // Wiadomości Statystyczne o stosunkach krajowych. – Lwów, 1909. – T. XIV, Z. II. – 52 s.

References

I. Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskiem. (1889). Cz. VII, Nr. 24, pp. 81–119. Kraków [in Polish].

II. Galizisches Provinzial-Hahdbuch für das Jahr 1668. (1668). Lemberg: Aerial-Staats-Druckerei [in German].

III. Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskiem na rok 1871. (1871). Lwów: Drukarnia E. Winiarza [in Polish].

IV. Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskiem na rok 1883. (1883). Lwów: Nakładem c. k. Namiesnictwa [in Polish].

V. Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskiem na rok 1902. (1902). Lwów: Nakładem c. k. Namiesnictwa [in Polish].

1. Petryshyn, H., & Ivanochko, U. (2012). *Evolutsiia pryntsyypiv klasyfikatsii mist Halychyny v avstriiskyi period (1772–1918 rr.)* [Evolution of principles for the classification of Galician cities in the Austrian period (1772–1918)]. *Knyha mist Halychyny. Mizhdystsyplinarni doslidzhennia u mistoznavstvi – Book of the Galician cities. Interdisciplinary research in urban studies* (pp. 67–95). Lviv: Vyd-vo DU LP [in Ukrainian].

2. Petryshyn, H.P. (2006). *Karta F. fon. Miga (1779 – 1782 rr.) yak dzherelo do mistoznavstva Halychyny [Friedrich von Mieg's map (1779 – 1782) as a source for urban studies of Galicia]*. Lviv [in Ukrainian].

3. Rabii, Yu.Ye. (1999). *Kniazhyi horod Sambir [The princely city of Sambir]*. Lviv – Sambir: Yutyka [in Ukrainian].

4. Yanyshyn, B.M. (2010). *Mista i mistechka Halychyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. v pratsiakh suchasnykh ukrainskykh ta polskykh istorykyv [Cities and towns of Galicia in the second half of the 19th century – early 20th century in the works of contemporary Ukrainian and Polish historians]*. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of the Ukrainian history in the 19th century – early 20th century*, 19, 497–503. Kyiv: NAN Ukrainy, In-t istorii NAN Ukrainy [in Ukrainian].

5. Budzynowski, I. (1891). *Kronika miasta Sambora, zebrana i wydana ku uczczeniu 500 letniej rocznicy zalozenia miasta Sambora [Chronicle of the city of Sambir, collected and published to commemorate the 500th anniversary of the Sambir foundation]*. Sambor: Nakładem gminy miasta Sambora [in Polish].

6. Cichocki, W. (1925). *Sambor przed pół wiekiem [Sambir half a century ago]*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagellonskiego [in Polish].

7. Diedzicki, L. (1884). *Sambor [Sambor]*. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego – Geographical Dictionary of the Kingdom of Poland* (Vol. 10), (pp. 227–246). Warszawa: Wiek [in Polish].

8. Kasperek, W. (1883). *Rekurs z Sambora przeciw zarządzeniu Samborskiego Starostwa z dnia 22 czerwca 1883, ktorem zawieszony został w urzędowaniu jako Naczelnik gminy miasta Sambora [Appeal from Sambir against the Ordinance of the Sambir Starostwo dated June 22, 1883, by which the Head of the Sambir Municipality was suspended in office]*. Sambor: Nakładem autora [in Polish].

9. Kasznica, St. (1909). *Skład wyznaniowy i zawodowy reprezentacji gmin podlegających ustawom 1889 i 1896 r. w roku 1907 (w porównaniu ze stamen w roku 1874) [Denominational and professional composition of the municipality representations in 1907, subject to laws of 1889 and 1896 (compared to the state in 1874)]*. *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych – Statistical information about regional relations*, 22 (1). Lwów [in Polish].

10. Kuczera, A. (1937). *Samborszczyzna. Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomii Samborskiej [Sambir Region. Illustrated monographia of the city of Sambir and Sambir crown land]*. (Vol. 2). Sambor: Nakł. Księgarni nauczycielskiej [in Polish].

11. Kutrzeba, St. (1920). *Historia ustroju Polski w zarysie. Tom IV: Po rozbiorach [History of the Polish political system in outline. Vol. IV: After the partitions]*. (Pt. 2). Lwów: Gebethneri Wolff [in Polish].

12. Nicieja, St. (2015). *Kresowa Atlantyda. Historia i mitologia miast kresowych [Atlantis in Borderlands. History and mythology of borderland cities]*. (Vol. 5). Opole: MS Wydawnictwo [in Polish].

13. Stępeń, St., & Zdrada, J. (2012). Szemelowski Teodor [Szemelowski Teodor]. *Polski Słownik Biograficzny – Polish Biographical Dictionary*, 48/1 (196), 138–139. Warszawa – Kraków [in Polish].

14. Stępeń, St., & Zdrada, J. (2012). Szemelowski Julian [Szemelowski Julian]. *Polski Słownik Biograficzny – Polish Biographical Dictionary*, 48/1 (196), 138. Kraków [in Polish].

15. Tokarz, W. (1909). *Galicya w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1773 [Galicia at the beginning of the Josephine colonization period in the light of the official survey in 1773]*. Kraków: Akademia Umiejętności [in Polish].

16. Wienfeld, I. (1909). *Ludność miejska Galicyi i jej skład wyznaniowy (1881 – 1910) [Urban population of Galicia and its denominational composition (1881 – 1910)]*. *Wiadomości Statystyczne o stosunkach krajowych – Statistical information about regional relations*, 14 (2). Lwów [in Polish].

IVANYK Mykola – Candidate of Historical Science, Associate Professor of the Ukrainian History, Political Science and Law Department, National Forestry University of Ukraine (ivanykmykola@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8327-3586>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.146762>

SAMBIR LOCAL GOVERNMENT OFFICIALS IN THE PERIOD OF THE GALICIAN AUTONOMY (second half of the 19th – beginning of the 20th century)

***Abstract.** The article analyzes the organization of municipal self-government in Sambir in the period of Galician autonomy. The analysis of basic research papers and publications shows the extremely poor historiography concerning this Galician town in the Austrian*

period. Several studies of both complex and regional nature, which have appeared in recent years, could not significantly influence to resolve this scientific problem. Very few historical works reflecting the history of Sambir under the Austrian rule contain only some references to the activities of the town authorities.

The process of the city management reorganization started immediately after the establishment of the Habsburg jurisdiction. Initially, the Austrian administration did not interfere in urban affairs. However, first the Magdeburg law was repealed and later in 1805 the appointment by election of the magistrate officials was also abolished. In fact, magistrates turned into government authorities for town administration.

In the second half of the 19th century the city self-government was restored. The system of Sambir self-government bodies was finally determined by the Law adopted in 1889. The article examines the provisions of the existing legislation, on the basis of which the town council and the magistrate were reorganized, analyzes the ethno-confessional composition of the town council and the magistrate and ascertains the names of the Sambir burgomasters.

As has been noted in the article, despite a number of shortcomings the new system of municipal self-government in Galicia in general, and in Sambir in particular, had positive consequences for the town development. The restoration of the principle establishing the town authorities' appointment by election allowed the Sambir inhabitants to have a certain influence on the town administration, gradually accustoming the town's community to more active participation in urban life. The elections of the town council and the burgomaster were always a notable event in the socio-political life of Sambir in the period of the Galician autonomy. Although the Ukrainian inhabitants of Sambir did not have their proper representation in the town council, nevertheless in the conditions of the Austrian constitutional model they got the opportunity to develop their national, cultural and political life, somewhat rivaling with the Polish and Jewish majority.

Key words: *Galicia, Sambir, town self-government, town council, burgomaster.*

УДК 061.2(477):37"1921/1939"

КОМАРНИЦЬКИЙ Ярослав – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри правознавства, соціології та політології, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (komyaroslav@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8043-9248>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.163523>

ДІЯЛЬНІСТЬ ФІЛІЇ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» В ДРОГОБИЧІ (1921–1939)

***Анотація.** У статті висвітлено процес відновлення діяльності й функціонування Дрогобицької філії товариства «Просвіта» у період між двома світовими війнами, показано їх керівний склад. Встановлено, що товариство проводило роботу у складних умовах, коли польська влада створювала штучні перешкоди у діяльності філії, визначено негативний вплив лівих політичних сил на просвітницький рух. З'ясовано, що керівництво філії «Просвіти» відповідально ставилося до підбору кандидатур на посаду управителя канцелярії, створювало у Дрогобицькому повіті читальні та контролювало їх діяльність. Для членів читалень філія у Дрогобичі організовувала популярні навчання загальної освіти та курси самоосвітніх гуртків.*

З'ясовано особливості відзначення ювілеїв та національних свят товариства, їх вплив на формування національної свідомості українців. Керівництво філії намагалося залучити до участі у заходах найбільшу кількість краян, що служило важливою складовою консолідації суспільства. Доведено, що філія товариства виконувала провідну роль у культурно-просвітницькому житті краю й реалізації національних прагнень українства.

***Ключові слова:** Дрогобич, товариство «Просвіта», філія, міжвоєнний період, просвітницька діяльність.*

Постановка проблеми. У міжвоєнний період товариство «Просвіта» відіграло важливу роль у самоорганізації і самозахисті українців з метою відстоювання національних інтересів. Здій-

снюючи активну просвітницьку діяльність серед населення, «Просвіта» була джерелом утвердження національної свідомості, сприяла формуванню української еліти з державницьким мисленням, відстоювала права та свободи галичан. Актуальність заявленої теми визначається ще й тим, що просвітянський рух відіграє особливо важливу роль у період побудови демократичної, правової держави, а його організаційна спадщина, досвід і праця – важливі для сучасних громадсько-політичних діячів у справі розбудови громадянського суспільства в Україні.

А, отже, набутий досвід проведення культурно-просвітницької роботи філіями та читальнями «Просвіти» у міжвоєнний період дає змогу повніше осягнути суть, значення й роль громадських організацій у сучасній Українській державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У незалежній Україні тему діяльності «Просвіти» у Західній Україні між воєнного періоду досліджує значна кількість науковців. Про діяльність Дрогобицької філії товариства є деяка інформація в чотири томному виданні «Дрогобиччина – земля Івана Франка», зокрема спогади І. Скочиляса [11], М. Гаврилюка [2] та інших. Проте вони не мають джерельної бази. Щодо дослідження громадського руху, зокрема, діяльності товариства «Просвіта» на Дрогобиччині, то можна виділити публікації Т. Бордуляка [1], М. Галіва [3; 4], І. Зуляка [17], Я. Комарницького [16], І. Чави [13], М. Шалати [14], О. Швед [15] та інших. Однак аналіз історіографії дає підставу зробити висновок, що вказані публікації відображають лише деякі аспекти зазначеної теми.

Щодо джерельної бази дослідження, то автором уперше введено до наукового обігу значну кількість важливих архівних документів (ЦДАУ у Львові, ф. 348 Товариство «Просвіта» м. Львів), опрацьовано матеріали в часописі «Діло», які дали можливість об'єктивно дослідити організаційні засади та культурно-просвітню діяльність філії «Просвіти» в Дрогобичі, всебічно розкрити їхню роль і місце у західноукраїнському суспільстві міжвоєнного періоду.

Мета статті. Розкрити процес становлення і діяльність Дрогобицької філії товариства «Просвіта» у міжвоєнний період.

Філія товариства «Просвіта» в Дрогобичі була заснована 6 липня 1903 р., головою вибрали о. М. Бачинського. У наступні

роки головами філії товариства були Я. Олесницький, знову о. М. Бачинський та В. Чапельський. Як писав один із діячів «Просвіти» В. Мудрий: *«Просвіта» у своїх початках здійснювала свої завдання в дуже важких та несприятливих обставинах, маючи проти себе сильний тоді москвофільський табір та польську адміністрацію і все галицьке поміщицтво, що противились ширенню освіти серед нашого народу»* [7, 2]. У період Першої світової війни та з приходом польських військ діяльність товариства на певний період була припинена. Після поразки українських національно-визвольних змагань і втрати державності польська влада чинила опір відновленню діяльності «Просвіти».

Дрогобицька філія «Просвіти» відновила діяльність у 1921 р., під головуванням громадсько-політичного і державного діяча А. Горбачевського (1856–1944). На зборах у вересні 1921 р. обрано такий виділ (керівний орган) філії: В. Чапельський (голова), І. Кобилецький, Р. Скибінський, Й. Романяк, М. Митчин, Г. Олексівський, В. Шах, В. Михалевич, С. Артимович, О. Левицький. Треба зазначити, що на початку 1920-х рр. на Дрогобиччині вагомі впливи мали ліві політичні партії. На загальних зборах філії «Просвіти» 21 січня 1923 р. обрано повністю «соціал-демократичний виділ» у складі: Р. Скибінського, С. Артимовича, І. Кондратова, І. Кобилецького, Л. Кондратівну, Г. Олексівського, В. Шиха [15, 137]. З метою ознайомлення із ситуацією просвітнього руху Головний виділ «Просвіти» у Львові відрядив до Дрогобича В. Мудрого, який у звіті про поїздку 7–8 липня 1923 р. зазначав, що *«в розмові з громадянами Дрогобича про причини їхнього невдоволення з такого вибору виділу філії мені було заявлено д-ром Пацлавським, адвокатом, та д-ром Чапельським – тамтешнім лікарем, що хоч і збори філії та вибір виділу відбулись нелегально, згідно неправильно, то вся вина за вибір цього виділу лежить таки на українській дрогобицькій інтелігенції, яка від роботи відтягується, не виказує на жодному полі ані крихітки ініціативи та спочиває, вже нагружена в стан якоїсь сонливості та невразливості на народні потреби»* [15, 137]. Як бачимо, на початку 1920-х рр. більшість української дрогобицької інтелігенції не проявляла ініціативи й бажання займатися культурно-просвітницькою роботою. Причинами байдужості, на на-

шу думку, було те, що участь у діяльності товариства вимагала витрат вільного часу, а часто й коштів, яких не було, а дехто не мав ні відповідної освіти, ні досвіду, щоб проводити просвітянську роботу.

Структура управління товариства у Дрогобицькій філії «Просвіти» складалася з обраних загальними зборами: голови, заступника, секретаря, касира, бібліотекаря, членів виділу; працювали також канцелярія, бухгалтерія, редакція бюлетенів, лостратори для роботи з читальнями. Для кращої інформованості читалень «Просвіти» про просвітянське життя на Дрогобищині філія у період активізації своєї діяльності (1933–1939) видавала «Бюлетень Філії Товариства “Просвіта” в Дрогобичі».

З поверненням до Дрогобича адвоката С. Витвицького (1894–1965), ситуація в просвітньому русі змінилася. 3 листопада 1924 р. на загальних зборах філії «Просвіти» було обрано керівний склад виділу: голова – д-р С. Витвицький (незмінним головою товариства він обирався увесь міжвоєнний період); заступник голови – д-р І. Блажкевич, адвокат у Дрогобичі; секретар – І. Полотнюк, управитель школи у Дрогобичі; касир – д-р В. Чапельський, лікар у Дрогобичі; бібліотекар – Ю. Дроздовський, повітовий суддя; члени виділу: С. Кулиняк та С. Артимович – обоє господарі у с. Воля Якубова. Заступники членів виділу: В. Гута, господар у Трускавці; В. Ковальчик, господар у Болехівцях; О. Кобільник, господар у Ріпчицях [1, 17]. Про діяльність С. Витвицького у вказаний період В. Пацлавський згадував: «... Почав наново тяжку, виснажуючу працю у занедбаній канцелярії, але передусім – на культурно-просвітницькому полі, коли-то дослівно треба було пересідати з одної хлопської фіри на другу, бо треба було стояти уважно на сторожі перед підривною роботою місцевих демагогів-сільробів, льокальних амбітників та інших деструктивних елементів... Під його трудящими руками Дрогобич став одним із перших повітів у Західній Україні» [14, 290].

Польська поліція постійно слідкувала за діяльністю керівництва виділу товариства та читалень, інформуючи дрогобицьке староство та вищестоящі інстанції про обрання керівних органів, з'ясовувалися настрої, ставлення до Польської держави. З при-

воду загальних зборів філії «Просвіти» Дрогобицьке староство зробило детальну доповідь про це зібрання товариства, зазначивши у повідомленні президії львівського воєводства, що на зустрічі були присутні приблизно 70 осіб, серед яких – 20 комуністів. Із вступним словом виступив д-р В. Чапельський, який коротко висвітлив ціль та мету товариства. У своєму виступі голова товариства «Просвіта» у Львові професор М. Галущинський зазначив: *«головний акцент товариство повинно найбільше покласти на кількість членів, але не тільки на так званих паперових, але і таких, котрі б були готові до праці у разі потреби і могли б допомогти товариству фінансово»* [13, 88].

Виділ філії щороку скликав загальні збори, про що за місяць повідомляв Головний виділ. Так, загальні збори філії товариства, які відбулися 29 червня 1932 р. у Народному домі, розпочалися о 9 год. панахидою по бл. п. М. Галущинському. Співав хор «Дрогобицький Боян». Більше 100 присутніх стоячи слухали виступ С. Витвицького, який теплими словами згадував М. Галущинського і Ю. Романчука. У звіті голова зазначив рішучий занепад лівих впливів, які на зборах були представлені 9-ма особами і обмежувалися особистими нападами. Також відзначено створення: однієї жіночої та трьох секцій молоді, 32 драматичних гуртків (187 вистав), 9 хорів (19 концертів), одного духового оркестру; отримано: 6 846 книжок у читальняних бібліотеках і 114 часописів [II, 18; 5, 5].

На загальних зборах 22 травня 1936 р. було внесено деякі зміни до керівництва дрогобицького товариства: виділ філії «Просвіти» і надалі очолював С. Витвицький (уже тодішній посол до польського сейму від УНДО); містоголовою став о. ігумен С. Бараник; секретарем – А. Максимович, колишній посол до сейму, голова руханкового товариства «Сокіл»; скарбник – дир. П. Новосельський; контролер – д-р І. Блажкевич; заступники: дир. М. Білас, О. Угрин, І. Гарасим'як (Доброгостів); контрольна комісія: О. Бойко, дир. М. Дворянин, дир. І. Михаць; члени: І. Бурко, Д. Німилович [II, 185; 10, 220]. У наступні роки на загальних зборах переобиралися заступники виділу філії. Так, 5 червня 1937 р. ними стали В. Ясеницький, А. Гладилович та П. Сенів

(господара з Млинків Шкільникових) [III, 16, 17, 22], а від 18 червня 1938 р. – М. Трач з Доброгостова та М. Перхун зі Старого Села [III, 84].

Назвемо делегатів від Дрогобиччини на загальні збори товариства «Просвіта» у Львові (їх, напевне, можна вважати найактивнішими просвітянами) у 1932 р.: С. Витвицький, І. Блажевич, Р. Савойка, о. С. Бараник, В. Городиський, С. Сасик, Л. Ортинський (господар, Уличне), К. Жагалик (господар, Доброгостів), А. Максимович (Борислав); делегати читалень: о. І. Паньківський (парох, Більче), В. Кобрин (господар, Воля Якубова), А. Средик (господар, Далява), М. Кобільник (господар, Довгек/Меденич), І. Городиський (студент права, Дрогобич, вул. Стрийська), Д. Шмігельський (дир. Дрогобич, вул. Війтівська Гора), о. О. Гадзевич (катехит, Дрогобич, вул. Івана Франка), о. Л. Бодревич (парох, Уличне II), О. Солюк (Борислав), Б. Антонович (Мразниця), А. Черник (Губичі) [II, 9].

Керівництво філії «Просвіти» досить відповідально ставилося до посади управителя канцелярії, обираючи охочих її посісти на конкурсній основі. Кандидати мали відповідати таким вимогам: здобуття мінімум середньої освіти; проходження практики щодо ведення просвітніх справ; рекомендації осіб і установ [II, 193]. 1 січня 1937 р. до роботи у канцелярії приступив І. Скочиляс, (народився 18.11.1911 р. в Ніновичах, повіт Ярослав) з місячною оплатою 80 зл. та *«цілковитим покриттям суспільних зобов'язань філією»* [III, 2]. Оскільки обсяг обов'язків у канцелярії збільшувався, то залучали до роботи (безоплатно як практикантів) абсолювентів (випускники середньої школи) гімназій, зокрема М. Куйдича, Т. Зінко з Доброгостова [II, 143], М. Гуменного, С. Мудрик [III, 13]. Восени 1937 р. І. Скочиляса, який почав працювати як повітовий організатор та інструктор кредитових кооперативів у повіті, замінив на посаді Тарас Лялюк [II, 143].

Про принциповий підхід до посади керівника канцелярії свідчить вимога студентів до керівництва філії «Просвіти» на зборах 24 грудня 1934 р.: усунути з посади урядовця канцелярії В. Городиського, через те, що він *«в часі боротьби за український університет був бойкотований українським громадянством як національний зрадник»*, а також через інформацію в часописі

«Діло», пов'язану з процесом над Барановським, який міг бути поліційним конфідентом (донощиком). Через ці причини, заявляло студентство, – не можемо щиро з такою особою співпрацювати [II, 131]. Лист студентів був розглянутий на засіданні виділу філії 22 січня 1935 р. На ньому, зокрема, зазначалося, що серед 47 осіб, які підписалися під зверненням, тільки двоє, М. Куйдич та С. Модрицький, є членами «Просвіти», а отже, тільки їм потрібно дати відповідь на висловлені вимоги. Виділ односторонньо вирішив відмовити студентам у вимогах з таких причин: до студентів, які не підтримали бойкот щодо вступу в польський університет, то *«примінила українська суспільність свого роду амнестію і того вчинку не вважає вже нині ніяким проступком»*, а щодо відсутності довір'я, то в листі не наведено жодного факту або доказу [II, 138].

Філіальний виділ створював у Дрогобицькому повіті читальні, вів за ними нагляд і дбав про їх розвиток. На них також покладался обов'язок збирати членські внески в повіті, з яких 25 %, а у виняткових випадках навіть і більше, направлялися до Головного виділу у Львові [I, 81]. У разі необхідності виділ філії скасовував рішення читалень, зокрема, 7 березня 1934 р. ліквідував Організаційну секцію у Бориславі, до якої входили читальні: Борислав, Борислав – вул. Щепановського, Гукова Гора, Мразниця, Губичі у зв'язку з тим, що *«названа Секція не вивязалася як слід зі свого завдання в організаційній діяльності»*, а читальні підпорядкував безпосередньо філії товариства. Про прийняте рішення було повідомлено Головний виділ, виділ Організаційної секції та читальні [II, 90]. У листі до Головного виділу від імені Організаційної секції в Бориславі С. Ніклевич писав, що філія не наводить жодних фактів їхньої бездіяльності. Далі повідомлялося: філія має двох урядовців на понад 50 читалень і більше 40 кружків; Організаційна секція – одного урядовця на 5 читалень і він може їм більше допомогти, ніж філія. Наведено також статистичні дані роботи секції: виголошено 47 рефератів, проведено 19 люстрацій, 5 імпрез у пам'ять Мазепи, 6 – Шевченківських концертів, організовано 4 дитячі садки, створено читальню «Просвіти» в Бориславі на вулиці Щепановського [II, 92–93].

Дрогобицька філія «Просвіти» для членів читалень організовувала популярні навчання. Оскільки «неписьменна людина»

не має ніякої ні національної, ні громадянської свідомості, то освітня праця виступала основою національного життя [9, 2]. Такі курси проводилися часто. Так, від 21 листопада до 15 лютого 1926 р. заходом філії «Просвіти» і при співучасті учительського збору української гімназії в читальнях на Стрийському і Лішнянському передмісті Дрогобича працювали безплатні курси. Для слухачів були прочитані лекції з української і всесвітньої історії, української і деяких західноєвропейських літератур, українського правопису, природи, деяких питань про устрій новітньої держави [8, 4]. 22 січня 1934 р. філія у Дрогобичі повідомляла Головний відділ, що відбулися 4 виклади загальної освіти для членів читалень «Просвіти», на яких кожного разу були присутні понад 100 слухачів і триватимуть вони до кінця квітня. Виклади з української літератури проводить директор української гімназії М. Бараник [II, 84, 85]. Для організації навчання дрогобичани зверталися до Головного відділу з проханням надіслати їм світлини до викладів з української літератури: «Похід Ігоря на половців», «Енеїда», «Захар Беркут», «Гайдамаки», «Тарас Бульба» [II, 58]. У 1935 р. відбулися 32 виклади з української історії, літератури, географії, гігієни і природничих наук, на яких були присутні 80 слухачів (найбільша кількість слухачів на одному з викладів – 149).

3–6 листопада 1935 р. на пропозицію філії «Українське гігієнічне товариство» (УГТ) провело гігієнічні виклади із аналогічною виставкою. Під час відкриття виставки до присутніх промовляли голова філії «Просвіти» С. Витвицький та голова УГТ М. Панчишин. З рефератами протягом 4 днів виступали: Р. Осінчук «Праця норвежських жінок на полі охорони народного здоров'я»; В. Чапельський «Про боротьбу зі смертністю»; М. Яремчишин «Туберкульоз дитячого віку»; В. Гарбовський «Гігієна села»; В. Чапельський «Нікотинізм і алкоголізм»; В. Чапельський «Про плекання немовлят і дітей»; М. Терлецький «Пошесні недуги»; В. Чапельський «Значіння і потреба гігієнічних вистав і викладів для нашого народу». Виставку відвідали понад 2 000 осіб, в основному учні навчальних закладів [II, 166–167].

Просвітні курси у Дрогобичі проходили також у січні – лютому 1939 р. (два рази денно) в Народному домі. Учасниками

були 23 особи з таких сіл: Болахівці, Дерезичі, Монастир Дерезицький, Станія, Снятинка, Підбуж, Доброгостів, Волоща, Дрогобич – вул. Франка. На курсах викладали: о. Я. Сеньківський про християнський світогляд та його значення у житті людини; д-р. С. Витвицький – національно-громадське виховання та читання і аналіз творів Т. Шевченка; проф. І. Бойчук – до чого змагає виховання та ведення самоосвітніх гуртків і «Молодої Просвіти»; Т. Лялюк – бібліотекарство; М. Фрайт – закон про товариства та пояснення статуту «Просвіти»; А. Максимович – режисура; М. Гуменний – характеристика; дир. М. Бараник – читання і аналіз творів «Борис Граб» І. Франка та «На руїнах» Лесі Українки; проф. П. Карманський – «Волинь» Самчука; проф. І. Чмола – географія та історія; С. Липинський – воєнна техніка і протилежунська оборона [Ш, 105–106, 112].

Дрогобицька філія займалася також організацією самоосвітніх гуртків у читальнях [6, 5]. Для поліпшення їхньої роботи виділ філії проводив планові іспити. Зокрема, 4 і 5 лютого 1939 р. іспит здавали члени гуртка з Ріпчиць (13 учасників, з них 7 хлопців і 6 дівчат, провідник гуртка П. Стецула) та Гаїв Вижніх (два гуртки: перший – 8 дівчат і 2 хлопці, М. Скоропад; другий – 5 дівчат і 4 хлопці, М. Борис). Іспити приймали: дир. М. Бараник – з історії, проф. П. Карманський – з літератури та проф. І. Чмола – з географії. Екзаменатори відзначили добрі знання членами гуртків матеріалу. Після іспитів С. Витвицький та М. Бараник у виступах наголосили на значенні освіти, завданнях самоосвітніх гуртків та закликали присутніх до подальшої праці над собою [Ш, 113–114]. В архівах знаходимо велику кількість документів, у яких філія та читальні товариства звертаються до Головного виділу з проханням надіслати їм підручники та художню літературу [Ш, 77, 78, 111, 112, 122, 122 зв.]. Оскільки забезпечити усі читальні необхідною літературою філія «Просвіти» не могла, тому з осені 1924 р. розпочала організацію пересувних бібліотек. При їх створенні комісія орієнтувалася на те, щоб вони ознайолювали населення з творами української літератури. Проведена робота давала результат: члени читалень, навіть малоосвічені, були прекрасно обізнані з українською історією, літературою, знали необхідний мінімум тогочасних правових документів. Розга-

луженою мережею курсів, самоосвітніх гуртків філія «Просвіти» сприяла формуванню у середовищі краян почуття національної гідності, прагнення до освіти й самоствердження.

Найбільш поширеною формою роботи філії й читалень «Просвіти» було відзначення національних свят. Особливостями урочистостей було намагання товариства залучити до участі у них найбільшої кількості членів, що служило важливою складовою у формуванні національної свідомості українства. Власне проведення святкувань у міжвоєнний період вимагало значних моральних зусиль, матеріальних коштів, тому об'єднувалися зусилля не лише «Просвіти», але й інших українських інституцій. Аналіз афіш, які збереглися в архівах, свідчить, що програми таких свят були різноманітні, але обов'язково включали Службу Божу з проповіддю, виголошення реферату, виступ хорового колективу, декламування, виставу.

3 квітня 1929 р. у Дрогобичі відбулося свято «Просвіти», що незважаючи на складні погодні умови, зібрало надзвичайно багато присутніх. Захід розпочався кантатою С. Людкевича у виконанні «Дрогобицького Бояна». Виступ голови «Просвіти» М. Галуцинського був переповнений фактами антиукраїнської політики місцевої польської влади. Український сенатор водночас виділив основні завдання української спільноти в освітній сфері. Завершив урочисту частину свята виступ С. Витвицького, який закликав до консолідації зусиль українців Дрогобиччини у відстоюванні конституційних прав [15, 3].

24 червня 1934 р. відзначено 30-річний ювілей створення філії «Просвіти» у Дрогобичі. Розпочався захід Службою Божою в Церкві Святої Трійці. Святочна Академія перетворилася на свято української пісні – виступили 11 хорів та понад 400 співаків [II, 102–104; 12, 2]. Ювілей був одним із найбільших і найчисельніших свят, які відбувалися в Дрогобичі за останні роки, та засвідчив піднесення культурно-мистецького життя в регіоні. Репертуарна політика просвітянських хорових гуртків зосереджувалася на творчості українських композиторів. Це сприяло піднесенню й утвердженню статусу української пісні, засвідчувало подвижницьку діяльність діячів культури і мистецтва навіть в умовах бездержавності. Готуючись до ювілею «Просвіти»

у 1938 р., дрогобицька філія звернулася до Головного відділу з проханням надіслати проект просвітянського прапора для обговорення [Ш, 14–15].

Окрім ювілейних святкувань «Просвіти», найчастіше Дрогобицька філія та читальні товариства відзначали роковини з дня народження Т. Шевченка, І. Франка, С. Петлюри, М. Шашкевича; свята – Української матері, свято хрещення України-Русі, Листопадового Чину, Дня Злуки, Крут тощо. 1 листопада 1934 р. в Дрогобичі у переповненому мирянами соборі Пресвятої Трійці було відправлено панахиду за душі полеглих у період Листопадового Чину. С. Витвицький виголосив реферат на національну тематику, акцентувавши значення в історії України періоду визвольних змагань 1918–1919 рр. [10, 3]. У 1935 р. філія товариства організувала дві видатні імпрези: святочну академію в честь Федьковича, присвячену конкурсу читальняних хорів, і Шевченківський концерт. Переможцем став хор з Гаїв Вишніх під керівництвом М. Смутного [6, 5]. Отже, культурно-просвітницька функція хорів була однією з найважливіших. Це сприяло вихованню національних почуттів, моральності, патріотизму, піднесенню рівня національної свідомості українців у боротьбі за самостійність і незалежність.

Висновки. Дрогобицька філія товариства «Просвіта» у міжвоєнний період виконувала провідну роль у культурно-просвітницькому житті краю, виконувала важливе завдання у сфері освіти, наповнюючи її змістовною працею для формування національної самосвідомості. Організаційний поступ філії характеризувався постійним розширенням мережі читалень товариства з метою надання культурно-просвітницькому рухові масовості й протистояв масштабній асиміляційній антиукраїнській політиці польської влади. Для підвищення фаховості членів читалень, філіяльний відділ організував популярні навчання загальної освіти, курси самоосвітніх гуртків.

Попри труднощі, просвітянська робота проводилася у різних формах, що сприяло консолідації української нації, було дієвим виховним засобом у роботі з молоддю, збереженні й примноженні історичної пам'яті народу. Все це сприяло формуванню у краян почуття національної гідності, прагнення до освіти

й самоствердження. Особливо плідними у діяльності філії були 1930-ті рр., які стали періодом інтенсивної просвітянської праці.

Перспективним напрямом подальших досліджень є висвітлення реалізації філією «Просвіти» програми ліквідації неписьменності в краї, а також дослідження фінансово-господарських аспектів розвитку товариства.

Джерела та література

- I. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 2292. – Т. II. – 159 арк.
- II. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 2295. – 194 арк.
- III. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 2299. – 138 арк.

1. Бордуляк Т. Дрогобицька «Просвіта»: коротка історія / Т. Бордуляк ; за ред. проф. М. Шалати. – Дрогобич : Коло, 2003. – 37 с.

2. Гаврилюк М. «Просвіта» Дрогобиччини колись і тепер / М. Гаврилюк // Дрогобиччина – земля Івана Франка / упоряд. М. Шалата. – Дрогобич : Відродження, 1997. – Т. 4. – С. 460–465.

3. Галів М. Виникнення та діяльність читалень «Просвіти» в селі Гаї Нижні / М. Галів // Бойківщина : наук. зб. / упор., ред. О. Німелович. – Дрогобич : ВГО «Бойківське етнологічне товариство» ; Коло, 2013. – Т. 4. – С. 699–707.

4. Галів М. Читальня товариства «Просвіти» в Східниці (1909 – 1939) / М. Галів // Актуальні питання гуманітарних наук. – Дрогобич, 2014. – Вип. 8. – С. 10–16.

5. Дописи. Дрогобич. Загальний Збір філії «Просвіти» // Діло. – 1932. – Ч. 147. – 6 липня. – С. 5.

6. З просвітянського життя Дрогобиччини // Діло. – 1935. – Ч. 121. – 11 травня. – С. 5.

7. Мудрий В. У 90-ліття «Просвіти» / В. Мудрий // Свобода. – Джерсі-Сіті ; Нью-Йорк, 1958. – Ч. 243. – 18 грудня. – С. 2.

8. Позір міщани Дрогобича! // Діло. – 1926. – Ч. 259. – 21 листопада. – С. 4.

9. «Просвіта» до української суспільності! // Діло. – 1923. – Ч. 16. – 25 квітня. – С. 2.

10. Свята 1-го листопада // Діло. – 1934. – 25 листопада. – С. 3.

11. Скочилиас І. Товариство «Просвіта» / І. Скочилиас // Дрогобиччина – земля Івана Франка : зб. географічних, історичних та етнограф.-побутових і мемуарних матеріалів / гол. ред. колеґії Л. Луців. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1973. – Т. I. – С. 215–229.

12. Тридцятилітній ювілей філії т-ва Просвіта в Дрогобичі // Бюлетень Дрогобицької «Просвіти». – Дрогобич, 1934. – Ч. 6. – С. 2.

13. Чава І. Українські громадські організації та товариства міжвоєнного Дрогобича / І. Чава // Гуманітарний журнал. – 2014. – № 1–2. – С. 86–93.

14. Шалата М. Століття дрогобицької «Просвіти» / М. Шалата // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. редкол. М. Литвин ; упоряд. О. Седляр, Н. Кобрин ; Національна академія наук України ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2012. – Вип. 21. – С. 283–393.

15. Швед О. Просвітницька діяльність Степана Витвицького на Дрогобиччині у 1920 – 1930-х рр. / О. Швед // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія / за ред. І. Зуляка. – Тернопіль, 2010. – Вип. 2. – С. 59–63.

16. Komarnytskyi Ya. The restoration and activity of the «Prosvita» society's reading rooms in Drohobych land in the interwar period / Ya. Komarnytskyi // Східноєвропейський історичний вісник / гол. ред. В. Льницький. – Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2018. – Вип. 8. – С. 87–101.

17. Zuliak I. The «Prosvita» Society's Activities in Drohobych Land During the Interwar Period of the XX Century / I. Zuliak // ДКЗ. – Спецвипуск III. – Дрогобич : Посвіт, 2017. – Р. 233–237.

References

I. TsDIAU u Lvovi – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 348, op. 1, spr. 2292, T. II, 159 ark. [in Ukrainian].

II. TsDIAU u Lvovi – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 348, op. 1, spr. 2295, 194 ark. [in Ukrainian].

III. TsDIAU u Lvovi – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 348, op. 1, spr. 2299, 138 ark. [in Ukrainian].

1. Borduliak, T. (2003). *Drohobyska «Prosvita»: korotka istoriia [Drohobych «Prosvita»: a short history]*. M. Shalata (Ed.). Drohobych: Kolo [in Ukrainian].

2. Havryliuk, M. (1997). «Prosvita» Drohobychchyny kolys i teper [«Prosvita» of Drohobych region past and now]. In M. Shalata (Ed.), *Drohobychchyna – zemlia Ivana Franka – Drohobych region – land of Ivan Franko*, 4, 460–465. Drohobych: Vidrozhennia [in Ukrainian].

3. Haliv, M. (2013). Vynyknennia ta diialnist chytalen «Prosvity» v seli Hai Nyzhni [The emergence and activity of reading rooms of «Prosvita» in the village of Gai Nizhni]. In O. Nimelovych (Ed.), *Boikivshchyna – Boykivshchyna*, 4, 699–707. Drohobych: VHO «Boikivske etnologichne tovarystvo»; Kolo [in Ukrainian].

4. Haliv, M. (2014). Chyталnia tovarystva «Prosvity» v Skhidnytsi (1909 – 1939) [Reading Room of «Prosvita» Society in Skhidnytsya (1909 – 1939)]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Current Issues of the Humanities*, 8, 10–16. Drohobych [in Ukrainian].

5. Dopysy. Drohobych. Zahalnyi Zbir filii «Prosvity» [Posts. Drohobych. General Collection of «Prosvita» departments]. (1932, July 6). *Dilo – Bussiness*, 147, p. 5 [in Ukrainian].

6. Z prosvitianskoho zhyttia Drohobychchyny [From the Enlightenment life of Drohobych region]. (1935, May 11). *Dilo – Bussiness*, 121, p. 5 [in Ukrainian].

7. Mudryi, V. (1958). U 90-littia «Prosvity» [On the 90th anniversary of «Prosvita»]. (1958, December 18). *Svoboda – Freedom*, 243, p. 2. Dzherisyti, Niu-York [in Ukrainian].

8. Pozir mishchany Drohobycha! [Warning to the Drohobychers!]. (1926, November 21). *Dilo – Bussiness*, 259, p. 4 [in Ukrainian].

9. «Prosvita» do ukrainskoi suspilnosti! [«Prosvita» to Ukrainian society!]. (1923, April 25). *Dilo – Bussiness*, 16, p. 2 [in Ukrainian].

10. Sviata 1-ho lystopada [Holidays on November, 1]. (1934, November 25). *Dilo – Bussiness*, p. 3 [in Ukrainian].

11. Skochylias, I. (1973). Tovarystvo «Prosvita» [Society «Prosvita»]. *Drohobychchyna – zemlia Ivana Franka – Drohobych region – Land of Ivan Franko*, 1, 215–229. Niu-York, Paryzh, Sidney, Toronto [in Ukrainian].

12. Trydtsiatlitnyi yuvilei filii t-va «Prosvita» v Drohobychi [Thirty Years Anniversary of the department of «Prosvita» society in Drohobych]. (1934). *Biuletен Drohobychskoi «Prosvity» – Bulletin of Drohobych «Prosvita»*, 6, 2. Drohobych [in Ukrainian].

13. Chava, I. (2014). Ukrainski hromadski orhanizatsii ta tovarystva mizhvoiennoho Drohobycha [Ukrainian Civic Organizations and Societies of Interwar Drohobych]. *Humanitarnyi zhurnal – The Humanitarian Journal*, 1–2, 86–93 [in Ukrainian].

14. Shalata, M. (2012). Stolittia drohobychskoi «Prosvity» [Century of Drohobych «Prosvita»]. In M. Lytvyn, O. Sedliar, & N. Kobryn (Eds.), *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*, 21, 283–393. Lviv [in Ukrainian].

15. Shved, O. (2010). Prosvitnytska diialnist Stepana Vytvytskoho na Drohobychchyni u 1920 – 1930-kh rr. [Educational activity of Stepan Vytvytsky in Drohobych in the 1920s – 1930s]. In I. Zuliak (Ed.), *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni V. Hnatiuka. Serii: Istoriiа – Scientific notes of the Ternopil V. Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History*, 2, 59–63. Ternopil [in Ukrainian].

16. Komarnytskyi, Ya. (2018). The restoration and activity of the «Prosvita» society's reading rooms in Drohobych land in the interwar period. *Skhidnoievropetskyi istorychnyi visnyk – Historical Periodical of Eastern Europe*, 8, 87–101. Drohobych: Vydavnychiy dim «Helvetyka».

17. Zuliak, I. (2017). The «Prosvita» Society's Activities in Drohobych Land During the Interwar Period of the XX Century. *Drohobytskyi kraieznavchyyi zbirnyk – Drohobych Periodical of Local Studies*, 3, 233–237. Drohobych: Posvit.

KOMARNYTSKYI Yaroslav – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Law, Sociology and Political Science, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (komyaroslav@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8043-9248>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.163523>

ACTIVITY OF THE DEPARTMENT OF «PROSVITA» SOCIETY IN DROHOBYCH (1921–1939)

Abstract. *The article describes the process of restoration of the activity and functioning of Drohobych department of «Prosvita» in the interwar period as well as their leadership. It has been established that the department was working in difficult conditions, when the Ukrainians of Galicia were under the Polish control. The government authorities and local police created artificial obstacles in the activity of the branch in order to weaken the educational movement. The author notes negative influence of the left political parties on educational activity and states that the leadership of the «Prosvita» department was responsible for selecting candidates for the office of the Chancellor, creating reading rooms in Drohobych district and controlling their activities. The Drohobych department organized popular training courses in general education and courses for self-educating societies, improved forms and methods of educational activity. All this contributed to the formation of a national dignity among the citizens, a desire for education and self-assertion.*

We have researched the peculiarities of celebrating the anniversaries and national holidays of the society in forming the national consciousness of Ukrainians, the efforts of the department to attract

great number of members to participate in the events, which served as an important component of the consolidation of society. It has been established that department of «Prosvita» in Drohobych was united with other Ukrainian institutions for the organization of educational work and celebrations, which required considerable moral effort and material resources. The department of Prosvita Society has been proved to have occupied a prominent place playing a leading role in the cultural and educational life of the region and the realization of the national aspirations of the Ukrainian people.

Key words: *Drohobych, «Prosvita» Society, department, inter-war period, educational activity.*

Стаття надійшла до редакції 29.10.18

УДК 792(477.83-21)"1866/1914"

ЛАЗОРАК Богдан – кандидат історичних наук, директор державного історико-культурного заповідника «Нагуєвичі», доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (istoryk@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1551-2629>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.165918>

ЗА КУЛІСАМИ ТЕАТРАЛЬНОЇ СЦЕНИ ДРОГОБИЧА: ЕПІЗОДИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ, ПОЛЬСЬКИХ ТА ЄВРЕЙСЬКИХ ГАСТРОЛЕЙ У ДОБУ ІВАНА ФРАНКА (1866–1914 рр.)

Анотація. На основі матеріалів дрогобицької преси у статті здійснено спробу систематизації та аналізу інформаційних вісток про розвиток театральних гастролей в Дрогобичі у період життя і творчості І. Франка і його колег, які популяризували і розвивали театральне життя в Дрогобичі упродовж 1866–1914 рр. Визначено ключові етапи гастролей українських, польських та єврейських театрів, їх періодичність, програми, режисуру та акторські здібності артистів. Окрему увагу приділено критиці тих чи тих вистав серед багатонаціональної публіки міста. Визначено репертуар національних театрів, та їх визначальну роль у розвитку інтелектуального простору Дрогобича у зазначений період.

Ключові слова: Дрогобичі, театр, трупа, гастролі, Іван Франко, Едмунд-Леон Солецький, Тарас Шевченко.

Постановка проблеми. До вивчення джерел з історії театрального життя Дрогобича спонукає передовсім знайомий усім нам і відомий далеко за межами України Львівський академічний обласний музично-драматичний театр імені Юрія Дрогобича, який сьогодні успішно реалізовує свій внесок в історію сучасної театральної культури. Поряд – безумовно і оригінальний студентський театр «Альтер», і багато інших творчих колективів

дрогобичан, які живуть як історією театру, так і його прийдешнім. Однак академічна історія театрального життя Дрогобича, зокрема в добу І. Франка, залишається практично не вивченою, адже ті розвідки, які попередньо були здійснені дослідниками, затверджують винятково окремі теми цієї широкої проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні дослідникам вдалося локалізувати початок історії театрального життя у Дрогобичі від перших Різдвяних постановок при монастирській школі отців Василіан у 1820-х рр. до гімназійних театрів 1870–1880-х рр., а також мандрівних театрів ХІХ – початку ХХ ст. Друг І. Франка – Іван Копач – одним із перших вивчав історію виникнення та розвитку українського театру, в тому числі і в Галичині, про що часто консультувався із Каменярем [9]. В окремій літературі досі побутують застарілі уявлення, навіяні І. Франком, про Дрогобич другої половини ХІХ ст. як малокультурне та загалом далеке від цивілізації місто [15–17], мовляв, місто у часи Франка не мало жодної публічної бібліотеки [7] чи аматорського театру [12]. З іншого боку, у франкознавстві зафіксовано факт про особисту роль І. Франка у становленні перших вистав театру «Руська бесіда», зокрема на Дрогобиччині. Наприклад, у ґрунтовній розвідці відомого українського театрознавця Р. Пилипчука про взаємини І. Франка із театральними діячами знаходимо докладну інформацію про перші гастролі українського театру у Дрогобичі у 1866–1872 рр. [12]. Більше того, саме І. Франко, навчаючись у Дрогобицькій гімназії, у 1873–1874 рр., на замовлення дирекції театру «Руської бесіди» зробив переклади оперет «Прекрасна Єлена» (Ж. Оффенбаха), «Моряки в пристані» («Осада корабля») І. Зайця та «Пенсіонерка» Г. Сутьє [8].

У літературі є також чимало інформації на тему провінційності Галичини. Щоправда, відомо про безліч театрів, які діяли приватно, зокрема під егідою громадських товариств різних національних громад Дрогобича, принаймні до 1939 р. З цього приводу варто хоча б пригадати розвідку С. Чарнецького [19]. Врешті досі невивченими залишаються театри приватних гімназій, шкіл, учительської семінарії, молодіжних товариства, виробничих об'єднань, промислових підприємств та військово-спортивних організацій Дрогобича, які часто творили локальну театральну культуру театру із особливими традиціями сюжетів «Галицької Калі-

форнії». Наприклад, про один із таких театрів спеціальну розвідку здійснив краєзнавець П. Сов'як [14]. Хоча в окремих спеціалізованих працях усе ж знаходимо відомості про тих чи тих артистів, котрі брали активну участь у становленні театрального простору Дрогобиччини. Серед них варто назвати праці М. Кріля та Б. Лазорака [9], М. Ферендович [18], І. Бермес [1–2] та ін.

Мета статті. На основі маловідомих та невідомих матеріалів преси Дрогобича систематизувати та простежити розвиток і зміст гастролей театрів української, польської та єврейської національних громад у період життя і творчості І. Франка, зокрема у 1866–1914 рр.

Виклад основного матеріалу. Найменш дослідженою темою в історіографії є історія гастролей українських, польських та єврейських театрів королівства Галичини та Лодомерії, які у часі свого становлення і пошуку доброго заробітку подорожували «Нафтовою Каліфорнією» (1884–1914 рр.), центральним фінансово-промисловим містом котрої все ж залишався Дрогобич. Про перші гастролі Руського народного театру у Дрогобичі дізнаємося із матеріалів за 1866 р., коли впродовж травня актори гастролювали у Стрию, Дрогобичі, Трускавці, Самборі та Перемишлі. Це були перші візити львівських акторів у «Галицьку Каліфорнію». У складі перших гастрольних труп були: подружжя Бачинських, А. Моленський, А. Бучацький, Ю. Нижанківський, А. Вітошинський, М. Юрчакевич, О. Концевич, О. Звіржинський, а з жінок – В. Лукасевич, К. Смолинська, Т. Клітківська, Ф. Морельовська і М. Альшер. Під час цих перших візитів репертуар був фактично таким самим, що й від початку заснування львівської української трупи: триактна комедія Д. Устияновича «Був кінь, да з'їздився», яка появлялася на сцені під назвою «Серце і воля». Із творів галицьких драматургів ставилася триактна комедія Г. Якимовича «Буонаротті, або Завстиджена зависть», драма «Федько Острозький» О. Огоновського за музикою М. Вербицького. При цьому решта вистав були в основному переробками або перекладами із польської, німецької, австрійської, французької класики. Більше того, репертуар в основному був укладений не з найкращих зразків світової драматургії, але все таки за моделлю, витвореною в європейських театрах. Українська трупа О. Бачинського також зіграла кілька вистав у Дро-

гобичі та Стрию у 1869 р., а А. Моленцький вперше поставив на сцені історичну драму «Ольга» А. Яблоновського на музику І. Воробкевича [6].

У 1873–1874 рр. театральна трупа О. Бачинського виступала в Дрогобичі серед широкої публіки, зокрема гімназистів, серед котрих був і І. Франко. Варто зауважити, що для студентів ціни на квитки були завжди нижчими. Саме у цей час за дорученням О. Бачинського І. Франко переклав для репертуару трупи оперету «Осада корабля» І. Зайца, «Марнотратник» Раймунда, а також переробив мелодраму «Прекрасна Єлена» Оффенбаха. Трохи пізніше І. Франко переклав для трупи оперету «Пенсіонерка» Г. Сутєє і почав перекладати «Урієля Акосту» Гуцкова. Це був час, коли письменник так чи інакше долучався до гастролей українського народного театру не тільки в Дрогобичі, але й Галичині загалом. Натомість львівська німецька трупа закрилася ще у 1872 р. у зв'язку із нестачею глядача [6].

На жаль, ми не маємо достовірних відомостей про ранні гастролі польського, німецького чи єврейського театрів у тогочасному Дрогобичі. Щоправда, Р. Пилипчаку вдалося з'ясувати що станом на 1866 р. у Галичині гастролювали у 1866 р. сім польських труп: дві постійні (львівська і краківська) і п'ять мандрівних: К. Лобойка, Ю. Бенди, Юзефа (чи Ігнація?) Каліцінського, М. Круліковської і П. Возняковського [12].

Дуже часто у Дрогобичі відбувалися театральні вечори із танцями винятково благодійного значення, щоправда, за своїм масштабом мали винятково локальний характер. Так, 15 березня 1884 р. в останню «запустну» неділю в дрогобицькій театральній залі за кошти фондів дрогобицької пожежної охорони відбувся вечір театралізованих танців, який приніс доходу 30 злотих 38 грошей. Усі отримані від квитків кошти були вручені начальникові пожежної охорони, а далі спрямовувалися на користь загального розвитку пожежної безпеки міста [XLII].

Щоправда, починаючи від 1880-х рр., у місті розпочалася епоха масштабних гастролей відомих і провінційних театрів Королівства Галичини і Лодомерії. Окремі вістки про місце проведення театральних вистав отримуємо із періодики 80-х рр. XIX ст. Так, ще у 1877 р. вистави львівського театру відбувалися в Дро-

гобичі у приміщенні «міського павільйону» [XVII], однак точне місце його розташування поки що не вдалося локалізувати.

Найбільшою популярністю у Дрогобичі користувався львівський театр товариства «Руська бесіда», який тут часто іменували «українським народним театром зі Львова». 31 грудня 1884 р. під керівництвом І. Біберовича театр приїхав у Дрогобич дорогою із Перемишля. Це була перша народна мелодрама і перше театральне дійство на тему життя гуцулів, з якою знайомилися дрогобичани. Драма «Гуцульська дєбра» складалася із чотирьох актів, і виконувалася в українському тексті, при цьому переклад та обробку здійснив відомий український актор, а згодом і директор театру «Руська бесіда» – Т. Гембицький (15.01.1842–23.01.1908). Постановка відбувалася під музику українського композитора С. Воробкевича. Зі слів редактора «Газети Наддністрянської» Е.-Л. Солецького, «громадськість була переконана, що театр отримує, як завжди гостинне визнання та прийом» [XIII]. Таким чином, приїзд театру «Руська бесіда» до Дрогобича у 1884 р. позиціонувався як стала культурна традиція.

Упродовж 1–15 січня 1885 р. львівський театр «Руська бесіда» під керівництвом І. Біберовича та І. Гриневецького зіграв у Дрогобичі кільканадцять театральних постановок, які журналісти охарактеризували, як такі, що мають «чудові мистецький стиль і старанну гру артистів» [XXXIII]. Щоправда Е.-Л. Солецький як дрогобицький журналіст зауважив, що у зв'язку із Різдвяними святами українська національна громада все ж доволі спорадично відвідувала вистави, переймаючись більшою мірою особистими справами. Водночас він також висловив надію, що після завершення свят українці більш масово відвідуватимуть театральні вистави, виявляючи тим самим своє бажання бути «прив'язаними до вітцівської української музи» [XXXIII].

Театральні виступи у Дрогобичі під керівництвом І. Біберовича та І. Гриневецького організовувалися до березня 1885 р. Е.-Л. Солецький констатував, що популярність українського театру стрімко зростала, при цьому прибутки були еквівалентними їй. Так, найбільше коштів надійшло до каси театру саме в Перемишлі, Дрогобичі та Стрию. Із середини березня 1885 р. театр упродовж 2-х місяців грав вистави у Бродах. Побутувала думка, що театр «Руської бесіди» був важливим для українців передов-

сім із патріотичних причин. Урешті у справі зростання його популярності важливу роль відіграла польська і єврейська національні громади, які, зі свого боку, активно купували квитки на вистави. Навіть зауважувалося, що доля українського театру, незважаючи на крайову субвенцію від держави, значною мірою залежала від реалізації квитків саме польським та єврейським глядачам [XXXV]. Будучи соціалістом та другом І. Франка, редактор дрогобицької газети Е.-Л. Солецький навіть висловлював докір українському духовенству та інтелігенції за те, що так мало підтримують розвиток цього театру, «шукаючи поміж себе ворогів» [XXXV]. На думку журналістів, маючи серйозних керівників І. Біберовича та І. Гриневецького, чудову гру акторів і широкий репертуар, український театр заслуговує на більш розлоге мистецьке визнання, у тому числі і в середовищі українців. Врешті театр «Руської бесіди» намагався брати до постановки на сцені твори, не тільки відомих українських геніїв, наприклад, І. Франка, а й польських письменників, зокрема М. Балуцького. Особливою популярністю користувалися комедії українського письменника Г. Цеглинського «Батько на заручинах» та «Соколики», від яких публіка «не могла відвести погляду», позаяк бачила на сцені реальні і водночас саркастичні сцени із власного українського соціуму. Зі свого боку, польська інтелігенція прохала керівництво театру «Руська бесіда» також організувати ці постановки у польськомовному варіанті. Цікаво, що за гастролями театру «Руська бесіда» уважно слідкувала дрогобицька громада, адже публікувалися травневі дописи і про виступи артистів у Золочеві 27 квітня 1885 р. Прощаючись із театром у Бродах, глядачі проводжали кортеж гастролерів із вигуками «До зустрічі!» [XXII]. Натомість золочівська громада більш прохолодно зустрічала артистів, часто навіть «дуже холодно» через слабку явку глядачів [XXII]. Через це артисти змушені були фактично організувати вистави за власні кошти. Після цього театр вирушив до Тернополя [XXII]. Також дрогобичани стежили за звітками про наступні гастролі театру – у вересні 1885 р. у Станіславові, а у жовтні – у Львові [XXXIV].

5–9 березня 1886 р. театр «Руська бесіда» виступав у Дрогобичі під тим же керівництвом І. Біберовича та І. Гриневецького, які цього разу представили глядачам кілька нових драм.

При цьому 6 березня було презентовано зовсім новий проєкт «Великий незвичайний маскарад». Графік вистав передбачав виступи кожного вівторка, четверга, суботи і неділі, відтак усі національні громади Дрогобиччини мали можливість вповні насолодитися не тільки чудовою грою українських акторів, але й власною музикою театру [XXXVI].

У другій половині XIX – на початку XX ст. окрему сторінку історії театрального життя Дрогобича складала щорічні Шевченкіани [4], які розвивалися безпосередньо під впливом перекладів творів Т. Шевченка здійснених силами І. Франка, Е.-Л. Солецького та інших літераторів. Врешті саме під впливом різномовних перекладів творів Кобзаря зароджувалися тісні контакти українських, польських та єврейських інтелектуалів довкола популяризації ідей Шевченка, котрі так чи так об'єднували різні національні громади нафтового басейну, в тому числі і на сцені театрів. Так, 1 квітня 1886 р. Е.-Л. Солецький публікує докладний опис урочистостей організованих національними громадами Дрогобича на честь 25-х роковин від дня смерті Тараса Шевченка [XVI]. Як виявилось, заходи у Дрогобичі відбувалися 31 березня 1886 р. за тісної підтримки львівського комітету українського народного театру під керівництвом І. Біберовича та І. Гриневецького. Кошти від квитків театральної вистави були спрямовані на призначення стипендії ім. Тараса Шевченка. У програмі заходу І. Гриневецький виголосив вступне слово, у якому із запалом виголосив історичну тяглість української культури і зв'язок усього українського народу із Т. Шевченком. Далі розпочався I-й акт за твором «Назар Стодоля», за ним у програмі було передбачено пісенний номер артиста К. Ласковського, який заспівав «Замовкли торбани». У третій частині заходу І. Біберович виголосив славнозвісну «Причинну» Т. Шевченка. Наступними у програмі були продемонстровані твори «Батько на заручинах», а зведений хор під керівництвом І. Біберовича та І. Гриневецького заспівав «Заповіт» Т. Шевченка. Е.-Л. Солецький зауважив, що театр Дрогобича був переповнений, адже на свято зійшлися громадяни не тільки міста, але й найближчих сіл. Урешті на театральній сцені посеред квітів помістили великий портрет Т. Шевченка, який, зі слів Е.-Л. Солецького, настільки підняв силу духу і захоплення у залі, що здавалося «...немовби сам Тарас Шевченко керу-

вав театральним хором..., благаючи аби ми усі “єдналися і браталися”!» [XVI]. Автор також зауважив, що у Дрогобичі ще не було такого заходу, який би налічував понад 300 осіб різного соціального стану «від кожуха до шляхтича», що явно засвідчувало збільшення популярності гасел Т. Шевченка серед населення Дрогобиччини, тим самим заохочуючи його до нового способу життя, «...здавалося що заповіт Шевченка міг здійснитися ще за наших часів» [XVI; 4]. Закінчилися урочистості виголошенням привітальних телеграм на честь Т. Шевченка.

Як виявилось, театр «Руська бесіда» впродовж усього квітня 1886 р. мав стабільний аншлаг у Дрогобичі та Бориславі, а наступні гастролі театру відбувалися у Калуші [XXXVII]. Е.-Л. Солецький переконливо констатував, що завдяки родинам Біберовичів, Гриневецьких, Осиповичів та Стефураків театр отримав ще ширше визнання. При цьому важливу роль у розвитку театральних гастролей відіграла субвенція від крайового сейму. Урешті Е.-Л. Солецький вкотре наголосив, що з дивом споглядає, як українська національна громада практично не цікавиться долею театру, не кажучи вже про самі вистави. Редактору було дивно передовсім і через те, що театр «Руська бесіда» був українським і мав за мету «не стільки отримати державну субвенцію від сейму, скільки пробудити народні почуття в рідного українського народу» [XXXVII]. Врешті переважна більшість глядачів на Дрогобиччині були представниками польської або єврейської громад. Українській інтелігенції журналісти в один голос бажали «позбутися театральної апатії», адже від відвідування театру залежала передовсім його загальноукраїнська ідея [XXXVII].

Також журналісти дрогобицької преси завжди намагалися повідомляти мешканців Дрогобиччини про театральні події Галичини та світу загалом. При цьому, окрім позитивних новин, окрему рубрику складала некрологія щодо відомих та маловідомих артистів театру. Щоправда, гіркі новини часто доходили до мешканців міста із значним запізненням. Так, лише у червні 1886 р. дрогобичанам було повідомлено про смерть відомого артиста і директора польського театру у Львові Я. Добрянського. У некролозі подавалися відомості про біографію театрала. Цікаво, що, починаючи від 1841 р., Я. Добрянський стає журналістом «Львівської газети», у якій веде рубрику театральної критики.

Впродовж 1875–1886 рр. керував польським театром у Львові, який неодноразово виступав і в Дрогобичі. Свого часу Я. Добрянський вчителював у родині графа Сапіги, відтак його вихованцем був відомий А. Сапіга, котрий долучився до розвитку Трускавця, як курорту, а відтак завжди запрошував польський театр до гастролей у курортному містечку [II].

1 жовтня 1886 р. Е.-Л. Солецький опублікував некролог про іншого польського артиста театральної та музичної сцени Я. Круліковського, який був добре відомим у Дрогобичі, позаяк мав кілька виступів під час своєї кар'єри. У спогаді згадувалося, що відомий польський артист помер у Варшаві 12 вересня 1886 р. після важкої і тривалої недуги. Фактично Я. Круліковського позиціонували, як учня варшавської і водночас люблінської драматичних театральних шкіл. Урешті серед його наставників були співак варшавського театру Мушинський та керівник люблінської трупи Хелковський. З 1846 р. Я. Круліковський працює артистом варшавської трупи, з якою виступає на теренах Краківщини та Львівщини. Зокрема, на теренах «Галицької нафтової Каліфорнії». Я. Круліковського публіка запам'ятала передовсім у ролі Францішка Мора у виставі «Грабіжники» [III].

Серед найбільш популярних гастролерів театру в Дрогобичі була трупа театру панів Лінковських, з якими разом виступала польська актриса Шиманська. З цього приводу у жовтні 1886 р. преса повідомляла дрогобичан про його найближчий виступ у місті, щоправда, із сарказмом застерігала про необхідність належної організації виступу із боку міської влади. Як виявилося, поблизу концертної зали працював буфет, у якому глядачі часто проводили час, розпиваючи пиво та горілку із запаленими цигарками в руках. Сморід від цигарок постійно заважав не тільки глядачам у залі, але й артистам. Відтак журналісти просили міську поліцію заздалегідь проконтролювати діяльність буфету, а також забезпечити його закриття під час виступу. Врешті траплялися випадки, коли пан староста Дрогобича дозволяв собі через ці незручності вигукувати посеред зали німецькою «Ich lasse euch All emit 15 Gulden Strafe überpelzen» [XXIX]. Мова, безумовно, йшла про штрафування порушників дисципліни. Ті, хто розумів, про що йшлося, були не раді таким вигукам, а ті, хто не розумів, ще більше нервували, адже бездіяльність поліції і ці ви-

гуки дратували під час гри акторів. Правда, усі добре розуміли, що такі вигуки зовсім не впливали на тих, хто любив запалити цигарку в буфеті чи поряд із глядацькою залогою, тому між глядачами часто виникали каверзні дискусії безпосередньо у залі [XXIX]. Ці здавалося б скупі інформативні повідомлення дрогобицької преси дають змогу реконструювати рівень організації театральних вистав у провінційному середовищі громадян. З іншого боку, це були свідчення про епоху становлення театральної культури в Дрогобичі.

Варто зауважити, що з теренів Дрогобиччини бере початок окрема театральна трупа, організована представниками відомого роду Попелів. Так, 1 січня 1887 р. «Наддністрянська газета» Дрогобича повідомила громадськість краю про те, що І. Попель разом із К. Ляковським та П. Попель, які були знаними артистами в українському театрі «Руська бесіда» у Львові, заснували власну театральну трупу для організації оперних вистав. До трупи входили 30 осіб, численні декорації і нова гардеробна. Врешті це була перша театралізована трупа, створена з вихідців із Дрогобиччини. Перший виступ був запланований саме в Дрогобичі впродовж усього січня 1887 р. Режисером було обрано К. Ляковського [XVIII]. Під час січневих виступів в Дрогобичі журналісти повідомили, що ця трупа позиціонується як трупа польського театру Й. Попеля, якою режисує К. Ляковський. Оскільки театр був щойно створений, публіка зауважила й серйозні недоліки. Зокрема те, що частина молодих артистів часто зверталася до будки суфлера, у зв'язку з цим «жовта преса» саркастично рекомендувала вивчати слова на пам'ять. Хоча загалом значення появи і перших гастролей цього театру в Дрогобичі були очевидними. Врешті на початку січня 1887 р. у Дрогобичі також виступав інший і більш відомий артист від львівської польської оперної трупи Ю. Мишковський із виставами «Віцку і Вацку» та «Дзвони корневільські» [XXXI]. Тобто публіка міста одразу звертала увагу на професіоналізм артистів сцени, адже могла порівняти їх вистави з виступами інших труп регіону. Відтак після завершення перших виступів в Дрогобичі театр Й. Попеля вирушив до Жовкви, щоправда отримав додаткову критику від дрогобицької публіки, мовляв: «після кількох невдалих проб, зичимо цьому новому театру дещо жвавішої дирекції і режисури, а

також тихішого суфлера та голосніших артистів, і насамкінець кращого гардеробу і декорацій» [XXXII]. Цілком можливо, що польських артистів, які від'єдналися від українського театру «Руська бесіда» і утворили власний театр оперети, який розпочали виступами у Дрогобичі, журналісти «Наддністрянської газети», яка, зі свого боку, мала соціалістичний характер та виявляла лояльне ставлення до української культури підтримували мало. Врешті тема поки залишається невивченою.

На початку вересня 1887 р. дрогобицька громадськість з цікавістю стежила за галицькою співачкою С. Зінкевич, яка відпочивала у Трускавці. Серед іншого повідомлялося, що артистка прагнула дати концерт із музичним супроводом, але у зв'язку із тим, що на виступ зібралася в основному єврейська національна громада місцева, піаністка пані «Ф.» відмовилася супроводжувати музикою виступ С. Зінкевич. Таким чином, через «міжнаціональну позицію піаністки» концерт таки не відбувся. Натомість журналісти Дрогобича запрошували відому співачку виступити найближчим часом на дрогобицькій сцені, мовляв у Дрогобичі менше «розмаїтих людей, більше умов для акомпанування, хоча й менше таких знаних артистів» [XX]. Це був радше колоритний випадок курортного Трускавця, до якого з'їжджалося публіка із числа семітів та і антисемітів. Натомість у Дрогобичі таких казусів поки не виявлено.

Дуже часто на театральній сцені Дрогобича власні концерти давали й відомі єврейські піаністи та співаки. Так, 3 вересня 1887 р. у Дрогобичі концерт Г. Шаліта організували у парі із дрогобицьким співаком Ю. Апфелем. Театральна зала Дрогобича була переповнена, адже артист мав насичену європейську програму. Так, у першій частині звучали твори Моцарта, Мендельсона, Понхіеллі, зокрема, романс із опери «Gioconda». Й. Апель заспівав твір Шарля Франсуа Гуно «Пісня про весну». У другій частині прозвучали твори Ф. Шопена – «Im promote as dur», Ференца Ліста – «Rossignol», Фроманталя Галеві – арія із опери «Єврейка» та ін. Публіка дякувала артистам бурхливим оплесками, при цьому зауважувалося, що концерт припав до снаги навіть поодиноким «антисемітам», які уважно стежили за розвитком сценарію програми [VI].

Як і в наш час, у XIX – на початку XX ст. дрогобицька публіка з усією уважністю стежила за життям відомих артистів чи музикантів, їхніми успіхами та невдачами, ба більше того, навіть особистим життям чи кар'єрою. Наприклад, коли відомий скрипаль Ю. Кнехт переїхав до Відня у 1887 р., усі розуміли що його кар'єра стрімко зросла після тривалого становлення на театральних сценах Чернівців, Станіслава, Львова та ін. Врешті його шанувальники не могли повірити, що саме у Відні його запросили до відомого американського оркестру у Бостоні. Врешті усіх цікавили реалії життя скрипаля. Як виявилось, граючи ще у Відні в оркестрі Вільгельма Геріке, Ю. Кнехт отримував під час своїх гастролей Північною Америкою гонорар у розмірі 4 000 американських доларів, без урахування річних пенсій і оплати подорожей [XIX].

На початку лютого 1888 р. журналісти із радістю повідомляли дрогобичан про заплановані більш тривалі вистави українського театру «Руська Бесіда», які мали розпочатися наприкінці лютого. Відзначалося, що хоча статус театру у більшості випадків позиціонується як провінційний, він, проте, нічим не поступається професійному, адже володіє унікальними мистецькими декораціями, талановитою грою артистів і фаховою режисурою [XXXVIII–XL]. Втім театр розпочав «бавити дрогобицьку публіку» лише з 10 березня 1888 р., адже підготовка на приїзд була тривалішою за попередні роки. Цього разу до міста приїхали аж 36 членів трупи, які презентували абсолютно нові твори відомих українських письменників, нові музичні твори, оперні постановки, і, щонайважливіше перекладені драматичні і комедійні твори європейських письменників. Зауважувалося, що ключовою частиною виступів була музика, а мистецький ефект надавали сучасні для тої доби декорації із малюнками авторства відомого декоратора львівського театру Скарбка – О. Дюлля. Особливо презентабельними були костюми артистів – максимально наближені до історичних епох, що реконструювалися у виставах. Програма виступів включала 12 вистав, серед яких комічні опери: «Циганський барон», «Дзвони в Корневіллі», «Весела війна», «Зелена віспа», «Gasparone», «Запорожець за Дунаєм» та ін. Загалом театральна зала міста на усіх виставах акторів була вщент переповнена, що свідчило про збільшення числа шанувальників

«Руської бесіди» на теренах «Галицької Каліфорнії» серед представників усіх національних громад [XXXVIII–XL]. Також польські журналісти соціалістичної «Наддністрянської газети» повідомляли про особливий дух патріотизму в усіх виставах театру, які запалювали українських глядачів до єднання у щоденному житті. У зв'язку із численним попитом на вистави українського театру артисти залишилися у Дрогобичі на гастролях до середини квітня, після чого вирушили до Стрия. Особливу увагу привертала артистична майстерність учнів Й. Гриневецького: зокрема артистичні родини Клішевських, Рожичів, Осиповичів, Стечинських, Плошевських та ін. Із молодих артистів цієї театральної школи авторитет здобув голос та театральні здібності п. Яновича. Врешті усім було зрозуміло, що державні субвенції, які вкладалися з боку сейму у розвиток українського театру, були передані у потрібні руки, адже український театр став відомим поза межами Східної Галичини [XXIV]. 15 квітня 1888 р. театр все ж вирушив до Самбора, де було заплановано кілька вистав. Українці Дрогобича вважали, що вистави театру «Руська бесіда» є найкращим способом відпочити від буденного життя і замислитися над своїм майбутнім. Натомість журналісти визнавали і той факт, що, незважаючи на те, що театр «Руська бесіда» був українським, він однаково припадав до душі і полякам, «а ті хто вважав по іншому чи зневажав театр або українців узагалі, той значить мав у собі злі помисли та волю, або попросту не володів справжньою інформацією про добросусідські стосунки між поляками та українцями в краї і Дрогобичі зокрема» [XV]. Уважалося також, що з тими, хто розпалював такі міжнаціональні сумніви, «узагалі було важко розмовляти чи роздумувати над чимось» [XV]. Врешті показовим був той факт, що на вистави «Руської бесіди» у 1888 р. приходило значно більше польської публіки, яка разом із українцями радо вітала акторів.

Дрогобичани, які цікавилися театральним життям в Галичині, слідували і за новими виданнями книжок, які відображали репертуари тогочасної театральної моди. Так, на початку жовтня 1888 р. в дрогобицькій пресі було опубліковано інформацію про свіже видання книжки «Бібліотека аматорських театрів» друкарні Г. Альтенберга (раніше Ф.Г. Ріхтера), у котрій було опубліковано «Монологи» із семи окремих творів у зошиті № 1, та ко-

медію «Про Юзя» в одній дії авторства М. Балущького. Вартість цього збірника драматичних та комедійних текстів для театральної постановки становила 40 крейцерів [V]. Такого виду видання спонукали театральних режисерів до швидких темпів постановок і додавали зручності під час репетицій в програмі гастролей. З іншого боку, шанувальники театру тим самим могли спостерігати за змінами репертуарів.

За кількістю та масштабами гастролей в Дрогобичі театру «Руська бесіда» дещо поступався польський театр, який компенсував театральні попити переважно за рахунок локальних театралізованих ініціатив гімназії та польських організацій. Так, культурно-мистецьку палітру доповнювала діяльність польського товариства «Лютня» (1901), в якому, окрім хорових, музичних колективів, діяли ще й театральні. Врешті кожна громадська організація, незважаючи на національну спрямованість, з метою самоутвердження та засвідчення свого існування прагнула мати драматичний гурток.

Одним із найвідоміших гастролерів у Дрогобичі був польський театр пана Дерінга (Дорінга). Так, у листопаді 1888 р. польський театр гастролював у Дрогобичі у тій же залі, що й свого часу театр «Руська бесіда». Щоправда, журналісти помітили низьку зацікавленість виставами цього театру з боку міської публіки, адже ті, хто бачив вистави, незважаючи на брендovu марку театру, все ж були незадоволені. Різка критика була спричинена кількома факторами: некваліфікованою грою артистів, неякісними декораціями та музикою, а також відсутністю сценічного апарату. Тому преса із сарказмом повідомляла, що дрогобичанам найбільше запам'ятався «хлопчина, який із сльозами на очах розповсюджував афіші театру з проханням заплатити хоча б кілька центів, щоб мати бодай якісь кошти на виїзд із міста» [XXX]. Очевидно, такі ознаки були властиві більшості мандрівних театрів тієї доби, які заробляли на проживання фактично за рахунок гастролей. З іншого боку, бачимо, що у часи І. Франка публіка з усією серйозністю спостерігала за театральними пропозиціями керівників театрів, у зв'язку із чим одним дарувала овації, а іншим – жорстку критику. Це була свого роду і непровінційна форма конкуренції серед усіх театрів, які так чи так прагнули розвиватися у напрямі великої сцени.

Окрему сторінку розвитку театрального життя Дрогобича складає єврейський театр, який у своїх витоках також мав характер мандрівного, адже виступав із гастрольями, при цьому значно рідше за український та польський. Так, у січні 1889 р. єврейський театр під назвою «Краківське товариство театральне» під керівництвом директора Х. Трайтлера презентувало власну програму. Незважаючи на своєрідний стиль та «жаргон мови» акторів театру, дрогобицька публіка із захопленням відвідувала його вистави. Особливі овації отримував актор Шорр, який настільки майстерно передавав зміст і драматизм своїх ролей, що позиціонувався, як «вроджений артист із середовища інтелігенції» [XXVIII]. Критики звертали увагу на те, що цей особливий артистичний «жаргон» артистів єврейського театру дуже близько сприймали прості глядачі із середовища єврейської національної громади Дрогобича, які розуміли усі словесні звороти і традиційні висловлювання. Врешті увага до цих вистав була настільки потужною, що Е.-Л. Солецький побажав українцям і полякам брати приклад із таких масових відвідин власного національного театру, як це було у випадку із єврейською публікою. З іншого боку, виступи єврейського театру були менш зрозумілими для представників інших національних громад міста, які практично не володіли діалектом і «жаргоном» єврейської спільноти тому майже не відвідували цих постановок [XXVIII].

Січень 1889 р. водночас став для дрогобичан до певної міри скорботним у плані театрального життя, адже дрогобицька преса із жалем повідомляла про смерть відомого актора, режисера і співзасновника українського театру «Руська бесіда» – І. Гриневецького (народився 24 червня 1850 р. у Сяноку), який неодноразово приїжджав до міста із гастрольями. Як виявилось, режисер довгий час хворував на нервові розлади та через важку хворобу помер у Перемишлі 25 січня 1889 р. Друг І. Франка і дрогобицький журналіст Е.-Л. Солецький писав: «українське драматичне мистецтво, і передовсім українська сцена втратила інтелігентного артиста повністю посвяченого керівництву театру. Честь його славній пам'яті!» [I]. Разом із іншими редакторам галицьких газет, зокрема «Діла», Е.-Л. Солецький від імені дрогобицької редакції долучився внеском у 10 злотих ринських на поховання пам'ятника відомому театральному діячові Галичини [XXV].

Особливого колориту театральне життя міста набуло під час чергових роковин Тараса Шевченка. Перша публічна в історії міста 29-та річниця з дня смерті Тараса Шевченка святкувала-ся в Дрогобичі у вівторок 11 лютого 1890 р. у гімнастичному залі товариства «Сокіл» [XXI]. Головний редактор газети «Новий Дрогобицький кур'єр» А. Мілерович опублікував інформацію про хід цього святкування, назвавши Т. Шевченка «великим українським кобзарем», подаючи принагідно і коротку біографічну довідку про нього. На його думку, одним із перших перекладачів його творів на польську мову був Л. Совінський («Гайдамаки», «Наймичка» та ін.). Як виявилось, ініціатором загальноміського святкування був поважний в сфері мистецтва та знаний директор українського театру «Руська бесіда» І. Біберович, який зобов'язав передати усі добродійні надходження, виручені в часі святкування, на користь убогої родини світлої пам'яті поета [XXI]. У вступному слові І. Біберович звернув увагу слухачів на особливе значення творчої спадщини Т. Шевченка, підсилюючи, особливими театральними жестами та риторикою, його вклад у розвиток української пісні, літератури і слов'янської культури зокрема. Після короткої промови весь персонал театральної трупи виконав кантат з репертуару композитора А. Вахнянина. Згодом увазі глядачів було представлено народну оперету І. Котляревського «Наталка Полтавка» у супроводі добре знаних в Галичині мелодійних пісень «Видно шляхи полтавські», «У сусіда все щасливе», «Я люблю Петруся» та ін. Урочистий концерт завершився мініатюрною постановкою українського актора та театального художника В.-К. Плошевського (поляк за національністю), під час якої було презентовано образ Т. Шевченка викладений вогниками, які тримали актори. Журналісти відзначали, що серед польських гостей концерту було лише кілька гімназистів та інтелігентів. Натомість українська громада практично повністю заповнила зал [XXI].

Окремою темою для театралізованих постановок в Дрогобичі слугувало січневе повстання проти Російської імперії, 36-річниця якого відзначалася в Дрогобичі і на рівні громадських товариств, об'єднаних довкола програми Товариства «Сокіл». Так, упродовж 1–2 лютого 1899 р. в залі Товариства «Сокіл» на вул. Панській, за стараннями місцевого академічного осередку «Gwiazda»,

було підготовлено святкову програму «Академічний бал» із прем'єрою театральної вистави «Жертви з 1863 р.» [IV]. Під час урочистостей декламувалися вірші, співались патріотичні пісні спрямовані на виховання патріотизму серед молодого покоління. Цікаво, що, окрім увіковічення пам'яті про повстання, під час урочистостей молодь Дрогобича збирала добродійні кошти для підтримки просвітницької діяльності польсько-української бурси в Дрогобичі. Для цього навіть було запрошено окремий комітет, до якого увійшли заможні дрогобичани ксьондз Цетнарський, о. Кміт, професор А. Луцик, д-р Майхрович, суддя Мачек, бургомістр К. Охримович, райця Панеш, д-р Пельчер, реєнт Стрончак і віце-маршалок Вішнівський [XLIII]. Врешті мета вечора була спрямована на консолідацію історичної пам'яті між українцями та поляками щодо неправомірної політики Російської імперії.

Особливо показовим є театральне життя українських товариств. Сценічні дійства приурочувались переважно до світських, релігійних свят. Часто вони проходили з благодійною метою: на підмогу вбогим студентам, школярам. Усі театральні гуртки на ранній стадії існування були музично-драматичними. Виникали вони здебільшого на ґрунті домашнього музикування, або при невеликих хорових об'єднаннях. Особливою увагою театр користувався серед студентської молоді. «...Так, драматичний гурток учнівської молоді “Бурси Св. Івана Хрестителя” в 1898 році зіграв у Дрогобичі виставу “Москаль-чарівник”. У 1908 р. товариство “Сокіл” поставило січово-сокільську комедію Л. Лопатинського “Пожежа”, а товариство “Січ” у 1913 р. – виставу “Степовий гість”» [8].

Під впливом дрогобичан у 1909 р. східницька філія товариства «Просвіта», відкрила власну читальню, а згодом і аматорський драматичний гурток. З цього приводу учитель гімназії і фольклорист О. Роздольський написав і видав «Порадник для аматорських вистав». Цю книжечку східницькі просвітяни також просили надіслати для потреб читальні, а витрати «вписати на рахунок читальні. Назване за післяплатою не оплатить ся посилати. Просимо долучити кілька чеків» [9].

Були випадки, коли дрогобицька інтелігенція організовувала студентські театри, зокрема під час літніх канікул. У 1910 р. при гімназії ім. Франца Йосифа I в Дрогобичі було організовано

перший літній табір для бідних гімназистів в с. Урич, де розміщений середньовічний замок Тустань. Окремим заняттям студентів під час літніх вакацій були концертні і театралізовані постановки. Так, 15 липня 1910 р. вихованці табору виступали також з концертом в народній школі [21] с. Східниця. Керівництво цієї школи запросило учнівський хор і музикантів до участі в спільному концерті, присвяченому вшануванню 500-річчя перемоги в Грюнвальдській битві. У концертній програмі брала участь навіть дружина професора О. Коллера, яка виконувала музичний твір на цитрі. Також дрогобицькі гімназисти взяли участь у театральній мініатюрі «Wóz Drzymały».

Вистави неодноразово ставили в читальні «Просвіти» на вул. Зваричькій. Цей самодіяльний театр навіть давав свої вистави за межами міста. Скажімо 1911 р. у Стебнику відбулася вистава «За сиротою Бог з калитою». Плідно працював аматорський драматичний гурток при Народному домі під управою о. А. Рудницького, який в 1910 р. з успіхом відіграв виставу «Хата» за селом». Окружний відділ товариства «Взаємна поміч українського вчителства» навесні 1913 р. організував на честь І. Франка, на якому був присутній поет. Під час святкування глядачі подивилися його «Украдене щастя» [8].

Достеменно не відомо, чи діяла в Дрогобичі стаціонарна сцена для гастролуючих театрів чи які саме сцени використовувалися, окрім товариства Сокіл, гімназії чи торгової зали, що напроти теперішнього театру. Натомість достеменно відомо, що згідно з телефонною книгою абонентів Галичини 1912 р. [XXVI], вдалося встановити, що у приміщенні теперішнього театру імені Ю. Дрогобича діяло українське кредитне культурно-просвітницьке товариство (кооперація) «Народний дім» («Народный Домь»), що розташовувався за адресою площа Смолки, 1/1 (сучасний другий поверх адміністративного приміщення дрогобицького театру) [3; 11; 13; 20].

Театральні гастролі більш-менш стабільно організовувалися в Дрогобичі фактично до початку I світової війни, при цьому більшість заходів припадали на весну, а особливо у традиційний період річниць Тараса Шевченка. Так, 15 березня 1914 р. за старанням проводу українського студентства й артистів театру «Руська бесіда» в Дрогобичі було організовано Ювілейний вечір, при-

свячений 100-річній річниці від дня народження Т. Шевченка [XLI]. 4 квітня 1914 р. головний редактор польськомовної газети «Дрогобицький тиждень» Т. Осуховський опублікував ґрунтовну статтю, в якій повідомляв громадськість Дрогобиччини про найрізноманітніші святкування 100-річного ювілею, які відбувалися на теренах усєї історичної України [XXVII]. Як виявилось, масштаби організованого загальноукраїнського святкування не мали жодних культурних чи політичних кордонів, адже програма святкування підтримувалася одночасно різними політичними партіями. За даними журналістів, 9 березня 1914 р. Шевченкіана одночасно розпочалася по всій Україні, яка в обох імперіях налічувала близько 30 мільйонів українців. На думку автора, рубрики «доля Т. Шевченка була важкою і нещасливою, щоправда ця доля не зламала у нього поетичного духу, навпаки його поезиї та витвори музи виплекали ідеї братерства, соціальної рівності, милосердя і свободи, без яких людство не може просто на всьому жити у Світі» [XXVII]. На думку редакції дрогобицького тижневика, саме «Кобзар» виданий у 1840 р. та «Гайдамаки», які з'явилися згодом, охопили практично всю «Русь». У цих двох творах автор глибоко відчуває людську долю, аналізуючи при цьому причини цього зла, яке причаїлося в соціальній нерівності: станових привілеях та підданстві простого народу [XXVII]. На думку редактора тижневика, навіть рядовий поляк, читаючи історичні твори Т. Шевченка «Тарасова ніч» та «Гайдамаки», відчуватиме жаль до поета та його народу [XXVII]. Водночас автор рубрики вважав, що «при написанні своїх творів Т. Шевченко послуговувався виключно переказами простого народу, який у свою чергу не відрізняв барських конфедератів від розбійницьких банд, які ширилися Україною, грабуючи її терени» [XXVII]. Як бачимо, з одного боку польські журналісти займали нейтральну позицію в оцінці ідейного змісту творчості Т. Шевченка, часто позиціонуючи визвольні змагання українського народу, винятково, як антипольські, а не визвольні. Щоправда, журналісти чітко визнали, що Т. Шевченко у своїх творах не закликав до нової війни між поляками та українцями, яка нічого не дасть у майбутньому, а навпаки до взаємного порозуміння між народами [XXVII].

Висновки. Таким чином, зародження театрального життя в Дрогобичі пов'язане передовсім із XIX ст. і переважно із гастролями відомих українських, польських та єврейських театрів, котрі приносили у міську культуру не тільки інтелектуальний простір сценічних манер і ментальної культури Львова чи Відня, але й спонукали міську публіку задуматися над створенням власних театральних труп, які могли б прагнули працювати на рівні із театром «Руська бесіда», театром «Скарбка» та ін. Щодо глядацького простору і шанувальників театральних вистав, то Дрогобич явно не поступався Львову, адже в його міському просторі проживала інтелігенція не тільки із числа академічних установ, але й з фінансових концернів нафтового бізнесу, які добре розумілися, коли варто просити артистів «на біс». Врешті численні критичні репортажі про театральне життя міста з боку Е.-Л. Солецького це засвідчують безпосередньо. Фактично із початком війни театралізовані вистави на Дрогобиччині перестають володіти сталими програмами. Натомість воєнні гастролі, зі свого боку, отримують зовсім інше призначення, яке часто мало забарвлення гасел до припинення вогню і людських втрат. Проте це інша хроніка, тепер вже тривожних театральних подій.

Перспективним напрямом дослідження є збір і аналіз усіх періодичних видань Дрогобича та регіону, які допоможуть ширше реконструювати розвиток театрального життя Дрогобича у зазначений період.

Джерела та література

- I. † Iwan Hryniewiecki / Kronika miejscowa // Gazeta Naddniestrzańska. – 1889. – № 3. – S. 3.
- II. † Jan Dobrzański // Gazeta Naddniestrzańska. – 1886. – № 12. – S. 5.
- III. † Jan Królikowski // Gazeta Naddniestrzańska. – 1886. – № 19. – S. 2–3.
- IV. Bał akademiczny // Kurjer Drohobycki : dwutygodnik polityczno-społeczno-ekonomiczny. – 1899. – № 1. – S. 2.
- V. Biblioteka teatrów amatorskich / Kronika miejscowa // Gazeta Naddniestrzańska. – 1888. – № 19. – S. 3.
- VI. Koncert Henryka Szalita / Kronika miejscowa // Gazeta Naddniestrzańska. – 1887. – № 18. – S. 3.

VII. Korespondencye / Schodnica dnia 2 czerwca 1902 // Tygodnik samborsko-drohobycki : czasopismo polityczno-społeczno-ekonomiczne. – № 23. – 1902. – S. 2.

VIII. Kronika / Z Schodnicy // Tygodnik samborsko-drohobycki : czasopismo polityczno-społeczno-ekonomiczne. – № 32. – 1902. – S. 3.

IX. Kronika / Z Schodnicy // Tygodnik samborsko-drohobycki : czasopismo polityczno-społeczno-ekonomiczne. – № 32. – 1902. – S. 3.

X. Kronika // Kurjer Drohobycki : dwutygodnik, poświęcony sprawom miasta i odvodu. – № 2. – 1899. – S. 2.

XI. Kronika: Feliks Kosiński // Kurjer Drohobycki : dwutygodnik, poświęcony sprawom miasta i odvodu. – № 5. – 1899. – S. 3.

XII. Kronika: W Schodnicy // Kurjer Drohobycki : dwutygodnik, poświęcony sprawom miasta i odvodu. – № 11. – 1896. – S. 2–3.

XIII. Lwowski narodowy teatr ruski / Kronika // Gazeta Naddniestrzańska : dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny. – № 3. – Drohobycz, 1884. – S. 6.

XIV. Lwowskii narodowy teatr ruski p.z. J. Biberowicza I J. Hryniewieckiego / Kronika miejscowa // Gazeta Naddniestrzańska. – 1888. – № 6. – S. 4.

XV. Lwowskii narodowy teatr ruski p.z. J. Biberowicza I J. Hryniewieckiego / Kronika miejscowa // Gazeta Naddniestrzańska. – 1888. – № 8. – S. 4.

XVI. Na pamiątkę XXV. Rocznicy śmierci Tarasa H. Szewczenki // Gazeta Naddniestrzańska. – 1886. – № 7. – S. 5–6.

XVII. Nadesłane // Gazeta Naddniestrzańska : dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny. – № 7. – Drohobycz, 1884. – S. 6.

XVIII. Pan Ignacy Popiel I Pan Laskowski oraz Paulina Popiel, znani artyści / Kronika miejscowa // Gazeta Naddniestrzańska. – 1887. – № 1. – S. 6.

XIX. Pan Józef Knecht / Kronika miejscowa // Gazeta Naddniestrzańska. – 1887. – № 19. – S. 3.

XX. Pani Zofia Sinkiewicz / Kronika miejscowa // Gazeta Naddniestrzańska. – 1887. – № 17. – S. 3–4.

XXI. Rocznica T. Szewczenki // Nowy Kurjer Drohobycki : dwutygodnik polityczno-społeczno-ekonomiczny. – № 4. – Drohobycz, 1890. – S. 3.

XXII. Ruski lwowski teatr narodowy / Kronika // Gazeta Naddniestrzańska : dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny. – № 10. – Drohobycz, 1885. – S. 5.

XXIII. Ruski teatr narodowy lwowski / Kronika miejscowa // Gazeta Naddniestrzańska. – 1888. – № 7. – S. 4.

XXIV. Ruski teatr narodowy lwowski pod dyrekcją p.p. Biberowicza I Hryniewieckiego / Kronika miejscowa // Gazeta Naddniestrzańska. – 1888. – № 4. – S. 3–4.

XXV. S.p. Iwan Hryniewiecki / Kronika miejscowa // Gazeta Naddniestrzańska. – 1889. – № 4. – S. 4.

XXVI. Spis Abonentów c. k. sieci telefonicznych w Galicyi. Wydanie ogólne na rok 1912. – Lwów, 1912. – S. 192–195.

XXVII. Taras Szewczenko // Tygodnik drohobycki : organ niezawisły. – № 14. – Drohobycz, 1914. – S. 3.

XXVIII. Teatr czysto żydowski / Kronika miejscowa // Gazeta Naddniestrzańska. – 1889. – № 3. – S. 3.

XXIX. Teatr Linkowskich / Kronika miejscowa // Gazeta Naddniestrzańska. – 1886. – № 20. – S. 4.

XXX. Teatr polski / Kronika miejscowa // Gazeta Naddniestrzańska. – 1888. – № 22. – S. 4.

XXXI. Teatr polski J. Popiela / Kronika miejscowa // Gazeta Naddniestrzańska. – 1887. – № 2. – S. 5.

XXXII. Teatr polski J. Popiela / Kronika miejscowa // Gazeta Naddniestrzańska. – 1887. – № 3. – S. 3.

XXXIII. Teatr Ruski / Kronika // Gazeta Naddniestrzańska : dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny. – № 2. – Drohobycz, 1885. – S. 4.

XXXIV. Teatr ruski / Kronika // Gazeta Naddniestrzańska : dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny. – № 17. – Drohobycz, 1885. – S. 5.

XXXV. Teatr ruski narodowy lwowski / Kronika // Gazeta Naddniestrzańska : dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny. – № 6. – Drohobycz, 1885. – S. 3.

XXXVI. Teatr ruski narodowy lwowski / Kronika // Gazeta Naddniestrzańska : dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny. – № 5. – Drohobycz, 1886. – S. 3.

XXXVII. Teatr ruski narodowy lwowski // Gazeta Naddniestrzańska. – 1886. – № 8. – S. 1, 5.

XXXVIII. Teatr ruski. Narodowy, lwowski pp. Biberowicza I Hryniewieckiego / Kronika miejscowa // Gazeta Naddniestrzańska. – 1887. – № 6. – S. 4.

XXXIX. Ruski teatr narodowy lwowski pod dyrekcją p.p. Biberowicza I Hryniewieckiego / Kronika miejscowa // Gazeta Naddniestrzańska. – 1888. – № 4. – S. 3–4.

XL. Lwowski narodowy teatr ruski p.z. J. Biberowicza I J. Hryniewieckiego / Kronika miejscowa // Gazeta Naddniestrzańska. – 1888. – № 6. – S. 4.

XLI. W niedzielę ... / Kronika // Tygodnik drohobycki : organ niezawisły. – № 11. – Drohobycz, 1914. – S. 3.

XLII. W ostatnią niedzielę zapustną / Kronika // Gazeta Naddniestrzańska : dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny. – № 1. – Drohobycz, 1885. – S. 4–5.

XLIII. Wieczorek akademicki z tańcami // Kurjer Drohobycki : dwutygodnik polityczno-społeczno-ekonomiczny. – 1899. – № 2. – S. 3.

1. Бермес І.Л. Український хоровий спів як соціокультурне явище : монографія / Ірина Лаврентіївна Бермес. – Дрогобич : Посвіт, 2013. – 432 с.

2. Бермес І.Л. Хорове життя Дрогобиччини першої половини ХХ століття в контексті духовного розвитку Галичини : автореф. дис. ... канд. мистецтвознав. : 17. 00. 03 / Ірина Лаврентіївна Бермес ; НАН України. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. – К., 2006. – 20 с.

3. Вуйцик В. Народний дім у Львові / Володимир Вуйцик // Вісник інституту «Укрзахідпрокрестравація». – Львів, 2004. – Вип. 14. – С. 164–165.

4. Грицак Я. Забутий польський перекладач Т.Г. Шевченка – Е.Л. Солецький / Ярослав Грицак // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2. (1995 – 1997). – С. 114.

5. Кузів Г. Культ Шевченка у Дрогобичі / Г. Кузів // Дрогобицьке слово. – 1942. – № 38/112. – 30 березня. – С. 3.

6. Матеріали до історії українського театру. Від витоків до початку ХХ ст. / НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – К., 2016. – С. 171–172, 187, 253.

7. Мельник Я. Бібліотека Івана Франка / Ярослава Мельник // Бібліотека Івана Франка: науковий опис : у 4-х т. – К., 2010. – Т. 1. – С. 13.

8. Михаць Р. Становлення професійного театру в Дрогобичі: історичний дискурс (до 75-річчя заснування Львівського академічного обласного музично-драматичного театру імені Юрія Дрогобича) / Роман Михаць // Молодь і ринок. – 2016. – № 3. – С. 157–160.

9. Нариси з історії Східниці / ДДПУ ім. І. Франка, істор. факультет ; наук. ред. Л. Тимошенко. – Дрогобич : Коло, 2013. – С. 64–65, 90–91, 269–270.

10. Нахлік Є., Нахлік О. В інтелектуальній орбіті Івана Франка: Іван Копач / Євген Нахлік, Оксана Нахлік // Українське літературознавство. – 2011. – Вип. 74. – С. 164–165, 167.

11. Орлевич І. Боротьба між українофілами та русофілами за «Народний дім» у Львові / Ірина Орлевич // Вісник Львівського університету. – 2007. – Т. 7. – С. 339–358.

12. Пилипчук Р. Ранні театральні зацікавлення Івана Франка / Р. Пилипчук // Вісник Львівського університету. Серія мистецтво. – 2006. – Вип. 6. – С. 7–13.

13. Сіромська Г. Фінансово-господарська діяльність «Народного дому» у Львові / Г. Сіромська // Слов'янський вісник (Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету). – 2010. – Вип. 10. – С. 126–131.

14. Сов'як П. Дрогобицький аматорський театр (1890 – 1941) / Петро Сов'як // ДКЗ. – Дрогобич, 1995. – Вип. I. – С. 73–78.

15. Тимошенко Л. [Рец.] Горак Г., Гнатів Я. Іван Франко. Книга друга. Цілом нормальна школа. Львів, 2001 / Леонід Тимошенко // ДКЗ. – 2002. – Вип. VI. – С. 573–582.

16. Тимошенко Л. Спримітизоване франкознавство / Леонід Тимошенко // ДКЗ. – 2003. – Вип. VII. – С. 619–631.

17. Тимошенко Л. Праці Івана Франка про Дрогобич в контексті історіографічного досвіду XIX – початку XXI ст. / Леонід Тимошенко // «Там город преславний Дрогобич лежить...»: вибрані праці Івана Франка про Дрогобич / упор., передм. і коментарі В. Галика. – Дрогобич, 2008. – С. 154–156.

18. Френдович М. Диригентське мистецтво в музичному просторі Львова першої половини XX століття: дис. ... канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.03 – музичне мистецтво / М. Френдович. – Львів, 2017. – 282 с.

19. Чарнецький С. Нарис історії Українського театру в Галичині / С. Чарнецький. – Львів, 1934. – 253 с.

20. Чорновол І. 199 депутатів Галицького Сейму / Іго Чорновол. – Львів: «Тріада плюс», 2010. – С. 147. – (Серія «Львівська сотня»).

21. Шологон Л. Стан української початкової та середньої освіти в Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.) / Л. Шологон // Галичина. – Івано-Франківськ, 2004. – Вип. 10. – С. 87–92.

References

I. «† Iwan Hryniewiecki». (1889). Kronika miejscowa. *Gazeta Nadniestrzańska*, 3, p. 3. Drohobych [in Polish].

II. «† Jan Dobrzański». (1886). Kronika miejscowa. *Gazeta Nadniestrzańska*, 12, p. 3. Drohobych [in Polish].

III. «† Jan Królikowski». (1886). Kronika miejscowa. *Gazeta Nadniestrzańska*, 19, pp. 2–3. Drohobych [in Polish].

IV. «Bał akademiczny». (1899). *Kurjer Drohobycki: dwutygodnik polityczno-społeczno-ekonomiczny*, 1, p. 2. Drohobych [in Polish].

V. «Biblioteka teatrów amatorskich». (1888). Kronika miejscowa. *Gazeta Naddniestrzańska*, 19, p. 3. Drohobych [in Polish].

VI. «Koncert Henryka Szalita». (1887). Kronika miejscowa. *Gazeta Naddniestrzańska*, 18, p. 3. Drohobych [in Polish].

VII. «Korespondencye». (1902). Schodnica dnia 2 czerwca 1902. *Tygodnik samborsko-drohobycki: czasopismo polityczno-społeczno-ekonomiczne*, 23, p. 2. Drohobych [in Polish].

VIII. «Kronika». (1902). Z Schodnicy. *Tygodnik samborsko-drohobycki: czasopismo polityczno-społeczno-ekonomiczne*, 32, p. 3. Drohobych [in Polish].

IX. «Kronika». (1902). Z Schodnicy. *Tygodnik samborsko-drohobycki: czasopismo polityczno-społeczno-ekonomiczne*, 32, p. 3. Drohobych [in Polish].

X. «Kronika». (1899). *Kuryer Drohobycki: dwutygodnik, poświęcony sprawom miasta i odvodu*, 2, p. 2. Drohobych [in Polish].

XI. «Kronika: Feliks Kosiński». (1899). *Kuryer Drohobycki: dwutygodnik, poświęcony sprawom miasta i odvodu*, 2, p. 3. Drohobych [in Polish].

XII. «Kronika: W Schodnicy». (1896). *Kuryer Drohobycki: dwutygodnik, poświęcony sprawom miasta i odvodu*, 11, pp. 2–3. Drohobych [in Polish].

XIII. «Lwowski narodowy teatr ruski». (1884). Kronika. *Gazeta Naddniestrzańska: dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny*, 3, p. 6. Drohobych [in Polish].

XIV. «Lwowskii narodowy teatr ruski p.z. J. Biberowicza I J. Hryniewieckiego». (1888). Kronika miejscowa. *Gazeta Naddniestrzańska*, 6, p. 4. Drohobych [in Polish].

XV. «Lwowskii narodowy teatr ruski p.z. J. Biberowicza I J. Hryniewieckiego». (1888). Kronika miejscowa. *Gazeta Naddniestrzańska*, 8, p. 4. Drohobych [in Polish].

XVI. «Na pamiątkę XXV. Rocznicy śmierci Tarasa H. Szewczenki». (1886). *Gazeta Naddniestrzańska*, 7, pp. 5–6 [in Polish].

XVII. «Nadesłane». (1884). *Gazeta Naddniestrzańska: dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny*, 7, p. 6. Drohobych [in Polish].

XVIII. «Pan Ignacy Popiel I Pan Laskowski oraz Paulina Popiel, znani artyści». (1887). Kronika miejscowa. *Gazeta Naddniestrzańska*, 1, p. 6. Drohobych [in Polish].

XIX. «Pan Józef Knecht». (1887). Kronika miejscowa. *Gazeta Naddniestrzańska*, 19, p. 3. Drohobych [in Polish].

XX. «Pani Zofia Sinkiewicz». (1887). Kronika miejscowa. *Gazeta Naddniestrzańska*, 17, pp. 3–4. Drohobych [in Polish].

XXI. «Rocznica T. Szewczenki». (1890). *Nowy Kurjer Drohobycki*: dwutygodnik polityczno-społeczno-ekonomiczny, 4, p. 3. Drohobych [in Polish].

XXII. «Ruski lwowski teatr narodowy». (1885). Kronika. *Gazeta Naddniestrzańska*: dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny, 10, p. 5. Drohobych [in Polish].

XXIII. «Ruski teatr narodowy lwowski». (1888). Kronika miejscowa. *Gazeta Naddniestrzańska*, 7, p. 4. Drohobych [in Polish].

XXIV. «Ruski teatr narodowy lwowski pod dyrekcją p.p. Biberowicza I Hryniewieckiego». (1888). Kronika miejscowa. *Gazeta Naddniestrzańska*, 4, pp. 3–4. Drohobych [in Polish].

XXV. «S.p. Iwan Hryniewiecki». (1889). Kronika miejscowa. *Gazeta Naddniestrzańska*, 4, p. 4. Drohobych [in Polish].

XXVI. «Spis Abonentów c. k. sieci telefonicznych w Galicyi. Wydanie ogólne na rok 1912». (1912). Lwów [in Polish].

XXVII. «Taras Szewczenko». (1914). *Tygodnik drohobycki: organ niezawisły*, 14, p. 3. Drohobych [in Polish].

XXVIII. «Teatr czysto żydowski». (1899). Kronika miejscowa. *Gazeta Naddniestrzańska*, 3, p. 3. Drohobych [in Polish].

XXIX. «Teatr Linkowskich». (1886). Kronika miejscowa. *Gazeta Naddniestrzańska*, 20, p. 4. Drohobych [in Polish].

XXX. «Teatr polski». (1888). Kronika miejscowa. *Gazeta Naddniestrzańska*, 22, p. 4. Drohobych [in Polish].

XXXI. «Teatr polski J. Popiela». (1887). Kronika miejscowa. *Gazeta Naddniestrzańska*, 2, p. 5. Drohobych [in Polish].

XXXII. «Teatr polski J. Popiela». (1887). Kronika miejscowa. *Gazeta Naddniestrzańska*, 3, p. 3. Drohobych [in Polish].

XXXIII. «Teatr Ruski». (1885). Kronika. *Gazeta Naddniestrzańska*: dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny, 2, p. 4. Drohobych [in Polish].

XXXIV. «Teatr ruski». (1885). Kronika. *Gazeta Naddniestrzańska*: dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny, 17, p. 5. Drohobych [in Polish].

XXXV. «Teatr ruski narodowy lwowski». (1885). Kronika. *Gazeta Naddniestrzańska*: dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny, 6, p. 3. Drohobych [in Polish].

XXXVI. «Teatr ruski narodowy lwowski». (1886). Kronika. *Gazeta Naddniestrzańska*: dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny, 5, p. 3. Drohobych [in Polish].

XXXVII. «Teatr ruski narodowy lwowski». (1886). *Gazeta Naddniestrzańska*, 8, pp. 1, 5. Drohobych [in Polish].

XXXVIII. «Teatr ruski. Narodowy, lwowski pp. Biberowicza I Hryniewieckiego». (1887). Kronika miejscowa. *Gazeta Naddniestrzańska*, 6, p. 4 [in Polish].

XXXIX. «Ruski teatr narodowy lwowski pod dyrekcją p.p. Biberowicza I Hryniewieckiego». (1888). Kronika miejscowa. *Gazeta Naddniestrzańska*, 4, pp. 3–4 [in Polish].

XL. «Lwowski narodowy teatr ruski p.z. J. Biberowicza I J. Hryniewieckiego». (1888). Kronika miejscowa. *Gazeta Naddniestrzańska*, 6, p. 4 [in Polish].

XLI «W niedzielę ...». (1914). Kronika. *Tygodnik drohobycki: organ niezawisły*, 11, p. 3. Drohobych [in Polish].

XLII. «W ostatnią niedzielę zapustną». (1885). Kronika. *Gazeta Naddniestrzańska: dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny*, 1, pp. 4–5. Drohobych [in Polish].

XLIII. «Wieczorek akademicki z tańcami». (1899). *Kurjer Drohobycki: dwutygodnik polityczno-społeczno-ekonomiczny*, 2, p. 3 [in Polish].

1. Bermes, I.L. (2013). *Ukrainskyi chorovyi spiv yak sotsiokulturne yavyshe [Ukrainian choral singing as a socio-cultural phenomenon]*. Drohobych: Posvit [in Ukrainian].

2. Bermes, I.L. (2006). *Khorove zytta Drohobychchyny perszoi polowyny XX stolittia v konteksti duchownoho rozvytku Halychyny [Choral life of Drohobych of the first half of XX century in the context of the spiritual development of Galicia]*. (Extended abstract of candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].

3. Vuitsyk, V. (2004). Narodnyi dim u Lvovi [People's House in Lviv]. *Visnyk instytutu «Ukrzakhidproektrestavratsiia» – Bulletin of the Institute «Ukrzakhidproektrestavratsiia»*, 14, 164–165. Lviv [in Ukrainian].

4. Hrytsak, Ya. (1999). Zabutyi polskyi perekladach T.H. Shevchenka – E.L. Soletskyi [Forgotten Polish translator T.G. Shevchenko – E.L. Soletskyi]. *Materialy zasidan istorychnoi ta archeohrafichnoi komisii Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka v Ukraini – Proceedings of the meetings of the Historical and Archeographic Commissions of the Shevchenko Scientific Society in Ukraine*, 2 (1995–1997), 114. Lviv [in Ukrainian].

5. Kuziv, H. (1942, March 30). Kult Shevchenka u Drohobychi [Shevchenko's cult in Drohobych]. *Drohobytske slovo – Drohobych word*, 38/112, p. 3. Drohobych [in Ukrainian].

6. Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii imeni M.T. Rylskoho. (2016). *Materialy do istorii ukrainskoho teatru. Vid vytykiv do pochatku XX stolittia [Proceedings for*

the history of the Ukrainian theater. From the origins to the beginning of the twentieth century]. (pp. 172–172, 187, 253) [in Ukrainian].

7. Melnyk, Ya. (2010). Biblioteka Ivana Franka [Library of Ivan Franko]. *Biblioteka Ivana Franka: naukovyi opys – Library of Ivan Franko: Scientific description* (Vols. 1–4; Vol. 1), (p. 13). Kyiv [in Ukrainian].

8. Mykhats, R. (2016). Stanovlennia profesiinoho teatru v Drohobychi: istorychnyi dyskurs (do 75-richchia Lvivskoho akademichnogo oblasnoho muzychno-dramatychnogo teatru imeni Yuriiia Drohobycha) [The formation of a professional theater in Drohobych: historical discourse (to the 75th anniversary of the foundation of the Lviv Academic Regional Music and Drama Theater named after Yuriy Drohobych)]. *Molod i rynek – Youth and the market*, 3, 157–160 [in Ukrainian].

9. Tymoshenko, L. (Ed.). (2013). *Narysy z istorii Skhidnytsi [Essays on the history of Skhidnytsya]*. (pp. 64–65, 90–91, 269–270). Drohobych: Kolo [in Ukrainian].

10. Nakhlik, Ye., & Nachlik, O. (2011). V intelektualnii orbiti Ivana Franka [In the intellectual orbit of Ivan Franko: Ivan Kopach]. *Ukrainske literaturoznavstvo – Ukrainian Literary Studies*, 74, 164–165, 167 [in Ukrainian].

11. Orlevych, I. (2007). Borotba mizh ukrainofilamy ta rusofilamy za «Narodnyi Dim» u Lvovi [The struggle between Ukrainophiles and Russophiles for «People's Home» in Lviv]. *Visnyk Lvivskoho universytetu – Bulletin of Lviv University*, 7, 339–358 [in Ukrainian].

12. Pylypchuk, R. (2006). Ranni teatralni zatsikavlennia Ivana Franka [Early theatrical interest of Ivan Franko]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia mystetstvo – Bulletin of Lviv University. Series art*, 6, 7–13 [in Ukrainian].

13. Siromska, H. (2010). Finansovo-hospodarska diialnist «Narodnoho domu» u Lvovi [Financial and economic activity of «People's House» in Lviv]. *Slovianskyi visnyk (Rivnenskyi derzhavnyi humanitarnyi universytet, Rivnenskii instytut slovianoznavstva Kyivskoho slavistychnoho universytetu) – Slavic Bulletin (Rivne State Humanitarian University, Rivne Institute of Slavic Studies of Kyiv Slavic University)*, 10, 126–131 [in Ukrainian].

14. Soviak, P. (1995). Drohobyttskyi amatorskyi teatr (1890–1941) [Drohobych Amateur theater (1890–1941)]. *Drohobyttskyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobych Local History Collection*, 1, 73–78 [in Ukrainian].

15. Tymoshenko, L. (2002). [Rets.] Horak H., Hnativ Ya. Ivan Franko. Knyha druha. Tsilkom normalna shkola. Lviv, 2001 [Review of the book «Ivan Franko. Second book. Absolutely normal school». Lviv, 2001, by H. Horak & Ya. Hnativ]. *Drohobyttskyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobych Local History Collection*, 7, 573–582 [in Ukrainian].

16. Tymoshenko, L. (2003). Sprymityzovane frankoznavstvo [Facilitated Franko studies]. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobych Local History Collection*, 7, 619–631 [in Ukrainian].

17. Tymoshenko, L. (2008). Pratsi Ivana Franka pro Drohobych v konteksti istoriohrafichnoho dosvidu XIX – pochatku XXI stolittia [The works of Ivan Franko about Drohobych in the context of the historiographic experience of the XIX – early XXI centuries]. In V. Halyk (Comp.), «*Tam horod preslavnyi Drohobych lezhyt...*»: vybrani pratsi Ivana Franka pro Drohobych – «*There is a city of glorious Drohobych lies...*»: selected works by Ivan Franko about Drohobych (pp. 154–156). Drohobych [in Ukrainian].

18. Ferendovych, M. (2017). *Dyryhentske mystetstvo w muzychnomu prostori Lvova pershoi polovyny XX stolittia* [Conductor's art in the musical space of Lviv in the first half of the twentieth century]. (Candidate's thesis). Lviv [in Ukrainian].

19. Charnetskyi, S. (1934). *Narys istorii ukrainskoho teatru w Halychyni* [Essay on the history of the Ukrainian theater in Galicia]. Lviv [in Ukrainian].

20. Chornovol, I. (2010). *199 deputativ Halytskoho seimu* [199 deputies of the Galician Sejm]. Lviv: Triada plus [in Ukrainian].

21. Sholohon, L. (2004). Stan ukrainskoi pochatkovoї ta serednioї osvity w Halychyni (druga polovyna XIX – pochatok XX stolittia) [The state of Ukrainian elementary and secondary education in Galicia (the second half of the nineteenth and early twentieth centuries)]. *Halychyna – Galicia*, 10, 87–92. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

LAZORAK Bohdan – Candidate of Historical Sciences, Director of the State Historical and Cultural Reserve «Naguevichi», Associate Professor of the World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (istoryk@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1551-2629>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.165918>

BEHIND THE SCENES OF THE THEATRICAL SCENE OF DROHOBYCH: EPISODES FROM THE HISTORY OF UKRAINIAN, POLISH AND JEWISH TOURS IN THE ERA OF IVAN FRANKO (1866–1914)

Abstract. Based on newspaper materials, the article attempts to systematize and analyze information leaflets on the development of theater tours in Drohobych during the life and work of Ivan Franko

and his colleagues, who popularized and developed the theater life in Drohobych in 1866–1914. It identifies the key stages of the Ukrainian, Polish and Jewish theater tours, their periodicity, program contents, directing and acting skills and defines the repertoire of national theaters and their decisive role in the development of the intellectual space of Drohobych during the mentioned period. A special attention is paid to the criticism of certain speeches among the multinational audience of the city.

The study reveals that the origin of theatrical life in Drohobych is associated primarily with the XIX century, primarily with the famous tours of the Ukrainian, Polish and Jewish theaters, which brought not only the intellectual space of morality of the stage and the mental culture of Lviv or Vienna, but also prompted the city public to think about creating their own theater building that could be looking to work at the theater level. As for the spectator space and fans of theatrical performances, Drohobych clearly was not any worse than Lviv since in its urban space there were intellectuals not only among academic institutions but also from the financial concerns of the oil business who were real connoisseurs of theater. Finally, with the beginning of the war, theatrical performances in Drohobych ceased to be performed on the sustainable basis. On the other hand, military tours, for their part, received a completely different purpose.

Key words: *Drohobych, theater, troupe, tour, Ivan Franko, Edmund-Leon Soletsky, Taras Shevchenko.*

Стаття надійшла до редакції 01.11.18

УДК 070(=162.1)(477.83)"18"

ЛАЗУРКО Лідія – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (lazurkol@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9748-9249>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.148474>

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКИХ КРИПТОІСТОРИЧНИХ ВИДАНЬ У ЛЬВОВІ XIX ст.

***Анотація.** Стаття присвячена вивченню питань становлення та діяльності перших наукових історичних часописів у Львові в XIX ст. Такі видання мали криптоісторичний характер і історія займала лише частину їхнього змісту. Але відслідковування діяльності «Biblioteki Ossolińskich», «Dziennika Literackiego» та «Przewodnika Naukowego i Literackiego» дає підставу говорити про значний вплив цих проєктів на творення львівського історіографічного середовища, що сформувалося та розпочало активну діяльність у 80-х рр. XIX ст.*

***Ключові слова:** XIX ст., Львів, наукова преса, історіографія, криптоісторичні видання.*

Постановка проблеми. Постанова та розвиток криптоісторичної наукової періодики у Львові розпочалося наприкінці 20-х рр. XIX ст. і пов'язаний найперше з ініціативою Й. Оссолінського – створенням осередку збереження національної пам'яті. У 1817 р. граф Юзеф Максиміліан Оссолінський заснував у Львові, у приміщенні колишнього монастиря сестер ордену кармеліток, приватну бібліотеку, фонди якої склали книги з його власної колекції та зібрань графів Любомирських, Скарбків, Сапег, а також інших книгозбірень. У 1827 р. на базі бібліотеки було створено польське науково-дослідницьке товариство «Оссолінеум», або «Інститут Оссолінських», чия історія давно стала об'єктом наукового вивчення [5, 2, 21].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значно менше уваги приділялося історії діяльності видавничої трибуни цього наукового закладу – його часопису, який під різними назвами і з деякими перервами видавався у Львові з 1828 до 1869 pp. У 1828–1830 pp. він називався «Czasopism naukowy Księgozbioru publicznego imienia Ossolińskich», у 1831–1834 та 1841 pp. – «Czasopismo Naukowe od Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich», у 1842–1844 та 1847–1848 pp. – «Biblioteka Naukowego Zakładu imienia Ossolińskich», а протягом 1862–1869 pp. діяльність періодичного органу Оссолінеуму провадилася під назвою «Biblioteka Ossolińskich» з підтитлом «historii, literaturze, umiejętnościom i rzeczom narodowym poświęcone. Poczet nowy». У загальних рисах огляд історичної наукової преси Львова доби автономії здійснив А. Точек [20]. У контексті діяльності Оссолінеуму частково розглядалася діяльність його видавничого проекту розглядалася у криптоісторичних часописів у А. Фішера та М. Гембаровича [5, 2]. Діяльність «Przewodnika Naukowego i Literackiego» вивчав Ю. Клейнер [7].

Мета та завдання дослідження. Як свідчить час написання цих праць та їхня тематика, існує потреба актуалізації вивчення історії цих видавничих проектів з більш сучасних позицій, розглядаючи їх як окремих історіографічний феномен. Відтак завданнями дослідження є з'ясувати умови постання криптоісторичних видань Львова у ХІХ ст., мотивацію їхнього створення, тематичні зацікавлення, а також особливості та труднощі провадження.

Видавничий проект Оссолінеуму розпочав о. Францішек Сярчинський – перший директор Оссолінеуму, що приступив до своїх обов'язків у листопаді 1827 р. Назагал головним завданням Ф. Сярчинського, згідно з планами М. Оссолінського, було перетворення дорученої йому інституції на науковий заклад, де здійснюється справжній інтелектуальний пошук. У цьому контексті вельми важливим було зорганізувати регулярне функціонування наукової трибуни, якою мав стати часопис, орієнтований на кращі взірці свого часу. Один з перших дослідників творчості Ф. Сярчинського Теофіль Еміль Модельський вважав, що прототипом «Czasopisma naukowego...» був часопис чеського

Національного музею, який з'явився у 1827 р. і мав назву «Časopis Společnosti vlasteneckého muzea v Čechách» [10, 200].

Відповідно до волі фундатора установи, часопис мав інформувати читачів про праці вчених, що були у колекціях закладу, поширюючи «світло науки» [11, 1]. Але вже від початку Ф. Сярчинський вирішив не обмежуватися тільки цим і звертався до усіх, «чия письменницька, зазвичай невдячна, праця поєднує різноманітні товариства... чий смак не зіпсутий, хто зацікавлений пам'яттю про славу предків і мову вітчизни, хто відчуває насолоду в цій справі», з проханням надавати матеріали для часопису [11, 1]. У намірі редактора було збирати все, що є найкращим і найістотнішим у науковому житті і повідомляти про це, щоби дати уявлення про рівень, на якому перебувають польська наука і культура. Орієнтиром йому слугували кращі взірці тогочасного часописання. Зокрема Ф. Сярчинський цитував французького поета, драматурга і критика Жана Франсуа де ла Арпа, який в наукових часописах вбачав шлях до швидкого поширення наукової інформації.

Від початків своєї діяльності видавничий проект Ф. Сярчинського зазнавав неабияких труднощів. Найперше доводилося долати цензурні бар'єри, але найважчим було зацікавити часописом «галицького читача». З цього приводу на тлі традиційних для часопису тем і підбору матеріалів вельми цікавим виглядає доволі гострий нарис Ф. Сярчинського про актуальний стан польської літератури у Галичині [3]. Йшлося у ньому радше про її відсутність та показові у цьому контексті півтори десятки видаваних за рік у Львові книг. Ці роздуми, як зазначав автор, були спровоковані розмовою з одним іноземцем – науковцем, що якось запитав Ф. Сярчинського про стан польської літератури в Галичині – провінції, де мешкало біля 4 мільйонів людей. Ф. Сярчинський, проаналізувавши стан освіти, кількість навчальних закладів, бібліотек, газет у Галичині, тобто всього того, що є базою і створює умови для розвитку науки і творчості, прийшов до невтішного висновку про несприятливість місцевого інтелектуального клімату. Логіку своїх роздумів автор виклав у вигляді питань-відповідей про поступ літератури у XIX ст. в Галичині, аналізуючи, які жанри найбільш розвинулися, якою є чисельність місцевих вчених і письменників, кількість книг, що тут

друкуються, а також газет, політичних і наукових видань. Не менш важливим Ф. Сярчинському видавалося й питання про відповідність розвитку польської мови в краї рівню і поширенню народної освіти. Попри невтішність висновків Ф. Сярчинський намагається бути оптимістом, подаючи, зокрема, відкриття вищих шкіл, кафедр польської літератури, збільшення кількості середніх шкіл і підвищення їхнього рівня, відкриття Наукової бібліотеки ім. Оссолінських, музею Любомирських, тобто всього того, що відбувалося впродовж других двох десятиліть ХІХ ст. як підготовку, що має сприяти залученню більшої кількості молоді до науки. А аналізуючи тематику, виданих у Галичині книг, переважно поетичного характеру, Ф. Сярчинський трактував це передвісником майбутнього розквіту польської літератури, наводячи образ поезії як ранньої квітки, що віщує розквіт наук.

Визнаючи убогий стан польської літератури в Галичині того часу, автор вважав, що причиною цього також була відсутність видавничої інфраструктури: у двох друкарнях Львова у 1827 р. надрукували 16 книг польською мовою невеликими накладками, що робило їх дорогими і мало доступними. А два часописи – «Rocznik Drammatyczny» і «Pamiętnik Lwowski» – закрилися відразу після відкриття. З постійно діючих наприкінці цього десятиліття була урядова і, відповідно, фінансована державою «Gazeta Lwowska» і додаток до неї – тижневик «Rozmaitości: pismo dodatkowe do Gazety Lwowskiej». Тоді як у Парижі в той час виходило 179 періодичних видань.

Ф. Сярчинський звертався до друзів (зокрема до А. Росцішевського) з проханням допомогти у розширенні кола читачів і дуже гостро реагував на зустрічне побажання зробити журнал більш доступним [6, 44]. Для Ф. Сярчинського це означало знизити його науковий рівень а, значить, відступитися від заповіту М. Оссолінського. Одним з варіантів порятунку ситуації було звернення до влади Галичини з проханням про державну підтримку часопису шляхом поширення його, наприклад, у навчальних закладах краю. Але з губернаторської канцелярії відповіли згодою передплатити один річник лише для свого користування [6, 44]. Спробою порятунку ситуації було й розміщення у

тогочасних газетах інформації про зміст номерів часопису та умови його передоплати і отримання, що, однак, не вельми допомагало [4].

Головною проблемою низької популярності видання, як зазначав один з дослідників історії Оссолінеуму А. Фішер, було те, що «часопис виявився занадто серйозний, з огляду на загальний стан освіти суспільства, яке, на правду, нічого не читало» [2, 36]. А з висоти уже свого часу А. Фішер взагалі трактував часопис, редагований Ф. Сярчинським, як найкраще польське періодичне видання в тодішній Галичині, особливо цінне нагромадженими в ньому історичними матеріалами.

Після раптової смерті Ф. Сярчинського (1829) видання кілька разів на короткий час відновлювало свою роботу: у 1831–1834 (ред. К. Слотвінський), 1841–1844 (ред. А. Клодзінський) та 1847–1848 рр. (ред. В. Поль). Кожного разу найбільшою проблемою видання була відсутність читачів. В інформації про діяльність закладу за 1845 р. А. Клодзінський у контексті виголошення подяк усім, хто долучався до створення часопису (більше десятка осіб), непропорційно малою виглядає кількість його читачів – 50 осіб. Це змушувало редакцію утримувати часопис власним коштом, що виливалося у значну суму – майже тисячу ринських злотих [17].

А наприкінці 1848 р. директор Оссолінеуму бідкався, що в Галичині «інтерес до політики витіснив усі інші інтереси» [22]. Часопис, позбавлений співпрацівників, які також кинулися у вир політичної боротьби, став менш цікавим для читачів, і вже не міг утримувати рівень наукового видання. Це змусило очільників Оссолінеуму прийняти рішення про припинення діяльності «*Biblioteki...*», щоби, як зауважував А. Клодзінський, «не вислуховувати звинувачень в тому, що не вміють відчутти важливості цієї хвилини» [22].

Другий період діяльності криптоісторичних видань, що охоплює 50–70-ті рр. XIX ст., пов'язаний зі зростаючим попитом на історичне знання і творенням фахового історіографічного середовища, яке могло би задовольняти цей попит. У цей час у Львові видаються часописи, частина змісту яких присвячувалася історії: «*Dziennik Literacki*» (1852–1854 і 1856–1870), «*Biblioteka Ossolińskich*» (1862–1869), «*Przewodnik Naukowy i Literacki*» (1873–1919).

«Досі не маємо історичного часопису. Це дивне явище, оскільки історія одна з наук знаходить у нас найбільше читачів», – писав у 1869 р. Ксаверій Ліске [12]. Ймовірно, що ця зацікавленість була зумовлена багатьма факторами, але одним з визначальних була простота і доступність представлення історичних матеріалів у перших львівських виданнях. Зокрема, редакція «*Dziennika Literackiego*» у першому номері за 1852 р. звертається до читачів саме з таким поясненням засад своєї діяльності [18]. Метою створення цього часопису визначалася просвітницька праця, важливою складовою якої були саме історичні знання. І на шпальтах цього суто літературного часопису анонсувалася поява історичних розвідок [18]. Першою такою заміткою на історичну тематику стала «місцева сенсація» початку 50-х рр. XIX ст. – розповідь про знахідку у річці Збруч фігури давнього слов'янського божества Святовида [19]. Правда, прикметною особливістю цих перших криптоісторичних видань було те, що вони часто виступали майданчиком для «театру одного актора». Про це, зокрема, у біографічному нарисі Кароля Шайнохи, говорить Дорота Мальчевська-Павелец: «Через брак людей, які «пишуть» у Львові, не рідко бувало, що цілий номер «*Dziennika Literackiego*» Шайноха мусів заповнити власними текстами» [9, 106].

У 60-х рр. у Львові знову розпочинає свою діяльність видання Оссолінеуму – часопис «*Biblioteka Ossolińskich*» (1862–1869). У його підtitулі зазначалося, що він присвячений «*historii, literaturze, umiejętnościom i rzeczym narodowym. Roczet nowy*». У 1862 р. зміна політичних умов та поліпшення фінансового становища організації дало можливість відновити власне періодичне видання, редактором якого став Август Бельовський [14]. Цей часопис, орієнтований на дещо вищий рівень сприйняття, був вельми авторитетним виданням, про що свідчили позитивні відгуки про нього у тодішньому професійному середовищі. Дві третини змісту першого тому займали питання історії, які висвітлювалися у дослідженнях та оглядах Ксаверія Ліске, Францішка Ксаверія Гобебського, Бернарда Каліцкокого, Кароля Шайнохи, Ісидора Шараневича та ін.

Як видно з перших звітів про діяльність видання, метою, яку ставили перед собою його автори, було створення постійної трибуни, де би не лише оголошувалися рукописи з власних ко-

лекцій Оссолінеуму, але й поточні поважні дослідження з царини науки та мистецтва, критичні огляди важливих праць і погляди на сучасний стан інтелектуальної діяльності. «Не маємо наміру сягати періодів політичної журналістики чи так званої белетристики, а сам обсяг часопису, періодичність виходу в світ, у відповідності до становища та вимог Закладу, надавав би йому характерних рис» [15, 398].

Що стосується історіографічної мотивації створення видання, то про це говорив редактор А. Бельовський у вступі до розділу, присвяченого історії: «Докладне знання про свій край, його історію та сучасність (...) а також усвідомлення народом себе – роз'яснити чи до вищої степені підняти – буде займати нашу увагу та становитиме предмет часопису Закладу, який від перших років свого існування надавав перевагу історії вітчизни та місцевим пам'яткам» [1, 1].

Це уже був значно вищий, більш професійний рівень видання, якого намагався сягнути А. Бельовський. Як зазначав Тадеуш Купчинський, один з перших його біографів: «На Заклад він дивився не лише як на інституцію, призначену для нагромадження, упорядкування та доступу до колекцій, а як на вогнище літературно-наукової та видавничої праці» [8, 485]. Протягом шести років А. Бельовський редагував «Biblioteku Ossolińskich», доки суспільна байдужість не змусила його завершити цей проєкт. Часопис такого типу виявився дуже дорогим: згідно зі звітом про діяльність у 1867 р. – коли було здійснено перерву у виданні часопису, вартість його 10-го тому становила третину бюджету усієї бібліотеки, а кількість підписчиків була дуже малою [16, 432].

Назагал ситуацію із затребуваністю такого типу видань добре передано в словах самого редактора, присвячених темі важливості освіти, особливо її вищого рівня: «Наша інтелігенція не така чисельна та всебічно освічена, щоби могли рівнятися з французькою чи німецькою. Лише літератори мають у нас багато працьовитих і вправних представників, що знаходять достатню кількість читачів. Серед вузьких спеціальностей, фундаментальних наук, навіть тих, що тісно пов'язані з покращеннями матеріального побуту, бракує і тих, хто пише, і тих, що читають. А інколи від публічних листів віє навіть якоюсь відразую і погор-

дою у ставленні до вузькоспеціальних знань» [13, 358]. Але, попри недооцінку сучасниками, цей часопис під керівництвом А. Бельовського, на думку Т. Купчинського, був одним з найповажніших і найкращих польських періодиків [8, 488].

Ще через десять років у 1873 р. у Львові з'явився додаток до урядової «Gazety Lwowskiej» під назвою «Przewodnik Naukowy i Literacki» – видання, що продемонструвало просто дивовижну, як на свій жанр, «живучість», дотягнувши своє існування аж до 1919 р. Щоправда, важливу роль тут відіграла державна фінансова підтримка.

У цього часопису також були попередники – «Dodatek Tygodniowy» і «Dodatek Miesięczny». Останній, утворений у січні 1872 р., мав завданням подавати не поточну інформацію, а розповідати про фундаментальні речі. Цей часопис було присвячено історії, економіці й регіональній статистиці, що, назагал, відповідало офіційному статусу «Gazety Lwowskiej». Але оскільки формат «урядовості» цього додатку був доволі розмитим, він з офіційно-статистичного швидко став історико-культурологічним, виступивши своєрідним передвісником «Przewodnika...». На першому місці у переліку його рубрик стояла історія, що насправді було даниною часу. Наприклад, тодішній редактор Адольф Рудинський готував до видання «Дипломатичний кодекс міста Велічки». А. Рудинський встиг випустити три зошити у 1872 р. і один – у 1873 р. Після його смерті редактором видання став Владислав Лозинський, який постановив відійти від концепції урядового органу, а, надавши йому самостійності, зробити трибуною культури. В. Лозинський ставив перед собою майже непосильні завдання: одночасно утримувати рівень науковості і популярності. Останнє було особливо складним, але, як виявилося, не неможливим. Водночас було змінено й назву видання, яке почало називатися «Przewodnik Naukowy i Literacki».

У першому номері адміністрація запрошувала до передплати на «універсальний корисний часопис, брак якого доволі сильно відчутний в регіоні» [7, 9]. Але купували видання спеціально не більше сотні осіб, решта діставалася «в навантаження» тим, хто мав передплату на «Gazetę Lwowską». Юліуш Кляйнер у дослідженні історії «Gazety Lwowskiej» зауважував, що «Przewodnik...» не здобув особливої прихильності. На підтвер-

дження цього він наводив слова М. Бобжинського, який у 1877 р. говорив, що часопис заледве утримується [7, 10]. На думку Ю. Кляйнера, це відбувалося через брак привабливості змісту часопису, але головною причиною, як і у випадку з «Biblioteką Ossolińskich», була байдужість галицького суспільства, яке мало цікавилось поважними часописами – зокрема тими, що з'являлися в регіоні. Свою роль відіграло й те, що урядова газета назагал не викликала симпатій вічно скептичного Львова. Більше того, В. Лозинському доброзичливці навіть ставили у вину згоду на очолювання редакції і дуже критично сприймали те, що польську літературу віддавали під опіку уряду. Реально читачами «Przewodnika...» більшість людей ставали випадково, завдяки тому, що він поширювався разом з «Gazetą Lwowską», сягав найбільш віддалених місць, до яких ніколи не мав шансу потрапити, і потроху робив свою справу – ставав важливим чинником поширення польської культури.

Висновки. Історія діяльності у Львові ХІХ ст. наукових видань криптоісторичного характеру була такою тривалою, що можемо навіть виокремити її періодизацію. Кожен з двох періодів мав власні характерні риси. Їхні особливості найперше були пов'язані з метою створення видань, а також із зовнішніми обставинами, у яких доводилося функціонувати. Проекти в обидва періоди створювалися з просвітницькою метою, під впливом романтичних уявлень про завдання освіти. Але якщо у 20–40-ві рр. ХІХ ст. діяла цензура і про національну історію говорити було неможливо, то вже у 60–70-х рр. ХІХ ст. ситуація змінюється настільки, що третину змісту «Przewodnika Naukowego i Literackiego» – наукового додатку до урядової австрійської газети займає історична патріотична проблематика.

Рухаючись від наївно-романтичних дописів першого видавничого проекту Оссолінеуму до перших, створених у позитивістській традиції, розвідок, які друкувалися на сторінках «Przewodnika Naukowego i Literackiego», криптоісторичні видання підготували у Львові ґрунт для постановня професійних історичних часописів та, як вважає А. Точек, навіть і до творення львівського історіографічного середовища.

Перспективним напрямом є вивчення складу авторських колективів та тематичного наповнення львівських видань криптоісторичного характеру XIX ст.

Джерела та література

1. Bielowski A. Królestwo Galicyi / A. Bielowski // Biblioteka Ossolińskich. – 1862. – Т. 1. – С. 1.
2. Fischer A. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich: zarys dziejów / A. Fischer. – Lwów : wyd. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1927. – 96 s.
3. Fs. S. [F. Siarczyński]. Rzecz o stanie piśmiennictwa polskiego w Galicyi / F. Siarczyński // Czasopism naukowy Księgozbioru publicznego imienia Ossolińskich. – 1828. – Z. 3. – S. 114–136.
4. Gazeta Polska. – 1829. – № 163. – 21 czerwca.
5. Gębarowicz M. Zakład narodowy imienia Ossolińskich we Lwowie / M. Gębarowicz. – Lwów : wyd. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1926. – 24 s.
6. Kawalec A. Lwowski okres w życiu i działalności naukowej Franciszka Siarczyńskiego : prace wydawnicze i dzieła historyczne / A. Kawalec // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / red. J. Maternicki, L. Zaskilniak. – Rzeszów : wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – Т. 2. – S. 35–58.
7. Kleiner J. Historia «Przewodnika Naukowego i Literackiego» / J. Kleiner // Stulecie Gazety Lwowskiej (1811–1911). – Lwów : Drukarnia Wł. Łozińskiego, 1912. – Т. 2, cz. 3. – 133 s.
8. Kupczyński T. August Bielowski (1806–1876) / T. Kupczyński // Wiek XIX: sto lat myśli polskiej: życiorysy, streszczenia, wyjątki. – Warszawa, 1913. – Т. VIII. – S. 481–488.
9. Malczewska-Pawelec D. Karol Szajnocha (1818–1868) / D. Malczewska-Pawelec // Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku / red. Jerzy Maternicki. – Rzeszów : Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego. – 2007. – S. 101–120.
10. Modelski T. Ossolineum i czeskie Muzeum Narodowe (Pierwsze związki i zawiązki) / T. Modelski // Roczn. Zakł. Nar. im. Ossolińskich. – 1953. – Т. 4. – 200 s.
11. Obwieszenie Czasopisma, które Zakład naukowy księgozbioru imienia Ossolińskich wydawać będzie // Czasopismo Naukowego Księgozbioru Publicznego imienia Ossolińskich. – 1828. – Z. 1. – S. 1.
12. Poznańczyk (X. Liske). [Rec.:] Biblioteka Ossolińskich, t. X i XI / X. Liske // Dziennik Literacki. – 1869. – № 6. – S. 98–99.

13. Przemówienie A. Bielowskiego na posiedzeniu 12 października 1868 roku // Biblioteka Ossolińskich. – 1868. – T. 11. – S. 358.

14. Semkowicz W. Bielowski August / W. Semkowicz // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1936. – T. 2 : Beyzym Jan – Brownsford Marja. – S. 58–59.

15. Sprawozdanie z czynności zakładu na posiedzeniu publicznem dnia 17 października 1861 roku M. Dzieduszyckiego // Biblioteka Ossolińskich. – 1862. – T. 1. – S. 398–399.

16. Sprawozdanie z czynności zakładu na posiedzeniu publicznem dnia 12 października 1867 roku M. Dzieduszyckiego // Biblioteka Ossolińskich. – 1868. – T. 10. – S. 432.

17. Sprawozdanie z czynności Dyrekcyi Zakładu Naukowego imienia Ossolińskich (12 października 1845) przez A. Kłodzińskiego // Biblioteka Naukowego Zakładu im. Ossolińskich. – 1844. – T. 12. – S. 214–215.

18. Szajnoha K. Droga prostoty. Wstęp do Dziennika / K. Szajnoha // Dziennik Literacki. – 1852. – № 1. – S. 1.

19. Szajnoha K. Świętowit / K. Szajnoha // Dziennik Literacki. – 1852. – № 2. – S. 9–11.

20. Wasylewski S. Pod kopułą lwowskiego Ossolineum: Pamiętnik stypendysty i asystenta Zakładu Narodowego im. Ossolińskich w latach 1905–1910 / S. Wasylewski. – Wrocław : wyd. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1957. – 214 s.

21. Zdanie sprawy z czynności Zakładu Naukowego imienia Ossolińskich (12 października 1848) przez A. Kłodzińskiego // Biblioteka Naukowego Zakładu im. Ossolińskich. – 1848. – T. 1, z. 4. – S. 504–506.

References

1. Bielowski, A. (1862). Królestwo Galicyi [Kingdom of Galicia]. *Biblioteka Ossolińskich – The Ossoliński Library*, 1, 1. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].

2. Fischer, A. (1927). *Zakład Narodowy imienia Ossolińskich: zarys dziejów [National Institute of the Ossoliński family: Outline of history]*. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].

3. Fs., S. [F. Siarczyński]. (1828). Rzecz o stanie piśmiennictwa polskiego w Galicyi [The thing about the state of Polish literature in Galicia]. *Czasopism naukowy Księgozbioru publicznego imienia Ossolińskich – Scientific journals of the Ossoliński public collection*, 3, 114–136. Lwów [in Polish].

4. *Gazeta Polska [Polish newspaper]*. (June 21, 1829). 163 [in Polish].

5. Gębarowicz, M. (1926). *Zakład narodowy imienia Ossolińskich we Lwowie [The Ossoliński National Institute in Lviv]*. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].

6. Kawalec, A. (2004). Lwowski okres w życiu i działalności naukowej Franciszka Siarczyńskiego: prace wydawnicze i dzieła historyczne [Lviv period in the life and scientific activity of Franciszek Siarczyński: publishing and historical works]. In J. Maternicki, L. Zaskilniak (Eds.), *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Lviv's multicultural historical environment in the 19th and 20th centuries*, 2, 35–58. Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski [in Polish].

7. Kleiner, J. (1912). Historia «Przewodnika Naukowego i Literackiego» [History of the «Przewodnik Naukowy i Literacki»]. *Stulecie Gazety Lwowskiej (1811–1911) – The centenary of Gazeta Lwowska (1811–1911)*, 2 (3). Lwów: Drukarnia Wł. Łozińskiego [in Polish].

8. Kupczyński, T. (1913). August Bielowski (1806–1876) [August Bielowski (1806–1876)]. *Wiek XIX: sto lat myśli polskiej: życiorysy, streszczenia, wyjątki – The nineteenth century: one hundred years of Polish thought: biographies, summaries, exceptions*, 8, 481–488. Warszawa [in Polish].

9. Malczewska-Pawelec, D. (2007). Karol Szajnocha (1818–1868) [Karol Szajnocha (1818–1868)]. In J. Maternicki (Eds.), *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku – The Golden Book of Lviv historiography in the 19th and 20th centuries* (pp. 101–120). Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski [in Polish].

10. Modelski, T. (1953). Ossolineum i czeskie Muzeum Narodowe (Pierwsze związki i zawiązki) [Ossolineum and the Czech National Museum (First compounds and buds)]. *Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich – Yearbook of the National Institute Ossolińskich* (Vol. 4). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].

11. Obwieszenie Czasopisma, które Zakład naukowy księgozbioru imienia Ossolińskich wydawać będzie [Publishing the Magazine which the Department of the Ossolinski Library will publish]. (1828). *Czasopismo Naukowego Księgozbioru Publicznego imienia Ossolińskich – Journal of the Ossoliński Public Book Collection*, 1, 1. Lwów [in Polish].

12. Poznańczyk, (X. Liske). (1869). [rec.:] Biblioteka Ossolińskich, t. X i XI [Review of the book «The Ossoliński Library», Vol. X i XI]. *Dziennik Literacki – Literary Journal*, 6, 98–99. Lwów [in Polish].

13. Przemówienie A. Bielowskiego na posiedzeniu 12 października 1868 roku [Speech by A. Bielowski at the meeting on October 12, 1868]. (1868). *Biblioteka Ossolińskich – The Ossoliński Library*, 11, 358. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].

14. Semkowicz, W. (1936). Bielowski August [Bielowski August]. *Polski Słownik Biograficzny – Polish Biographical Dictionary*, 2, 58–59. Kraków [in Polish].

15. Sprawozdanie z czynności zakładu na posiedzeniu publicznem dnia 17 października 1861 roku M. Dzieduszyckiego [The report by M. Dzieduszycki of the meeting of the plant on the public representation of October 17, 1861]. (1862). *Biblioteka Ossolińskich – The Ossoliński Library*, 1, 398–399. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].

16. Sprawozdanie z czynności zakładu na posiedzeniu publicznem dnia 12 października 1867 roku M. Dzieduszyckiego [The report by M. Dzieduszycki of the meeting of the plant on the public representation of October 12, 1867]. (1868). *Biblioteka Ossolińskich – The Ossoliński Library*, 10, 432. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].

17. Sprawozdanie z czynności Dyrekcyi Zakładu Naukowego imienia Ossolińskich (12 października 1845) przez A. Kłodzińskiego [Report on the activities of the Directorate of the Ossoliński Scientific Institute (October 12, 1845) by A. Kłodziński]. (1844). *Biblioteka Naukowego Zakładu im. Ossolińskich – Library of the Scientific Department Ossolińskich*, 12, 214–215. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].

18. Szajnoha, K. (1852). Droga prostoty. Wstęp do Dziennika [The path of simplicity. Introduction to Dziennik]. *Dziennik Literacki – Literary Journal*, 1, 1. Lwów [in Polish].

19. Szajnoha, K. (1852). Świętowit [Świętowit]. *Dziennik Literacki – Literary Journal*, 2, 9–11. Lwów [in Polish].

20. Wasylewski, S. (1957). *Pod kopułą lwowskiego Ossolineum: Pamiętnik stypendysty i asystenta Zakładu Narodowego im. Ossolińskich w latach 1905–1910 [Under the dome of the Lviv Ossolineum: Diary of the scholarship holder and assistant of the National Institute Ossolińskich in the years 1905–1910]*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].

21. Zdanie sprawy z czynności Zakładu Naukowego imienia Ossolińskich (12 października 1848) przez A. Kłodzińskiego [Sentence of the activities of the Scientific Institute of the Ossoliński family (October 12, 1848) by A. Kłodziński]. *Biblioteka Naukowego Zakładu im. Ossolińskich – Library of the Scientific Department Ossolińskich*, 1 (4), 504–506. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].

LAZURKO Lidiya – Candidate of Historical Science, Associate Professor of the History of Ukraine Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (lazurkol@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9748-9249>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.148474>

THE FORMATION OF POLISH CRYPTO-HISTORICAL PUBLICATIONS IN THE XIX CENTURY LVIV

Abstract. *The article is devoted to the study of issues of the formation and activity of the first scientific historical journals in Lviv in the XIX century. Such editions had a crypto-historical character and history comprised only a part of their content. Tracking the activity of «Biblioteka Ossolińskich», «Dziennik Literacki» and «Przewodnik Naukowy i Literacki» allows us to speak about the significant influence of those projects on the creation of the Lviv historiographic environment that was formed and started its activity in the 1880's.*

In the history of the Lviv scientific publications of crypto-historical character, we have identified two periods of existence – 1820–40's and 1860–70's. Each of these two periods had their own characteristics. Their peculiarities were connected with the purpose of creating editions, as well as with external circumstances under which they had to function. Projects in both periods were created with an educational purpose, under the influence of romantic ideas about the objectives of education. There was censorship during the first period in Lviv and it was impossible to talk about national history. In the next decades, the situation changed to such an extent that the Polish historical patriotic issues occupied a prominent place on the pages of «Przewodnik Naukowy i Literacki» – a scientific supplement to the governmental Austrian newspaper. Moving from the naive and romantic publications of the first Ossolinski publishing project to the established positivist tradition, the investigations that were published on the pages of Przewodnik Naukowy i Literacki, cryptographic publications laid down traditions and prepared the ground for the creation of professional historical journals in Lviv.

Key words: *XIX century, Lviv, scientific publications, historiography, crypto-historical publications.*

Стаття надійшла до редакції 05.11.18

УДК 94(477.83):392(477.83-22)

СМУТОК Ігор – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (smutokigor@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5430-163X>

СМУТОК Леся – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (lesiasm77@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8918-2258>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.156529>

РОДОВИЙ СКЛАД ТА ГОСПОДАРСЬКО-СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ РУСЬКОЇ ШЛЯХТИ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ ШЛЯХЕТСЬКОГО ОСІДКУ (НА ПРИКЛАДІ с. УЛИЧНЕ)

***Анотація.** У статті розглядається модель організації життя і побуту руської шляхти Перемишльської землі ранньомодерного часу в окремо взятому шляхетському поселенні. Такі поселення почали появлятися у XIV–XV ст. Вони належали одній родині. У XVI–XVIII ст. через шлюби та майнові угоди родовий склад шляхетського гнізда поповнювався новими сім'ями. За майновим рівнем вони перебували на одному щаблі. Їхня суспільна активність була незначною.*

***Ключові слова:** шляхта, шляхетське гніздо, Уличне, шляхетський рід.*

Історія руської шляхти Перемишльської землі є важливою складовою історії нобілітету на українських землях у ранньомодерний час. Дослідження цієї соціокультурної групи доцільно здійснювати в кількох напрямках. Один із них – вивчення історії окремо взятих осідків, де вона компактно проживала. З'ясування родового складу шляхетської частини поселення, умов господа-

рювання, соціальної стратифікації, суспільних позицій представників шляхетської громади дає змогу сформувати цілісне й адекватне бачення того, що собою являла руська шляхта. Одним із таких поселень було с. Уличне в Дрогобицькому повіті Перемишльської землі. Воно представляє одну з кількох типових моделей шляхетського гнізда.

Село Уличне у XV ст. належало до маєтків родини Тустанівських. Упродовж кількох десятків років, до початку XVI ст., село мало одночасно кількох власників й їхня чисельність постійно змінювалася в міру того як відбувалося розростання Тустанівських та виокремлення з них кількох відгалужень. Так, у 1430-х рр. власниками Тустановичів, Уличного, Колодниці, Кропивника, Борислава, Долголуки і Монастирця були брати Лацко-Пилип, Іван, Ілько, Машко, Грицько та їхні племінники – Кость, Сенько, Федько.

Грицько основним осідком обрав Борислав та став родоначальником Бориславських. Окрім того, він володів п'ятьма дворищами в Уличному. Ще два він докупив у 1471 р. від Ігната Тустанівського. На 1508 р. його син Климашко продовжував залишатися землевласником в Уличному, правда, дещо меншої частки, котра складалася з трьох дворич [XXV, 4560, 4704, 4729; XXVII, 158, 160–162, 2935, 3056, 3552, 4378; XXIX, 116, 143].

Ілько Тустанівський, від котрого походять пізніші Тустанівські, так само утримував частку невідомого розміру в Уличному. Від нього ця земля у 1450-х рр. перейшла до синів – Ігната, Івашка і Юрія, а від них – до внуків Васька, Михайла і Яцька Тустанівських. На 1508 р. частка опинилася в руках правнука Ілька – Ігната [1, 438–439].

Лацко-Пилип – засновник роду Клодницьких – також належав до співвласників Уличного. На це вказують пізніші документи про перебування в Уличному Клодницьких.

У перші три десятиліття XVI ст. Уличне перебувало в руках Тустанівських та Клодницьких. Про Бориславських відомостей немає. Можна тільки гадати – чи продовжували вони володіти землевласністю в Уличному, чи відпродали її комусь з Тустанівських або Клодницьких.

У 1540 р., а, можливо, й раніше, королева Бона розпочинає скуповувати частки Тустанівських. До нашого часу зберігся один

з таких актів купівлі-продажу, укладений між Боною та Олехном Тустанівським. Останній погодився відступити свою частку в Уличному за 400 злотих, що на той час становило величезну суму [XXII, 132–133]. Брак решти актів, як, зрештою, і відсутність докладно окреслених розмірів проданого маєтку, не дає змоги стверджувати однозначно, яка саме частина села потрапила до королівських маєтків та увійшла до складу Дрогобицького старства. Як би там не було, але шляхті вдалося затримати за собою частину села й належала вона Клодницьким. На це вказує поборовий реєстр 1589 р. Зокрема, серед зем'янських сіл Стрийського повіту трапляється Уличне, в якому два лани належали Катерині Клодницькій і один – Анні Опарській і Єлизаветі Скарбек, й становили вони частину одного маєтку, розміщеного також в сусідніх селах Колодниці, Долголуці, Волі Долголуцькій, Монастирці і Лінному [XXIX, 40–41]. Наприкінці 1620-х рр. цей земельний комплекс розпався на кілька частин, кожна з яких включала частки різних розмірів у всіх згаданих селах. Вони перебували в руках Мартин Клодницького і Свеховських [XXVIII, 53–55, 170].

Отже, з середини XVI до середини XVII ст. частина Уличного належала до шляхетських маєтків, розташованих на межі Стрийського і Дрогобицького повітів, власниками яких на початках були Клодницькі, а пізніше – Свеховські та інші. На цей час Клодницькі остаточно спольщилися, перейшовши на римо-католицизм. Так само римо-католиками були Свеховські. Так земська частина в Уличному потрапила у сферу земельних інтересів польської шляхти й продається, дарується, успадковується, заставляється на той час виключно серед кола немісцевої зайшлої шляхти.

Така ситуація проіснувала до 1640-х рр., після чого розпочався зворотній процес. Точкою відліку можна вважати придбання в Уличному Іваном Яворським Івахновичем власності Марії Гостиславської у 1638 р. [XXIII, 469–471, XXIV, 774–775]. З цього часу руська шляхта повертається в Уличне. У 1660-х рр. поряд із Яворським появляються Попелі і Бориславські.

На 1664 р. шляхта в Уличному була представлена такими родинами як Попелі, Бориславські, Яворські, Свеховські, Предзимирські [IX, 736].

Попелі, розгалужений рід з осідком в Попелях і Котові, у XVII–XVIII ст. розселилися далеко за межі родинного гнізда. Окремі з них опинилися в с. Уличному. Зокрема, у 1663 р. Андрій, син Івана, і Олександр, син Георгія Попелі разом з Базилієм і Іваном Бориславськими придбали від Станіслава Жевуського, львівського земського судді, частку в Уличному [I, 1118–1121]. Наступного року ті ж самі особи відступили третину щойно набутої землі Яцьку Попелю Хвостяку, сину Симеона. Та обставина, що Яцько названий племінником і двоюрідним братом Андрія і Олександра, промовляє на користь того, що всі троє належали до відгалуження Попелів Хвостяків (Хостяків, Хвостовичів) [I, 1118–1121]. Упродовж наступних десятиліть Хвостовичі продовжували мешкати в Уличному. Наприкінці XVII – початку XVIII ст. це були якийсь Іван, син Юрія, вдова Івана Попеля Хвостовича Теодозія Тустанівська з синами Самійлом, Юрієм, Іваном, Андрієм, Олександром і кількома дорослими заміжніми дочками [XIV, 640; XVII, 346–347; XVIII, 62–63, XX, 911–912]. У 1740 р. маємо згадку про внука Теодозії і сина Самійла Йосифа, котрий відкупив частку в Уличному від Іванни Попельової [VIII, 271].

Поряд з Хвостовичами в Уличному в другій половині XVII ст. проживали Попелі Чорнокожичі. Олександр Чорнокожич вперше згадується в 1676 р. у справі з Валеріаном Михаловським. Упродовж наступної чверті століття згадка про нього неодноразово трапляється на сторінках перемишльських актів у різних майнових справах. Відомо, що Олександр двічі одружувався та мав кількох синів і дочок, з яких Матвій ще у 1699 р. залишався в Уличному, натомість Базилій у середині 1670-х рр. потрапив до татарського полону. Олександр мав брата Андрія та племінників – Гаврила і Михайла. Остання згадка про Попелів Чорнокожичів в Уличному припадає на 1702 р. Саме в цьому році Андрій Чорнокожич заставив всю свою частку в Уличному Франциску Оріховському за 300 злотих [IV, 1909–1912, V, 1718–1722, X, 1875–1877, XIII, 207–208, XIV, 1269–1270, XV, 2065–2066, XVI, 2155–2156, XVII, 200–202, 346–347, 714–715, 822–823, XVIII, 62–63, 333–335].

Нарешті, ще одні Попелі, на прізвисько Малевичі, так само певний час мешкали серед уличнянської шляхти. Це були

брати Семен і Станіслав та їхні дві сестри – Пелагія і Катерина. Перша згадка про них припадає на 1688 р., остання – на 1706 р. [VI, 533–534; XIII, 207–208; XV, 2065–2066; XIX, 825–827].

Бориславські з'явилися вдруге в Уличному разом з Попелями у 1663 р. Це були сини Стефана Бориславського – Василь та Іван [I, 1118–1121]. У 1670 р. обидва присутні під час розмежування шляхетської і королівської частини села [III, 2525–2532]. У наступні десятиліття, до кінця XVII ст., маємо відомості про їхніх синів: Стефана Андрія та Романа (Ремігіана). Вкрай скупі згадки з XVIII ст. вказують на те, що Бориславські продовжували проживати в Уличному в цей час. Зокрема в у 1744 р. тут натрапляємо на якогось Івана Бориславського, що заборгував Анні Братківській 200 злотих [I, 1118–1121; III, 2525–2532; VI, 533–534; VII, 289; IX, 8–12; XIII, 207–208; XIV, 1662–1664; XV, 2065–2066; XVI, 2155–2156; XVII, 200–202, 346–347, 714–715, 822–823; XVIII, 62–63, 184–185; XX, 911–912].

Яворські, як зазначалося, опинилися в Уличному ще в 1640-х рр. Кілька десятиліть власниками земельного паю була дочка Івана Яворського Івахновича Марія. У 1682 р. вона продала батьківський спадок в Уличному подружжю Івану Яворському Черваковичу і Пелагії Попель [XII, 1002–1007]. Іванова дружина належала до родини Попелів Малевичів, замешкалих в Уличному, тому можна однозначно стверджувати, що саме через шлюб Черваковичі появились серед уличнянської шляхти. Як би там не було, але з цього часу доля Івана та його нащадків пов'язана з Уличним. На початку 1690-х рр. Іван потрапив до татарського полону і його маєток перейшов до дружини та чотирьох синів і дочки. З них Теодор і Лука Черваковичі ще у 1706 р. разом з Попелями Малевичами судяться з Франциском Оріховським. Яворські залишалися в Уличному впродовж XVIII ст., на це вказує хоча б те, що у 1745 р. якийсь Данило Яворський Червакович відступив свою частку в селі Катерині з Туркулів Устрицькій [V, 1718–1722; VIII, 346; X, 1875–1877; XI, 2649; XIII, 207–208; XV, 2065–2066; XIX, 305–307, 825–827].

Ще одна шляхетська родина згадується серед уличнян, починаючи з 1660-х рр. до початку XVIII ст., – **Предзимирські**. У 1664 р. це були Ян і Стефан. Ян у 1670 р. позичив у Олександра

Попеля 100 злотих, в тому ж році заставив третину маєтку в Уличному і двох підданих Яцьку Попелю за 200 злотих. З останнього запису дізнаємося про те, що Ян був сином Флоріана і Ядвіги Предзимирських. У 1711 р. якийсь Стефан Предзимирський присутній у справі між Бориславськими і Попелями. Пізніших згадок про представників цього роду серед уличнянської шляхти немає [IX, 736; II, 339–342; XX, 911–912].

Із польської шляхти в Уличному у XVII – першій половині XVIII ст. продовжують залишатися **Свеховські**. У 1664 р. це були Ян, Мартин і Филип. Нащадками котрогось з них був Станіслав, що у 1679 р. заставив частину орного поля в Уличному Івану Яворському Черваковичу, а у 1688 р. провадив судовий процес з іншими співвласниками села. Під 1696 р. маємо повідомлення про Миколая Свеховського, що тримав у заставі півлану поля та інші землі від Бориславських. На початку XVIII ст. рід продовжив Флоріан, одружений з Єленою Домбровською. Від цього шлюбу в нього був син, також Флоріан. У 1737 р. останній разом із матір'ю відступили свої маєтки в Уличному Стефану Устрицькому [V, 1718–1722; IX, 736; XIII, 207–208; XX, 911–912].

У XVIII ст. шляхта Уличного поповнилася новими родами. Появилися **Устрицькі**. Вони в Уличному були представлені Стефаном, винницьким стольником, а в 1740–50-х рр. його вдовою Катериною Туркул та сином Олександром [VIII, 346; XXI, 2589–2591]. У кінці 1740-х рр. польську шляхту в Уличному також представляв Ян Вояковський, новгородський підстолій, котрий утримував у позиттевому володінні війтівство в селі та володів часткою, набутою від Анни з Дубравських [VIII, 346].

Персональний та родовий склад руської шляхти також зазнавав змін. У 1733 р. вже згадана Анна з Дубравських частину своєї дідици по Івану Бориславському, котра не відійшла Яну Вояковському, відступила Костянтину Чернецькому на прізвище Ференс [VII, 289]. У 1755 р. серед шляхетських землевласників згадується Ян Толкач, одружений з Марією Попель. Ймовірно, саме шлюб з останньою зумовив появу Толкачів в Уличному [XXI, 2589–2591]. Так само у другій половині XVIII ст. в селі появляються Тустанівські, Матківські тощо. Обставини їхнього переселення до Уличного, на жаль, поки що не вдається з'ясувати.

Побут уличнянської шляхти у XVI–XVIII ст. значною мірою не відрізнявся від побуту в інших шляхетських гніздах, розкиданих на території Самбірщини, Дрогобиччини, Сколівщини та Турківщини.

Римо-католицька і православна (згодом – греко-католицька) шляхта в межах одного поселення провадили окреме, ізольоване одне від одного життя, що зумовлено як приналежністю до різних конфесій, так і соціальною нерівністю. Польська шляхта була матеріально заможніша, вона не обмежувалася володіннями в одному Уличному. Свеховські, наприклад, утримували значні земельні наділи в Долголуці, Монастирці, Колодниці; Устрицькі були власниками земельних посіlostей в Білині Великій, Гордині тощо. Очевидно, що за таких умов вони в одному з сіл створювали собі основний осідок, навідуючись в інші час від часу. Ймовірно, ні Свеховські, ні Устрицькі та Вояковські в Уличному не проживали. Свої господарства вони здавали в оренду або управляли ними через посередництво так званих «економів», котрі вербувалися зі слуг-шляхти. Їхній маєток складався з панського фільварку та кількох чи кільканадцяти земельних наділів, розподілених між підлеглими тягловими селянами, котрі їх обробляли та одночасно відбували панщину у фільварку.

Православна (греко-католицька), інакше – руська шляхта, зазвичай, була малоземельною й матеріально менш заможною. Вона складалася з великих родин, що об'єднували нерідко кілька сімей, чи то братерських, чи батьківсько-синівських, що спільною рукою провадили своє господарство. Для більшості руської шляхти господарювання на власній землі було основним і єдиним способом життєдіяльності. Оскільки, починаючи з середини XVII ст., шляхетські господарства руської шляхти не мали власних підданих, більшість робіт виконувалися власноручно. Недарма австрійські урядовці кінця XVIII ст., стикнувшись з цієї категорією населення, стверджували, що місцева дрібна шляхта нагадує вільних селян Тіроля та Нижньої Австрії [5, 24–26].

У суспільно-політичному житті руська шляхта тривалий час до початку XVIII ст. відігравала вкрай незначну роль, обмежуючись лише справами, що безпосередньо торкалися церковного питання. Можливості кар'єрного росту та підвищення суспільного статусу були мінімальними. Попри декларовану при

кожній нагоді «шляхетську рівність та братерськість», насправді «між шляхетською братією» існували істотні відмінності, які майже неможливо було подолати. Руська шляхта, що перебувала на нижчому щаблі в шляхетській ієрархії, мала незначний вибір для реалізації своїх амбіцій. Ті, хто не задовільнявся життям на своєму обійсті, шукав кращої долі на військовій службі. Руська шляхта вступала до лав панцерних та козацьких (легкокіннотних) корогв. Більш заможні потрапляли до гусарських корогв. Військова служба не обмежувалася жодними віковими цензами. Розпочиналася вона в молодому віці й могла тривати до кількохнадцяти літ. Суттєвих матеріальних статків вона не надавала. Адже задля військової служби необхідно було на власний кошт спорядити коня, відповідний одяг, зброю та мати й утримувати при собі від одного до трьох пахолків, що незмінно супроводжували товариша у військових кампаніях. Втім, військова служба допомагала налагодити відповідні зв'язки та контакти, які в тогочасному шляхетському середовищі були неодмінною умовою для успішного соціального просування вгору [4].

З-поміж уличнянської шляхти військову службу відбували окремі представники з родин Предзимирських, Попелів. Часто обравши шлях військового, шляхта так і не поверталася до рідної домівки, осідаючи в інших краях. Зокрема, відомо, що Попелі Чарнокожичі з Уличного опинилися на початку XVIII ст. під Богуславом на Київщині [2, 117], Попелі Хвостяки в другій половині XVII ст. опинилися на Сандомирщині, на території етнічної Польщі. Останні зуміли суттєво поліпшити своє матеріальне і суспільне становище. Упродовж XVIII ст. вони займали низку земських урядів та володіли маєтностями, як на території Руського, так і на території Садомирського воеводств. До 1740 р. земельні наділи в Уличному перебували в руках Казимира Попеля Хвостяка, дорогичинського підчашого, та його дочки Йоанни, а згодом перейшли до рук Йосифа Попеля Хвостяка [VIII, 271].

Отже, шляхетський осідок попервах належав одній родині. Однак в міру родичання та шляхом купівлі-продажу нерухомості відбувалася ротація шляхетських родів. Під час цього формувалася кістяк родів, котрі укорінювалися. В Уличному це були Бориславські, Яворські, Попелі. Католицькі роди змінювалися значно інтенсивніше. За своїм майновим становищем така шляхта була

доволі однорідною. Відтак, це було передумовою для більш соціального життя в межах одного поселення.

Джерела та література

- I. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 115. – 1607 с.
- II. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 123. – 1574 с.
- III. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 124. – 1586 с.
- IV. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 131. – 2546 с.
- V. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 134. – 1780 с.
- VI. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 154. – 976 с.
- VII. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 239. – 793 с.
- VIII. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 243. – 368 с.
- IX. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 247. – 875 с.
- X. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 398. – 1120 с.
- XI. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 420. – 3428 с.
- XII. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 436. – 2790 с.
- XIII. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 445. – 2404 с.
- XIV. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 447. – 1752 с.
- XV. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 456. – 2050 с.
- XVI. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 457. – 2864 с.
- XVII. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 464. – 2181 с.
- XVIII. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 465. – 1536 с.
- XIX. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 467. – 2982 с.
- XX. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 480. – 1166 с.
- XXI. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 489. – 1266 с.
- XXII. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 596. – 1716 с.
- XXIII. ЦДІАЛ України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 14. – 1224 с.
- XXIV. ЦДІАЛ України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 109. – 1470 с.
- XXV. ЦДІАЛ України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 112. – 1600 с.
- XXVI. Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów : Główny skład w księgarni Seyfartha i Czaykowskiego. Z I. Związkowej drukarni we Lwowie, 1888. – Т. XIII. – 729 s. (nr 1 – 7395).
- XXVII. Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów : Główny skład w księgarni Seyfartha i Czaykowskiego. Z I. Związkowej drukarni we Lwowie, 1901. – Т. XVII. – 660 s. (nr 1 – 4290).
- XXVIII. Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów : Główny skład w księgarni Seyfartha i Czaykowskiego. Z I. Związkowej drukarni we Lwowie, 1903. – Т. XVIII. – 701 s. (nr 1 – 4434).

XXIX. Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku / wydali Zd. Budzyński i Kazimierz Przyboś. – Rzeszów : Wydawnictwo WSP, 1997. – 274 s. [Polska południowo-wschodnia w epoce nowożytnej. Źródła dziejowe, t. 1, cz. 1].

XXX. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1902. – Т. XVIII, cz. 1 : Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym ; Т. VII, cz. 1 : Ziemi ruskie. Ruś Czerwona / opisana przez A. Jabłonowskiego. – 252+48+XVIII+72 s.

1. Пашин С. Дрогобицька шляхта (XV – початок XVI ст.) / С. Пашин // ДКЗ. – Дрогобич : Коло, 2011. – Вип. XIV–XV. – С. 435–445.

2. Чернецький Є. Правобережний гербівник / Є. Чернецький. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2008. – Т. 4. – 192 с.

3. Смуток І., Тимошенко Л. Інвентар Дрогобицького староства 1568 р. / І. Смуток, Л. Тимошенко // ДКЗ. – Дрогобич : Коло, 2006. – Вип. X. – С. 519–570.

4. Baranowski B. Organizacja wojska polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku / B. Baranowski. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1957. – 283 s.

5. Ślusarek Krz. Drobną szlachta w Galicji 1772 – 1848 / Krz. Ślusarek. – Kraków : Księgarnia Akademicka, 1994. – 293 s.

References

I. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 115, 1607 s. [in Ukrainian].

II. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 123, 1574 s. [in Ukrainian].

III. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 124, 1586 s. [in Ukrainian].

IV. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 131, 2546 s. [in Ukrainian].

V. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 134, 1780 s. [in Ukrainian].

VI. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 154, 976 s. [in Ukrainian].

VII. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 239, 793 s. [in Ukrainian].

VIII. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 243, 368 s. [in Ukrainian].

IX. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 247, 875 s. [in Ukrainian].

X. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 398, 1120 s. [in Ukrainian].

XI. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 420, 3428 s. [in Ukrainian].

XII. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 436, 2790 s. [in Ukrainian].

XIII. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 445, 2404 s. [in Ukrainian].

XIV. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 447, 1752 s. [in Ukrainian].

XV. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 456, 2050 s. [in Ukrainian].

XVI. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 457, 2864 s. [in Ukrainian].

XVII. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 464, 2181 s. [in Ukrainian].

XVIII. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 465, 1536 s. [in Ukrainian].

XIX. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 467, 2982 s. [in Ukrainian].

XX. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 480, 1166 s. [in Ukrainian].

XXI. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 489, 1266 s. [in Ukrainian].

XXII. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 13, op. 1, spr. 596, 1716 s. [in Ukrainian].

XXIII. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 14, op. 1, spr. 14, 1224 s. [in Ukrainian].

XXIV. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 14, op. 1, spr. 109, 1470 s. [in Ukrainian].

XXV. TsDIAL Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 14, op. 1, spr. 112, 1600 s. [in Ukrainian].

XXVI. Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie. (1888). (Vol. 13). Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czaykowskiego. Z I. Związkowej drukarni we Lwowie [in Polish].

XXVII. Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie. (1901). (Vol. 17). Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czaykowskiego. Z I. Związkowej drukarni we Lwowie [in Polish].

XXVIII. Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie. (1903). (Vol. 18). Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czaykowskiego. Z I. Związkowej drukarni we Lwowie [in Polish].

XXIX. Budzyński, Zd., & Przyboś, K. (1997). Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku. Rzeszów: Wydawnictwo WSP [Polska południowo-wschodnia w epoce nowożytnej. Źródła dziejowe, t. 1, cz. 1] [in Polish].

XXX. Jabłonowski, A. (1902). Źródła dziejowe. Tom 18, cz. 1: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym; Tom 7, cz. 1: Ziemi ruskie. Ruś Czerwona. Warszawa [in Polish].

1. Pashyn, S. (2011). Drohobyska shliakhta (XV – pochatok XVI st.) [Drohobych nobility (15th – early 16th century)]. *Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobych regional collections*, 14–15, 435–445. Drohobych: Kolo [in Ukrainian].

2. Chernetskyi, Ye. (2008). *Pravoberezhnyi herbivnyk [Right-bank heraldist]*. (Vol. 4). Bila Tserkva: Vydavets Oleksandr Pshonkivskyi [in Ukrainian].

3. Smutok, I., & Tymoshenko, L. (2006). Inventar Drohobyskoho starostva 1568 r. [Revision of estate of Drohobych 1568]. *Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobych regional collections*, 10, 519–570. Drohobych: Kolo [in Ukrainian].

4. Baranowski, B. (1957). *Organizacja wojska polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku [The organization of the Polish army in the thirties and forties of the 17th century]*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej [in Polish].

5. Ślusarek, Krz. (1994). *Drobna szlachta w Galicji 1772 – 1848 [Small nobility in Galicia]*. Kraków: Księgarnia Akademicka [in Polish].

SMUTOK Ihor – Candidate of Historical Science, Associate Professor of the World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (smutokigor@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5430-163X>

SMUTOK Lesia – Candidate of Historical Science, Associate Professor of the World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (lesiasm77@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8918-2258>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.156529>

**GENERIC COMPOSITION AND ECONOMIC
AND SOCIAL LIFE OF THE RUTHENIAN GENTRY
OF THE PRZEMYSL LAND THROUGH THE PRISM
OF THE HISTORY OF THE GENTRY'S SETTLEMENT
(ON THE EXAMPLE OF THE VILLAGE OF ULYCHNE)**

***Abstract.** The article deals with the model of life organization of the Ruthenian gentry of the Przemysl land of early modern time in a separate gentry settlement. Such settlements began to appear in the 14th – 15th centuries. They belonged to one family. The village of Ulychne was a settlement of the nobility from the Tustanivsky family. In the 15th century the Tustanivskys were divided into several families – Tustanivsky, Klodnitsky, Boryslavsky. Each family had its share in the village of Ulychne. In the 16th century Tustanivsky sold their land to Queen Boni. Until the middle of the 17th century Ulychne belonged to Klodnitsky and other Polish families. From the middle of the 17th century several noble Ruthenian families settled there along with the Polish gentry. Those were the Yavorskys, Popels, Borislavskys, although they were poor gentry mostly engaged in agriculture. They did not have peasants. They worked closely with each other, married, entered into property agreements, conflicted. The gentry did not affect the social life. They did not actively participate in political events either but served in the army. They did not maintain contacts with the Polish gentry. The Polish gentry also lived in the village of Ulychne. They had their own land with the peasants. The gentry village of Ulychne lived separately from the royal peasants of the same village.*

In the 16th – 18th centuries due to marriages and property deals, the clan of the gentry's hearth and home was replenished by new families. At the property level, they were on the same stage. Their social activity was negligible.

Key words: gentry, hearth and home, Ulychne, noble family.

Стаття надійшла до редакції 01.11.18.

УДК 94(477)(092):930(477)

ТЕЛЬВАК Віталій – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (telvakI@yahoo.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

ТЕЛЬВАК Вікторія – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (vitalitelvak@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.146094>

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ СПАДЩИНІ МИРОНА КОРДУБИ

Анотація. *Стаття присвячена аналізу грушевськіани М. Кордуби. Показано різноплановість грушевськознавчих праць ученого (бібліографічні замітки, розлогі рецензії, ювілейні дописи, некрологічні та меморіальні статті). Доведено, що історіографічні студії М. Кордуби постають спробами інтелектуальної біографії, яким притаманне всебічне зображення досліджуваної постаті в контексті епохи.*

Ключові слова: *М. Кордуба, М. Грушевський, історіографія, рецензія, рецепція.*

Постановка проблеми. Взаємини М. Грушевського та представників його львівської школи – одна з найбільш міфологізованих українською історіографічною традицією сторінок грушевськознавства. Дослідники нерідко виопуклюють конфлікти, які супроводжували спілкування видатного вченого зі своїми львівськими учнями. При цьому вказують на численні ідейно-політичні, історіософські та світоглядні розбіжності між ними. Найголовніша причина такого стереотипного погляду – перенесення особистісного та ідеологічного конфлікту М. Грушевського зі С. Томашівським на весь загал його вихованців. Не заперечуючи наявність

комунікативних складнощів у процесі становлення та функціонування львівської історичної школи (врешті, тою чи тою мірою притаманних усім науковим колективам), все ж відзначимо, що звернення до проблеми особистісних контактів М. Грушевського з його найбільш помітними учнями – як-от І. Крип'якевич, І. Джиджора чи В. Герасимчук – дає підставу говорити про високий рівень особистісної толерантності, взаємоповаги та довіри в координатах «учитель-учень».

Чи не найбільш яскраве підтвердження цієї тези – взаємини М. Грушевського з представником старшої гілки його школи М. Кордубою. До цього часу ці взаємини аналізувалися переважно в епістолярному розрізі [7], що затуляло інші виміри спілкування вчителя та учня. Натомість надзвичайно цікавим видається той факт, що М. Кордуба був одним із найбільш активних рецензентів творчої спадщини свого вчителя, причому ці рецензії рідко виконували звичну в таких випадках популяризаторську місію і нерідко містили принципову та, з огляду на сучасний стан історіографічних пошуків, подекуди слушну критику. Звернення до зазначеної у назві статті проблеми дозволяє поряд із поглибленням наших знань про рецепцію творчості М. Грушевського в середовищі його сучасників, також заініціювати студії над спадщиною Кордуби-історіографа – питання, що досі не було поставлене як самостійне.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблемі взаємин М. Кордуби та М. Грушевського, як і з'ясуванню оцінок галицьким істориком творчої спадщини його видатного вчителя присвячені студії О. Купчинського [7], В. Тельвака та В. Педича [12, 166–194]. Водночас грушевськiana М. Кордуби наразі так і не стала предметом спеціального історіографічного аналізу.

Метою статті є комплексна реконструкція історіографічної рефлексії М. Кордуби стосовно різнопланової спадщини М. Грушевського.

До першої рецензії М. Кордуби на праці М. Грушевського безпосередньо долучився сам видатний історик. Так, після появи першого тому його «Історії України-Руси» постала потреба популяризації ключових історіографічних ідей цього твору в західноєвропейському науковому середовищі. З пропозицією поін-

формуванню наукової громадськості про появу своєї книги на сторінках знаного в славістичних колах празького журналу «Věstník Slovanských Starožytosti» М. Грушевський звернувся до видатного славіста Любора Нідерле – головного редактора цього видання. У відповідь чеський учений попросив українського колегу підшукати для рецензії фахівця, котрий би добре орієнтувався в українознавчій проблематиці та зміг донести зацікавленому читачеві головні ідеї твору. Вибір М. Грушевського впав на одного з його найбільш працюючих і талановитих учнів М. Кордубу. За рекомендацією М. Грушевського до нього й звернувся з пропозицією рецензії Л. Нідерле [9, 634–635]. Наслідком листування між ним та М. Кордубою й стала поява критичного огляду молодого на той час ученого, що фактично поклав початок широкому обговоренню праці на сторінках славістичних видань Європи.

На початку рецензії М. Кордуба наголосив, що важливе значення вчителевої книги полягає у самому факті першого в українській історіографії цілісного опрацювання історії України загалом та її раннього етапу зокрема. Ніхто з попередників не ставив перед собою такої широко zakresленої дослідницької задачі та не намагався сягати настільки віддаленої історичної ретроспективи. Сильним моментом рецензованої праці оглядач називає широту зауважених автором джерел та докладність історіографічного огляду: «Ся робота – скажемо сейчас на вступі – стоїть на висоті своєї задачі із-за сего, що автор вихіснував тут всі жерела, не лише писані, але й археологічні та лінгвістичні, та цілу літературу, все, що писалося досі про яке-небудь спірне питання. В тім напрямі ніхто не може піднести ніякого заміту і прямо приходиться подивляти сю величезну сумлінність і працю вложену у I-ий том “Історії”» [6, 63].

Далі рецензент докладно аналізує зміст усієї праці, вказуючи на її сильні та слабші моменти. До останніх він, наприклад, зараховує недостатньо обґрунтоване М. Грушевським віднесення початків хліборобства на українських землях до неолітичної доби. М. Кордуба також полемізує з деякими поглядами свого вчителя на міграційні процеси в центральній та східноєвропейському регіоні. Недостатньо, на думку рецензента, приділено

уваги проблемі становлення правових відносин у східних слов'ян. Цікаво, що молодий дослідник наважується давати старшому колезі й поради суто методологічного характеру. Погодившись із М. Грушевським щодо вузькості джерельної бази для повноцінної реконструкції життя на українських землях у добі раннього середньовіччя, він зауважив, що «звістки жерел, правда не дуже багаті, можна було доповнити вислідами порівняної етнології, як се зробив прим. Лямпрехт у своїй історії Німеччини».

Натомість рецензент цілковито солідаризується з поглядами М. Грушевського на генезу українського народу, бачення його предків в антських племенах. М. Кордуба підтримує також наведений у праці погляд на початки давньоруської державності, визнає антинорманську аргументацію автора: «З великою точністю і безоглядним критицизмом жерел оповідає проф. Грушевський перші події Руської держави... Поодинокі, доволі замотані факти уложені тут ясно, в суцільній звязи, хронологія справлена з можливою точністю» [6, 67]. Найкраще опрацьованими частинами праці для рецензента є розділи про культурне життя на давньоукраїнських теренах («методичне оброблення сего розділу знамените, так як автор зводить попереду лінгвістичний матеріал, прирівнює до вислідів з него археологічні находки та доповнює сей образ відомостями з “Повісти” та інших джерел») та початки Київської Русі («автор чує ся тут зовсім у своїм елементі і з легкістю побороює всі трудности які насуваються при рішенню деяких питань»). Попри зауважені спірні моменти та деяку побіжність у висвітленні поодиноких питань, загальна оцінка першого тому є надзвичайно високою: «Як загальний осуд праці проф. Грушевського скажемо, що вона вповні відповідає вимогам, які історична наука ставить до сего рода підручників, та сподіваємося, що шановний професор не дасть довго ждати на продовження так вдало початого діла» [6, 67].

Малознаним є той факт, що в архіві М. Кордуби зберігся рукопис його критичного опрацювання першого тому «Історії України-Руси», який дає змогу доповнити відому нам з рецензії палітру критичних зауважень та відтворити дійсне, позбавлене вимог рецензійного жанру та зрозумілого піетету до особи вчите-

ля, ставлення до прочитаної книги. Насамперед нашу увагу привертають численні суперлативи та знаки оклику, якими молодий історик супроводжував прочитання праці свого вчителя. Нерідко на полях конспекту знаходимо вигуки «се правда», «зовсім справедливо» чи «знаменито», що вказують на цілковиту солідарність М. Кордуби з висловленими на сторінках першого тому сміливими гіпотезами.

Водночас у конспекті містяться й численні критичні спостереження. Так, молодий дослідник закидає іменитому колезі певний гіперкритицизм при інтерпретації історичних джерел. Так є, наприклад, коли М. Грушевський на сторінках «Історії України-Руси» рішуче відкидає гіпотезу про існування готської держави на середньому Дніпрі, називаючи її «не начім не опертим здогадом або мітом» [II, 13 зв.]. На відміну від тексту рецензії, де М. Кордуба цілковито солідаризувався з аргументами антинорманської теорії М. Грушевського, в конспекті першого тому він більш критично аналізує доводи свого вчителя. Всебічно висвітливши численні тези, використані автором «Історії України-Руси» в полеміці з норманістами, молодий дослідник скептично відзначає, що його вчитель висловлює «докази лише против датовання Нестора, але не проти приходу Варяг» [II, 18]. Як і інші критики першого тому «Історії України-Руси» [13], М. Кордуба також відзначає наявність у тексті книги багатьох мовних огріхів, що деколи заважають зрозуміти дослідницьку логіку. Загалом же, аналіз конспекту дає підставу говорити про значну захопленість молодого Кордуби науковими ідеями свого вчителя, надзвичайно виражене – і водночас толерантне та професійно-критичне ставлення до його наукових гіпотез.

Поряд із рецензуванням наукових праць свого вчителя, М. Кордуба значною мірою також спричинився до популяризації його наукових ідей як на українських землях, так і в західно-європейському науковому світі. Тривалий час працюючи на Буковині, вчений регулярно інформував українців краю про наукову та суспільно-політичну діяльність тогочасного голови НТШ. На сторінках газети «Каменярі» – органу «Вільної організації українського учительства на Буковині» – М. Кордуба знайомив місцевих педагогів з науково-популярними виданнями М. Гру-

шевського. Рецензуючи біографічний нарис останнього про Богдана Хмельницького, оглядач насамперед відзначив: «Хоча оповідання з минувшини рідного краю і народу все знаходять найбільший попит і розповсюдження, то все таки історична популярна література у нас доволі невеличка. А особливо бідна вона в твори, котрі стояли би зараз на висоті наукових вимог, тобто подавали в популярній формі останні висліди науки» [2, 14–15]. До невеликого кола фахових популяризаторів українського минулого, вказує М. Кордуба, передовсім належить М. Грушевський, котрий своїми багатими знаннями охоче ділиться з широкими колами української громадськості. Значною проблемою популярної історичної літератури, вказує рецензент, є засилля різного роду легендарних знань, котрими автори нерідко зловживають, намагаючись привабити читачів. Такий підхід, слушно вказує він, є неприпустимим, оскільки поширює міфологічні знання, які проростаючи згодом історіографічними стереотипами, надзвичайно складно долаються. М. Грушевський, підкреслює його учень, чи не вперше відмовився від такого підходу, даючи читачеві літературно оброблені, але водночас суворо вивірені історичні факти. Водночас твердить рецензент, і знаний історик не уник спокуси – оповідаючи в одному із сюжетів своєї книги переказ про тайну грамоту Владислава IV козакам, котру старшина нібито переховує з незрозумілих причин. Не зовсім відповідає дійсності, на думку критика, й змальований у книзі образ Богдана Хмельницького як людини нерішучої, цілком підвладної долі випадку. Втім, зауважені недоліки, твердить М. Кордуба, є поодинокими. Загалом же, наголошує він, завдяки високому науковому рівню, добірній мові та якісному ілюстративному матеріалу, рецензована праця постає цінним надбанням науково-популярної літератури.

Доволі багато зусиль на початку ХХ ст. М. Кордуба доклав також до популяризації творчих ідей свого вчителя в середовищі західноєвропейських гуманітаріїв. Так, коли був заснований перший німецький часопис, що спеціалізувався на вивченні східноєвропейської історії – «*Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*» – вчений багато часу віддав для ознайомлення західних колег зі здобутками галицьких інтелектуалів, об'єднаних у

НТШ, і зосібна його голови. Як дізнаємося з листування учня та вчителя, співпрацю М. Кордуби з часописом О. Геча налагодив саме М. Грушевський, котрий порадив німецькому колезі свого учня як доброго знавця тогочасної української історіографії [14, 220–226]. Від перших чисел і до середини 30-х рр. на сторінках цього авторитетного часопису ми зустрічаємо критично-інформаційні нариси про головні праці М. Грушевського авторства М. Кордуби [15].

Уже не тільки популяризаційні, але й суто фахові завдання поставив перед собою М. Кордуба, ознайомлюючи на сторінках берлінського часопису західного читача зі змістом сьомого тому «Історії України-Руси», котрий розпочинав козацький цикл багатотомника [21]. Маючи на той час власний солідний доробок з козакознавчої проблематики, оглядач у рецензії зосередився на демонстрації того нового, що його вчитель привніс у студіювання доби Хмельниччини. Ці новації, вказує М. Кордуба, мають джерелознавчий та концептуальний характер. Щодо першого аспекту, оглядач слушно стверджує, що багатолітні археографічні пошуки М. Грушевського уможливили не лише докладну реконструкцію раніше незнаних сторінок історії козацтва, а й ревізію усталених в історіографії концепцій. Не менше важливою, на думку критика, є концептуальна сторінка нового тому «Історії України-Руси», передусім в аспекті очищення історії козащини від численних міфологічних нашарувань.

Поряд із такими схвальними оцінками, М. Кордуба зауважує у новій праці вчителя також низку дискусійних моментів. Наприклад, недостатньо аргументованими для нього є погляди М. Грушевського на процес виникнення та становлення козацтва до середини XVI ст. Спірними М. Кордуба вважає також спроби вчителя модернізувати свідомість широких козацьких верств наприкінці XVI ст. і розгледіти ідеологічну боротьбу у тогочасному козацькому середовищі. Попри помічені неточності та висловлені зауваження, рецензент підносить новаторський характер сьомого тому, підкреслюючи, що М. Грушевський «подає нам цілком оригінальну концепцію, яка затьмарює усі попередні спроби і закладає наріжний камінь усіх майбутніх наукових досліджень у цій галузі. Окремі незначні недоліки у композиції, які по-

винні розглядатися як неминучий наслідок тієї швидкості, з якою автор працює над своїм твором, [...] можуть бути легко усунені у наступному виданні» [21, 379].

Виразом щирої людської симпатії учня до особи вчителя стала ювілейна сільветка М. Кордуби з нагоди двадцятип'ятиліття творчої праці М. Грушевського, котре припало на 1910 р. У цій публікації, зі знанням нюансів біографії видатного вченого, західноукраїнську громаду було ознайомлено з огромом його національної праці. М. Кордуба слушно відзначив, що головним нервом усієї діяльності вчителя є наукова робота, результати якої вражають сміливістю історіографічного конструювання та різнобічністю опрацьованих тем. «І коли тепер історія українського народу перестала бути загуменком польської і велико-руської історіографії та стала окремою, самостійною цариною історичної науки, то в сім заслуга Грушевського і нікого іншого, лише Грушевського!», – емоційно наголошує М. Кордуба [4, 3].

Поряд із науковою, вважає автор статті, надзвичайно плідною виявилася й організаційна праця довголітнього голови НТШ з розбудови багатьох напрямів функціонування товариства. Ще однією складовою діяльності вчителя М. Кордуба називає суспільно-політичну діяльність, що особливо важливі наслідки мала в аспекті ініціатив М. Грушевського з розбудови українського шкільництва – від його нижчої (народні школи) до найвищої (університет) ланки. Підсумовуючи свій огляд діяльності вчителя, М. Кордуба підкреслив: «Муравельна трудолюбивість, широке знанє, правість характеру, безоглядність супротив “сильних мира сего” – отсе причини тої загальної популярности, яку з'єднав собі проф. Михайло Грушевский» [4, 3].

Перша світова війна роз'єднала вчителя та учня кордонами воюючих держав. Утім, М. Кордуба щиро вболівав за долю засланого царатом старшого товариша. Засобом моральної підтримки переслідуваного вченого з боку західноукраїнської громади стало масштабне (як на умови воєнного часу) відзначення його піввікового ювілею. Не стояв осторонь цього процесу й М. Кордуба, поділившись із читачами «Вісника СВУ» своїми спогадами про обставини першого знайомства з майбутнім учителем і становлення його львівської школи. Надзвичайно цікаво

описуючи читачеві особливості педагогічного вишколу М. Грушевського, М. Кордуба згадував: «Нас, своїх студентів, професор зтягнув до рецензійного відділу. Зразу нам се видалося дивним, бо не почували за собою відповідного підготовлення, щоб обговорювати або й критикувати твори учених спеціалістів. Але Грушевський вмів швидко розігнати сумніви й недостачу довіря в сили. Роздав кожному по книжці із тих, які треба було обговорити, й велів прочитати. Потім радив порівняти прочитане з тим або з іншим давнішим твором про дану тему та при стрічах зараз випитував про вислід порівняння, вражінне, яке нова книжка зробила, і т. ін. Вислухавши терпеливо усного реферату, докидав тут і там свої замітки, радив звернути увагу на ту або іншу точку зору й кінчив: “А тепер, товаришу, пробуйте все те написати”. Так поробив із нас 18–20 літніх хлопців рецензентів і так повстали перші студентські рецензії у “Записках”» [5, 795–796].

У міжвоєнний час М. Кордуба та М. Грушевський вкотре опинилися по різні сторони поділених кордонами українських земель. Незважаючи на це, як свідчить епістолярій, видатний учений жваво цікавився науковою діяльністю своїх учнів, а ті, зі свого боку, підтримували вчителя у його спробах налагодити комунікацію між двома центрами української історичної науки – НТШ та ВУАН.

Черговим приводом для глибокого осмислення спадщини М. Грушевського українською наукою 20-х рр. стало масштабне відзначення шістдесятиліття життєвого та сорокаліття творчого шляху вченого. Головні ювілейні події відбувалися, зрозуміло, на Наддніпрянщині [11]. Втім, і Галичина не стояла осторонь вшанування ювіляра. Як і десятиліттям раніше, на ювілей учителя розлогою статтею на сторінках «Літературно-наукового вісника» відгукнувся М. Кордуба. Поставивши перед собою завдання узагальнити історіографічну творчість учителя, дослідник наголосив на важливості історичних знань для національного самосвідомлення всіх культурних народів, передусім таких, як українці, що позбавлені власної державності. У цьому плані, на його думку, твори М. Грушевського посідають особливе місце в історії вітчизняної культури, виконуючи важливу національно-будительську місію: «Щойно сам кінець XIX-го в. дав нам загально-

національного історіографа в повнім, можна сміливо сказати, ідеальнім значінню цього слова, дав нам М.С. Грушевського» [3, 347–348].

Головну працю свого вчителя дослідник характеризує як піонерську, що вперше дає цілісний та всебічний образ минулого рідного народу. Виявляючи провідні риси «Історії України-Руси», М. Кордуба насамперед називає оригінальність, що полягає у самостійності розробки автором більшості наукових проблем на підставі вперше введеного ним до наукового обігу джерельного матеріалу. Творча особистість учителя постає для дослідника унікальним поєднанням талантів історика-аналітика та синтетика. Іншою відмінною рисою «Історії України-Руси» для М. Кордуби є самотність концепції, покладеної в її основу, що запроваджувала в науку цілком нове моделювання східноєвропейського минулого. Безперечною перевагою головної праці ювіляра автор нарису називає її критичність та об'єктивність, теоретичний плюралізм у визначенні рушіїв історичної еволюції. З огляду на це праця М. Грушевського постає водночас класичним і надзвичайно модерним твором, що «стоїть на висоті свого завдання».

Ілюструючи суспільну потребу у наукових працях учителя, М. Кордуба пише про їх переклади іншими мовами, передусім російською; говорить про комерційний успіх багатьох науково-популярних видавничих проєктів. Не менш піонерськими для української історіографії, на думку дослідника, є праці М. Грушевського з царини всесвітньої історії. Написані для широкого кола читачів, стверджує автор нарису, вони містять оригінальний погляд на історію людства, інтегруючи український історичний матеріал до всесвітньо-історичного процесу.

Особливістю статті М. Кордуби є його прискіплива увага до історико-літературних праць свого вчителя. Характеризуючи зміст, концепцію та методологічні засади «Історії української літератури», він справедливо зауважує, що до феноменів духовного життя українського народу, втіленого в слові, автор підходить передусім як історик-соціолог. Новаторський характер для української науки, стверджує М. Кордуба, має також соціологічна студія М. Грушевського над початками людського суспільства. І

хоча в ній немає обґрунтування оригінальної соціологічної теорії, «багатий матеріал та досвід, зібрані з власних історичних студій і величезна очитаність дають авторові спромогу подавати дуже влучні і цінні вказівки для майбутніх дослідників-спеціалістів» [3, 356]. Підсумовуючи свої роздуми, М. Кордуба вкотре підкреслив епохальність наукової творчості ювіляра для поступу української науки. Помітно ідеалізуючи образ учителя, він зауважив, «що зі всіх історичних робіт, які в останніх десятиліттях появилися на українській мові, добра половина походить з-під пера лише одного ученого, акад. Михайла Грушевського».

У другій половині 1920-х рр. західноукраїнська та емігрантська інтелігенція з нетерпінням очікували на продовження М. Грушевським його головної праці. Ці очікування в одному з останніх листів до вчителя емоційно висловив М. Кордуба: «Може Ви, В[исоко] Пов[ажний] Проф[есоре], можете вже менш-більш сказати, коли сподіватися виходу чергового IX тому Вашої історії; на нього ми всі чекаємо, хоч знаємо, що при Ваших так різнорідних занятях небогато часу лишається на се діло» [8, 74]. З огляду на такий значний інтерес останні томи «Історії України-Руси», присвячені періоду козацької революції, викликали досить жваве обговорення, в якому помітну участь взяли львівські учні М. Грушевського.

Цілісно козакознавчі погляди М. Грушевського, представлені у восьмому та дев'ятому томах «Історії України-Руси», в розлогій (майже 100 сторінок!) статті рецензійного характеру на сторінках берлінського часопису «Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte» проаналізував М. Кордуба [20]. Його огляд, як стверджує сам автор, є продовженням рецензії на сьомий том головної праці вчителя, що з'явилася у тому ж часописі напередодні Першої світової війни. За своїм характером рецензія М. Кордуби є докладним аналізом змісту восьмого та дев'ятого томів «Історії України-Руси». Звертаючись до знакових праць українських, російських та польських дослідників козащини, оглядач акцентує оригінальність змісту рецензованих книг, що проявилась як в аспекті значного розширення джерельного матеріалу, так і нового погляду на цілий спектр проблем вивчення історії Хмельниччини.

Ведучи мову про ґрунтовність студій М. Грушевського над цією епохою української історії, М. Кордуба не уникає полеміки з учителем, нерідко пропонує власне розуміння спірних історіографічних питань. Учений також неодноразово вказує на помічені неточності у датуванні тогочасних подій, суперечливість деяких висновків, зауважує спроби М. Грушевського подекуди переоцінити інформаційну вартість наявних джерел, врешті – нерівномірність опису подій, що, утім, виправдовувалися масштабною авторської реконструкції. Попри помічені неточності, рецензент робить висновок про вагомість внеску прорецензованих томів у вивчення широкого спектру проблем політичної та соціально-економічної історії України середини XVII ст. Принагідно зазначимо, що в цій рецензії М. Кордуба виявився одним із небагатьох тогочасних істориків, котрі вказували на необхідність відмовитися від ідеологізації творчої спадщини М. Грушевського, її розгляду винятково з позицій державницької історіософії, слушно наголошуючи, що такий підхід спрощує багатство запропонованих видатним ученим історіографічних ідей [23, 79–81].

Трагічна смерть М. Грушевського викликала стан непідробного занепокоєння в українському патріотичному середовищі. Про це промовисто свідчили численні некрологи, якими українська та світова громадськість відгукнулися на смерть видатного українського діяча. В цій ситуації саме львівські учні М. Грушевського започаткували процес цілісного осмислення феномену творчої особистості вчителя у розмаїтості виявів його таланту. Чи не найбільш активно до меморіальної грушевськіани долучився М. Кордуба. Так, працюючи професором Варшавського університету, вчений виступив одним із ініціаторів проведення Жалобної Академії пам'яті М. Грушевського, що відбулася 6 грудня 1934 р. заходами Українського наукового інституту у Варшаві. На цьому засіданні М. Кордуба виступив з ключовою доповіддю «Михайло Грушевський як історик» [10, 4].

Осмислюючи втрату, яку в особі М. Грушевського понесла українська культура, М. Кордуба на сторінках реномованих польських і західноєвропейських видань опублікував низку статей, присвячених пам'яті вчителя. На шпальтах варшавської газети

«Ріон» смерть М. Грушевського він назвав болісною втратою не лише для українців, але й для цілої Слов'янщини. Познайомивши польського читача з головними фактами творчої біографії покійного вченого, М. Кордуба акцентував його епохальні заслуги для української культури як організатора науки та вченого-дослідника. Не оминув він і суспільно-політичної спадщини видатного діяча, відзначивши його велику працю на користь соборної та незалежної України [25, 6].

Сильветку Грушевського-історика М. Кордуба змалював на сторінках варшавських видань «Przegląd Historyczny» та «Biuletyn Polsko-Ukraiński». Йдучи услід за автобіографією самого вчителя, його учень окреслив головні віхи життя М. Грушевського – від тифліського гімназиста до московського бранця, визнаючи провідну ідею його життя як свідоме жертвоне служіння українству [26]. Аналіз творчого доробку вчителя дослідник цілком справедливо розпочав з «Історії України-Руси», схарактеризувавши її як «перший науковий твір, що дає суцільну і повну картину історичної минувшини українського народу» [26, 394].

Працю М. Грушевського його учень назвав цілковито оригінальною як за покладеною в її основу моделлю-концепцією, так і за методом опрацювання й способами інтерпретації історичного матеріалу. Оригінальність твору, переконаний дослідник, виявляється також у порушенні низки не зауважених попередниками наукових проблем історико-культурного, економічного та соціального характеру, виявлення й дослідження яких значною мірою збагатили вітчизняну науку. Іншою важливою рисою «Історії України-Руси», на думку М. Кордуби, є її «абсолютний критицизм», що проявляється і в послідовності автора щодо верифікації джерел та усталених гіпотез, і в свідомому відкиданні будь-яких позанаукових впливів на свою працю. Чи не найбільш помітним критичне переосмислення М. Грушевським попередньої традиції, вказує М. Кордуба, бачимо у ставленні до історії козаччини, дослідження якої вчитель поставив на цілковито новий у концептуальному та джерельному плані рівень.

Особливу увагу М. Кордуба звертає на культуру організації наукового апарату у великій «Історії», зауваживши безпрецедентні за розлогістю та складністю критичні екскурси до праці

в історичній літературі всіх слов'янських народів. Поділяючи постулати державницької історіографії, дослідник говорить про впливи народницької ідеології на історіософію М. Грушевського, додаючи, що той «до т. зв. героїчних постатей і керівних особистостей ставиться може аж надто скептично» [20, 399].

Узагальнюючи методологічну основу всього твору, М. Кордуба слушно вказує на еkleктизм учителя при визначенні рушіїв історичного процесу, застерігає від однозначного віднесення його творчості до якоїсь певної історіографічної традиції. Попри незакінченість головної праці, згадує автор, цілісний нарис української історії видатний дослідник виклав у кількох науково-популярних розвідках, які мають також важливе національно-виховне та просвітнє значення.

Гідним супутником «Історії України-Руси» називає М. Кордуба багатотомну працю вчителя, присвячену минулому української літератури. І тут, вказує він, М. Грушевський виступив цілком оригінальним дослідником, не лише узагальнивши значну кількість джерел, але й піддавши їх усебічному соціологічному аналізу. Новаторством автор нарису вважає й історико-релігійні та соціологічні студії М. Грушевського, а також його праці, присвячені всесвітній історії. На завершення М. Кордуба звернувся до науково-організаційної діяльності вчителя, відзначивши епохальність його внеску й у цій царині. НТШ, УНТ, УСІ та історичні установи ВУАН, на його переконання, цілковито завдячують у своєму швидкому поступі таланту видатного вченого. Наголосивши, що М. Грушевський не лише писав, а й творив історію, «керуючи Українською республікою як її перший президент», М. Кордуба, утім, залишив вивчення цієї важливої теми іншим дослідникам. Насамкінець відзначимо, що вся стаття М. Кордуби, написана під свіжим враженням від важкої втрати, сповнена почуттям щирої приязні учня до вчителя. Попри виразно емоційне забарвлення, вона стала одним із перших ґрунтовних досліджень творчої спадщини М. Грушевського.

Популяризуючи постать учителя в середовищі польської громадськості, М. Кордуба також написав змістовне гасло про нього до виданої у Варшаві «Енциклопедії політичних наук». У ній автор змальовував учителя як новатора в галузі української гуманістики: вказував на революційне значення запропонованої

ним історичної схеми, цілісне опрацювання минулого рідних земель, піонерський у методологічному сенсі підхід до вивчення української духовності тощо. «Незрівняним організатором наукової праці» називав М. Кордуба М. Грушевського, вказуючи на вагомість його внеску до роботи таких реномованих інституцій, як НТШ, УНТ, УСІ та ВУАН [22, 642–643].

Головним нервом суспільно-політичної діяльності М. Грушевського його ученя називав реалізацію соборницької ідеї, намагання всіляко нівелювати негативний вплив тривалого поділу українського народу. Злетом політичної кар'єри вчителя було, за словами М. Кордуби, «президентство М. Грушевського», головним наслідком якого став Четвертий Універсал. Саме цим учинком, попри деякі політичні прорахунки, на переконання М. Кордуби, видатний діяч «золотими літерами записав своє ім'я на сторінках історії України» [22, 643].

Про М. Грушевського як дослідника та організатора наукової роботи М. Кордуба розповів також німецькому читачеві на шпальтах «*Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*». Як і в попередніх публікаціях, крізь призму автобіографії самого М. Грушевського, він розкрив особливості життя та діяльності одного з чоловічих представників української історіографії, змалювавши останні роки його життя як нерівну боротьбу з більшовицьким режимом за правоту своїх переконань.

«Історію України-Руси» М. Грушевського М. Кордуба характеризує як найвидатніше явище української історіографії – працю, що вперше на основі оригінальної схеми продемонструвала культурному світові нерозривність українського історичного процесу, починаючи від доби раннього середньовіччя. Новаторський характер «Історії України-Руси» полягає також у тому, що «автор в жодному випадку не обмежується лише однією політичною історією, а також одночасно детально враховує адміністративно-судовий устрій, економічні, соціальні і національні умови, становище церкви, розвиток літератури, мистецтва і науки, пропонуючи таким чином повний синтез минулого української нації» [24, 168]. Звертаючись до своїх рецензій на окремі томи «Історії України-Руси», М. Кордуба говорить про схвальне сприйняття цієї праці в українському інтелектуальному

середовищі, а також про шанобливе ставлення до неї російських і західноєвропейських фахівців.

Не менш вартісною для науки, стверджує дослідник, є й «Історія української літератури», де вперше за допомогою соціологічного та компаративного методів цілісно опрацьовано як усну, так і писемну творчість одного з найбільших слов'янських народів. Узагальнюючи творчий доробок свого вчителя, М. Кордуба згадав також про його праці з галузі соціології та всесвітньої історії, наголосивши на їх піонерському для української науки значенні. Характеризуючи діяльність М. Грушевського як організатора українського наукового життя, дослідник на перше місце поставив творення ним львівської наукової школи та, ділячись власними спогадами, розкрив перед читачем особливості взаємин ученого зі своїми учнями. До важливих здобутків організаційної діяльності М. Грушевського М. Кордуба вже традиційно зарахував розбудову ним НТШ, УНТ, УСІ та історичних установ ВУАН. На завершення статті, дослідник кількома реченнями згадав про громадсько-політичну працю вчителя, назвавши її квінтесенцією боротьби за об'єднання поділеного кордонами українського народу.

Друга світова війна помітно пригальмувала наукові пошуки М. Кордуби, втім і його студії над творчою спадщиною вчителя. Нові повоєнні реалії також не сприяли продовженню історіографічної праці вченого у звичному для нього інтерпретаційному ключі. Більше того, з новою силою в той час розгорілася ідеологічна боротьба проти М. Грушевського та створеної ним наукової концепції історії України, що особливо голосною була на західноукраїнських землях, де пам'ять про вченого ще не була настільки очорнена радянськими суспільствознавцями, як це було на Наддніпрянщині [1]. В цих умовах послідовної профанації всієї наукової та суспільно-політичної праці автора «Історії України-Руси» неабияким актом громадянської мужності з боку немолодого вже М. Кордуби було стати на захист учителя.

До нас дійшла його остання грушевськознавча розвідка «Мих. Грушевський як дослідник князівської доби історії України», датована січнем 1946 р. (тобто трішки більше ніж за рік до смерті), котра звісно не була опублікована, але відклалася в архіві вченого. Цей виступ М. Кордуби був ініційований пар-

тійними органами Львівського університету, котрі розгорнули широкомасштабну «викривальну» акцію проти М. Грушевського та представників його школи. М. Кордубі було визначено й тему його покаянної доповіді з характерною для тих часів назвою «Буржуазно-націоналістичне висвітлення історії стародавніх часів, зокрема Київської Русі, у М. Грушевського». Втім, історик відмовився від ідеологічних штампів і сформулював назву для свого виступу в академічному дискурсі.

Зміст названої статті, попри зрозуміле наукознавче навантаження, доносить до нас занепокоєння М. Кордуби, викликане галопуючою боротьбою з пам'яттю вчителя. Вчений щиро намагається показати своїм опонентам велич постаті М. Грушевського, вказує на його значні здобутки як ученого-дослідника, організатора наукового життя та принципового оборонця інтересів широких народних мас. На підтвердження своїх слів учений наводить високі оцінки діяльності М. Грушевського, котрі висловили його знані західноєвропейські та російські колеги. Особливо гаряче М. Кордуба обстоює честь свого вчителя від звинувачень у націоналізмі, що стали загальним місцем радянської грушевськіани. Дослідник твердить, що М. Грушевського можна вважати націоналістом лише у тому випадку, якщо під цим поняттям «розуміти тверду свідомість приналежності до своєї народності та активну боротьбу против її поневолення, против всяких змагань винародовлення з боку агресивних сильніших народів» [1, 4]. В такому сенсі, резонно додає М. Кордуба, націоналістами слід визнати й інших велетів української культури, таких як Тарас Шевченко, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник та багато інших патріотів.

Звертаючись до головної мети свого дослідження – оцінки поглядів М. Грушевського на давньоруський період, М. Кордуба слушно вказує на значну історіографічну традицію вивчення цієї історичної доби. «Але й тут, – наголошує дослідник, – наш історіограф не покладався на чужі авторитети, не вдоволявся вже готовими висновками, але всюди досягаючи до самого дна, черпаючи безпосередньо з джерел, зумів принести чимало нового і оригінального» [1, 4–5]. Зі знанням справи М. Кордуба називає численні новаторські гіпотези, котрими його вчитель збагатив розуміння киеворуської історії. Дослідник також слушно звертає

увагу на еволюцію поглядів М. Грушевського щодо ключових питань тієї доби під впливом поступу наукового знання та історіографічних дискусій, вказуючи на декілька видань першого тому «Історії України-Руси».

Вочевидь даниною тогочасним історіографічним реаліям було визнання М. Кордубою Київської Русі «колискою» трьох східнослов'янських народів, чого, на його переконання, не зміг зрозуміти вчитель. Також, вказував дослідник, замало уваги в «Історії України-Руси» присвячено проблемам осмислення особливостей давньоруського феодалізму. Попри ці, значною мірою ритуальні, закиди автор статті надзвичайно високо оцінив вагомність творчої спадщини М. Грушевського, що різко дисонувало з поглядами партійних ідеологів. «Михайло Грушевський займає в українській історіографії беззастережно чільне місце, – твердив М. Кордуба. – Він перший дав своєму народові заснований на критично перевірених фактах і по вимогам новочасної науки зладжений образ його минулого, його історичного розвитку від найдавніших до нових часів, кладучи цим ділом тверді підвалини під його національну свідомість» [1, 1]. Сміливий виступ М. Кордуби на захист наукової честі свого вчителя викликав обурення радянських функціонерів і спричинив хвилю таврувальної критики на його адресу, що пришвидшило передчасну смерть ученого на початку травня 1947 р.

Висновки. Підбиваючи підсумки грушевськознавчій рефлексії М. Кордуби, насамперед звернемо увагу на її провідну рису, що, на нашу думку, є визначальною для духу всієї львівської історичної школи М. Грушевського. Це – розуміння пріоритетності інтересів науки, втілене у відомому гаслі самого видатного вченого – *nemini credere*, проголошеному ним на зорі наукової кар'єри та послідовно прищеплюваному у середовищі учнів. Такий підхід, як бачимо з рецензій М. Кордуби, уможливив відкритий науковий діалог і сміливий обмін думками, де іменитий учитель був на рівних зі своїми молодими колегами, отже, міг не тільки передавати свої знання та досвід, але й користати з дружніх порад і спостережень, нерідко висловлених із молодечим запалом. Усе це стало запорукою життєвості школи, успішності формування та подальшої трансформації її історіографічної традиції, можливості фахового зростання представників цього нефор-

мального об'єднання внаслідок принципового, але водночас толерантного зіткнення наукових позицій. Завдяки такому критичному духові школи, історіографічні праці М. Кордуби, присвячені вчителю, постають спробами інтелектуальної біографії, яким притаманне не стільки захоплення величию досліджуваної постаті, скільки намагання показати її у контексті епохи, виявити та пояснити читачеві не лише видатні досягнення, але й нерідко прикрі прорахунки. Такий методологічний підхід М. Кордуби виявився надзвичайно плідним та значною мірою пояснює тривалу популярність його грушевськознавчих спостережень, що не втратили своєї впливовості й до сьогодні.

Перспективним напрямом подальшого дослідження проблеми є цілісна реконструкція історіографічної спадщини М. Кордуби в поєднанні її теоретичних і сюжетних складових.

Джерела та література

I. ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 8. – 9 арк.

II. ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 62. – 200 арк.

1. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів / Ярослав Дашкевич // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 88–142.

2. Кордуба М. Михайло Грушевський: про батька козацького Богдана Хмельницького. Київ 1909 / Мирон Кордуба // Каменярі. – 1910. – Число 1. – С. 14–15.

3. Кордуба М. Академик Михайло Грушевський як історик (з нагоди ювілею) / Мирон Кордуба // Літературно-науковий вісник. – 1926. – Т. ХСІ. – С. 346–357.

4. Кордуба М. Михайло Грушевський (З нагоди 25-літнього ювілею літературної діяльності) / Мирон Кордуба // Каменярі. – 1910. – Число 13 і 14. – С. 2–3.

5. Кордуба М. Приїзд проф. Грушевського до Львова (особисті спомини) / Мирон Кордуба // Вісник СВУ. – 1916. – Ч. 127. – С. 795–796.

6. Кордуба М. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т. 1 : До початку XI віка. У Львові, 1898 / Мирон Кордуба // Věstník Slovanských Starožytosti / vydává Dr. Lubor Niederle. – Praha, 1899. – Svazek III. – S. 63–67.

7. Купчинський О. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраця учня та вчителя / Олег Купчинський // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 297–305.

8. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського і Федора Вовка / упоряд. В. Наулко, В. Старков. – Запоріжжя : РА «Тандем У», 2005. – 100 с.

9. Наулко В. Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського / Всеволод Наулко // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 2006. – Випуск 10/11. – С. 631–639.

10. По смерті Михайла Грушевського // Діло. – 1934. – Ч. 334. – С. 4.

11. Тельвак В. Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. / Віталій Тельвак // УІЖ. – 2008. – № 6. – С. 111–125.

12. Тельвак В. Львівська історична школа Михайла Грушевського / Віталій Тельвак, Василь Педич. – Львів : Світ, 2016. – 440 с.

13. Тельвак В. Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського в оцінках сучасників / Віталій Тельвак // Історіографічні дослідження в Україні. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2007. – Вип. 17. – С. 16–38.

14. Тельвак В. Листи Отто Гетча до Михайла Грушевського / Віталій Тельвак, Олег Радченко // Архіви України. – 2018. – № 2–3 (313–314). – С. 212–226.

15. Korduba M. Hruševskýj M. 1851–1911. Dem Andenken Jakiv Šulhyns / Myron Korduba // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1913. – Band. 3. – S. 119.

16. Korduba M. Hruševskýj M. Anfänge des slawischen Lebens / Myron Korduba // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – 1911. – Band. 2. – S. 120–121.

17. Korduba M. Hruševskýj M. Zaporoger Kosaken in Banat / Myron Korduba // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – 1911. – Band. 2. – S. 127.

18. Korduba M. Hruševskýj M. Zeitgenössische Schuldichtung über die Gefangenschaft Vyšnevečkyjs / Myron Korduba // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – 1913–1914. – Band. 4. – S. 118.

19. Korduba M. Hruševskýj M. Zur Frage der Vjatiči / Myron Korduba // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – 1911. – Band. 2. – S. 121.

20. Korduba M. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung / Myron Korduba // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1932. – Band VI. – S. 36–60, 193–230, 358–385.

21. Korduba M. Die Anfänge des ukrainischen Kosakentums / Myron Korduba // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1912. – Band II. – S. 367–379.

22. Korduba M. Hruszewski Michał / Myron Korduba // Encyklopedia Nauk Politycznych (Zagadnienia społeczne, polityczne i gospodarcze). – Warszawa : Wydawnictwo Instytutu społecznego i Instytutu wydawniczego «Biblioteka Polska» w Warszawie, 1937. – Tom drugi (E – J). – S. 642–643.

23. Korduba M. La littérature historique ukrainienne en pologne et dans l'émigration ukrainienne / Miron Korduba // Bulletin d'Information des sciences historiques en Europe Orientale. – Varsovie, 1929. – Tome II. – Fascicules 1–2. – S. 79–81.

24. Korduba M. Michael Hruševkyj's als Forscher und als Organizador der wissenschaftlichen Arbeit / Myron Korduba // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1935. – Band IX. – S. 168.

25. Korduba M. Michał Hruszewskýj / Myron Korduba // Pion. – Warszawa, 1934. – № 51. – S. 6.

26. Korduba M. Michał Hruszewskýj jako historyk (Z powodu Jego śmierci) / Myron Korduba // Biuletyn Polsko-Ukraiński : tygodnik Ilustrowany. – Warszawa, 1934. – № 50 (85). – S. 1–4.

27. Korduba M. Michał Hruszewskýj jako uczoney / Myron Korduba // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1935. – Serji drugiej tom dwunasty. – S. 389–393.

References

I. DALO – Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. 2923, op. 1, spr. 8, 9 ark. [in Ukrainian].

II. DALO – Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. 2923, op. 1, spr. 62, 200 ark. [in Ukrainian].

1. Dashkevych, Ya. (1996). Borotba z Hrushevskym ta yoho Lvivskoiu shkoloiu za radianskykh chasiv [Fight against Hrushevsky and his Lviv school in Soviet times]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian Historian*, 1–4, 88–142 [in Ukrainian].

2. Korduba, M. (1910a). Mykhailo Hrushevskiy: pro batka kozatskoho Bohdana Khmelnytskoho. Kyiv 1909 [Mykhailo Hrushevskiy: About the father of the Cossack Bohdan Khmelnytsky. Kyiv 1909]. *Kameniarі – Masonry*, 1, 14–15 [in Ukrainian].

3. Korduba, M. (1926). Akademyk Mykhailo Hrushevskiy yak istoryk (z nahody yuvyleiu) [Academician Mikhailo Hrushevsky as a historian (on the occasion of the anniversary)]. *Literaturno-naukovyi visnyk – Literary and scientific herald*, 91, 346–357 [in Ukrainian].

4. Korduba, M. (1910b). Mykhailo Hrushevskyyi (Z nahody 25-litnoho yuvyleiu literaturnoi diialnosti) [Mykhailo Hrushevsky (On the occasion of the 25th anniversary of literary work)]. *Kamenari – Masonry, 13–14*, 2–3 [in Ukrainian].

5. Korduba, M. (1916). Pryzid prof. Hrushevskoho do Lvova (osobysti spomyny) [Arrival Prof. Hrushevsky to Lviv (personal memories)]. *Visnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy – Herald of the Union of Liberation of Ukraine, 127*, 795–796 [in Ukrainian].

6. Korduba, M. (1899). Hrushevskyyi Mykhailo. Istoriiia Ukrainy-Rusy. Tom 1: Do pochatku XI vika. U Lvovi, 1898 [Hrushevsky Mykhailo. History of Ukraine-Rus. Vol. 1: By the beginning of the XI century. Lviv, 1898]. In L. Niederle (Ed.), *Věstník Slovanských Starožytosti – Herald of Slavic Antiquities*, 3, 63–67 [in Ukrainian].

7. Kupchynskyyi, O. (1996). Lysty Myrona Korduby do Mykhaila Hrushevskoho: pytannia tvorchykh vzaiemyn i spivpratsia uchnia ta vchytelia [Letters of Myron Korduba to Mykhailo Hrushevsky: the issue of creative relationships and cooperation between a student and a teacher]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian Historian, 1–4*, 297–305 [in Ukrainian].

8. Naulko, V., & Starkov, V. (Comps.). (2005). *Lysty Myrona Korduby do Mykhaila Hrushevskoho i Fedora Vovka [Letters of Myron Korduba to Mykhailo Hrushevsky and Fedor Vovk]*. Zaporizhzhia: RA «Tandem U» [in Ukrainian].

9. Naulko, V. (2006). Lysty Liubora Niderle do Mykhaila Hrushevskoho [Letters from Ljubor Niederle to Mykhailo Hrushevsky]. *Ukrainskyi arkhoeorafichnyi shchorichnyk. Nova seriia – Ukrainian archeographic collection. New series, 10/11*, 631–639 [in Ukrainian].

10. Po smerty Mykhaila Hrushevskoho [After the death of Mykhailo Hrushevsky]. (1934). *Dilo – Work, 334*, p. 4 [in Ukrainian].

11. Telvak, V. (2008). Zhyttievyi i tvorchyi shliakh M. Hrushevskoho v yuvileinykh otsinkakh 1926 r. [The life and creative way of M. Hrushevsky in the jubilee estimations of 1926]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Magazine, 6*, 111–125 [in Ukrainian].

12. Telvak, V., & Pedych, V. (2016). *Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho [Lviv historical school of Mykhailo Hrushevsky]*. Lviv: Svit [in Ukrainian].

13. Telvak, V. (2007). Pershyi tom «Istorii Ukrainy-Rusy» Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv [The first volume of «History of Ukraine-Rus» by Mykhailo Hrushevsky in his contemporaries' estimations]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic studies in Ukraine, 17*, 16–38 [in Ukrainian].

14. Telvak, V., & Radchenko, O. (2018). Lysty Otto Hetcha do Mykhaila Hrushevskoho [Letters from Otto Getch to Mykhailo Hrushevsky]. *Arkhiv Ukrainy – Archives of Ukraine*, 2–3 (313–314), 212–226 [in Ukrainian].

15. Korduba, M. (1913). Hruševskýj M. 1851–1911. Dem Andenken Jakiv Šulhyns [Hrushevsky M. 1851–1911. The memory of Jakiv Šulhyn]. *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte – Journal of Eastern European History*, 3, 119 [in German].

16. Korduba, M. (1911). Hruševskýj M. Anfänge des slawischen Lebens [Hrushevsky M. Beginnings of Slavic life]. *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte – Journal of Eastern European History*, 2, 120–121 [in German].

17. Korduba, M. (1911). Hruševskýj M. Zaporoger Kosaken in Banat [Hrushevsky M. Zaporozhe Cossacks in Banat]. *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte – Journal of Eastern European History*, 2, 127 [in German].

18. Korduba, M. (1913–1914). Hruševskýj M. Zeitgenossische Schuldichtung über die Gefangenschaft Vyšnevečkyjs [Hrushevsky M. Contemporary poem about the capture of Vyshnevetsky]. *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte – Journal of Eastern European History*, 4, 118 [in German].

19. Korduba, M. (1911). Hruševskýj M. Zur Frage der Vjatiči [Hrushevsky M. On the question of Vjatiči]. *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte – Journal of Eastern European History*, 2, 121 [in German].

20. Korduba, M. (1932). Der Ukraine Niedergang und Aufschwung [Ukraine's decline and recovery]. *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte – Journal of Eastern European History*, 6, 36–60, 193–230, 358–385 [in German].

21. Korduba, M. (1912). Die Anfänge des ukrainischen Kosakentums [The beginnings of the Ukrainian Cossacks]. *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte – Journal of Eastern European History*, 2, 367–379 [in German].

22. Korduba, M. (1937). Hruszewski Michał [Hrushevsky Mykhailo]. *Encyklopedia Nauk Politycznych – Encyklopedia Political Sciences* (Vol. 2, pp. 642–643) [in Polish].

23. Korduba, M. (1929). La littérature historique ukrainienne en pologne et dans l'émigration ukrainienne [Ukrainian historical literature in Poland and Ukrainian emigration]. *Bulletin d'Information des sciences historiques en Europe Orientale – Historical Sciences Information Bulletin in Eastern Europe*, 2, 79–81 [in French].

24. Korduba, M. (1935). Michael Hruševkyj's als Forscher und als Organizador der wissenschaftlichen Arbeit [Mykhailo Hrushevsky as a researcher and as an organizer of scientific work]. *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte – Journal of Eastern European History*, 9, 168 [in German].

25. Korduba, M. (1935). Michał Hruszewskýj [Mykhailo Hrushevsky]. *Pion – Pion*, 51, 6 [in Polish].

26. Korduba, M. (1934). Michał Hruszewskyj jako historyk [Mykhailo Hrushevsky as a historian]. *Biuletyn Polsko-Ukraiński: tygodnik Ilustrowany – Polish-Ukrainian bulletins: weekly Illustrated*, 50 (85), 1–4 [in Polish].

27. Korduba, M. (1935). Michał Hruszewskyj jako uczony [Mykhailo Hrushevsky as a scholar]. *Przegląd Historyczny – Historical Review*, 12, 389–393 [in Polish].

TELVAK Vitaliy – Doctor of Historical Science, Professor of the World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (telvak1@yahoo.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

TELVAK Viktoriya – Candidate of Historical Science, Associate Professor of the World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (vitalitelvak@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.146094>

MYKHAILO HRUSHEVSKY IN HISTORIOGRAPHICAL HERITAGE OF MYRON KORDUBA

Abstract. *The article is devoted to M. Korduba's comprehensive analysis of Hrushevsky study works. Considering the epistolary, historiographic and data from the diaries a conclusion was made about the reasons and logic of the scholar's appeal to the heritage of his teacher. The scholar was proved to have emphasized the need to popularize M. Hrushevsky's ideas, critically analyze his historiographical innovations and summarize his versatile works to commemorate his anniversary events as well as shaping the scientific and civil phenomenon of Hrushevsky in memorial texts.*

The article demonstrates versatility of Hrushevsky studies of M. Korduba which is abundantly rich in bibliographical notes on scientific and scientific-popular works, comprehensive reviews on volumes of «History of Ukraine-Rus», encyclopedic entries, anniversary notes («M. Hrushevsky (On the 25-years anniversary of literary activity)» (1910), «Academician M. Hrushevsky as a historian (on his anniversary)» (1926), memories («Prof. M. Hrushevsky during his Lviv visit (personal memories)» as well as obituary notes («M. Hrushev-

sky as a historian (on his death)», «M. Hrushevsky as a scientist», M. Hrushevsky as a scientist and organizer of scientific activity.

The conclusions highlight that the underlying principle of M. Korduba's studies of Hrushevsky was the understanding of the priority of scientific interests that consequently enabled the scientific dialogue and the exchange of ideas between the teacher and his student. It has been proved that historiographical works of M. Korduba were close to the genre of intellectual biography that were not just an appraisal, but rather a critical perception, contextual analysis, aimed at demonstration of not the achievements, but also the fallacies of the scholar. Such a methodological approach of Myron Korduba turned out to be particularly prolific and ensured the popularity of his works in the field of Hrushevsky studies that merit their relevance even today.

The article points at the importance of comprehensive reconstruction of historiographical heritage of M. Korduba with its theoretical and narrative components.

Key words: *M. Korduba, M. Hrushevsky, historiography, review, perception.*

Стаття надійшла до редакції 18.09.18

УДК 271.4(477):94(477.83)

ТИМІШ Лідія – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри правознавства, соціології та політології, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (lidatymish21@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2142-8917>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.153507>

УКРАЇНЬСЬКА ЦЕРКВА У ПОШУКАХ ІДЕНТИЧНОСТІ: ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ У МІЖВОЄННОМУ ЛЬВОВІ

Анотація. Питання ідентичності української Церкви, які передбачали вивчення церковної історії та літургійної практики – важливі проблеми, які розв’язувалися у середовищі Греко-Католицької Церкви ще з часів Берестейської унії 1596 р. Дискусії учених стосувалися передовсім східних (візантійських) та західних (латинських) впливів на греко-католицький обряд.

Ключові слова: Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ), Візантійська (грецька) літургія, церковно-історичне дослідження, Візантійський обряд.

Постановка проблеми. Сьогоднішній процес надання Томосу Українській Православній Церкві, що є закономірним процесом відновлення і утвердження київської християнської традиції, зацікавлює суспільство церковним минулим, ставить на порядок денний питання про ставлення ще однієї української Церкви східного обряду – Греко-Католицької до вказаних епохальних еклезіальних подій.

У міжвоєнні часи теж потребували нагального розв’язання питання, пов’язані з утвердженням і підняттям авторитету Української Церкви, яка була під загрозою знищення через агресивний наступ більшовизму й атеїзму. Однак на Західній Україні, у Галичині духовним і національно-державним захисником українців була Греко-Католицька Церква (УГКЦ), яку очолював митрополит Андрей Шептицький.

Аналіз останніх досліджень. Питання діяльності УГКЦ у міжвоєнний період має досить широкий зміст, адже ця Церква виконувала провідну роль у житті українського суспільства, ставши в авангарді тогочасного національно-державного руху. Величезне коло питань, пов'язаних з державно-політичними рішеннями, освітою і шкільництвом, харитативною роботою, збереженням історично-джерельної і культурно-духовної спадщини українців на Західній Україні, розв'язувалося завдяки УГКЦ. Через таку багатогранність діяльності Греко-Католицької Церкви у міжвоєнний час, питання її ролі дістало широкого висвітлення в історичній науці. Національно-захисним засадам діяльності УГКЦ присвятили праці О. Красівський [10], В. Дудар [4], О. Баран [1], становище у системі релігійно-політичних відносин з Ватиканом та керівництвом II Речі Посполитої – Н. Стоколос [15], І. Пилипів [14] та інші. Питання духовно-релігійних практик та обряду Унійної церкви є предметом досліджень о. П. Галадзи [3] та М. Кобрини [8].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Поряд із розв'язанням питань так званої зовнішньої активності Церкви, яка полягала у реляції УГКЦ з державою, мирянами чи іншими церковними і світськими організаціями, проблемі вивчення її внутрішніх автентичних засад досі не надавалося достатньо уваги. Маємо на увазі те, що у міжвоєнні часи гострою була проблема самоутвердження для УГКЦ, пошуків її ідентичності. Саме тому Митрополит Андрей Шептицький закликав до церковно-історичних досліджень, особливо церковно-обрядової історії, порівнюючи становище УГКЦ з часом берестейського церковного об'єднання [1, 187].

Визначення мети та завдань дослідження. У цій статті ставиться мета показати внесок українських істориків, котрі жили і працювали у міжвоєнному Львові, у дослідження історії Української Церкви, передусім Унійної, її обряду, ролі у житті українського народу. Виходячи із задекларованої мети, завданням нашої роботи є вивчення умов розвитку, організаційні та інституційні особливості і концепції греко-католицьких досліджень у міжвоєнному Львові щодо розвитку релігійно-обрядових практик.

Результати досліджень. У міжвоєнне двадцятиліття становище УГКЦ залежало від зовнішніх і внутрішніх умов, спри-

чинених як політикою польської влади у сфері релігії щодо інших націй, так і особливостями самої Церкви, яка за сутністю була національною і відкрито стояла в обороні українських інтересів.

Політика уряду II Речі Посполитої стосовно Східної Галичини мала на меті перетворити край на інтегровану частину Польщі. Застосовувався тиск влади на українські установи, передусім на УГКЦ, посилювалася латинізація і заходи польської Церкви щодо контролю духовно-релігійних процесів у Західній Україні [4, 60].

10 лютого 1925 р. було укладено Конкордат між Апостольським престолом та Річчю Посполитою, за яким остання одержала переваги у розв'язанні важливих проблем церковного життя. Згідно з цією церковною угодою, Ватикан мав право вибору правлячих єпископів та їхніх помічників, у тому числі серед кліру УГКЦ. Усе ж, враховуючи політичні реалії, Апостольська Столиця більше зважала на позицію польської влади, ігноруючи інтереси українців [14, 51].

Право «вільних стосунків» та новий адміністративно-територіальний поділ УГКЦ неминуче призвів до того, що Львівський, Станіславівський та Перемишльський єпископи, не без постійного втручання Ватикану та польської влади, не діяли узгоджено. Особливою гостроти набула дискусія про запровадження celibату в УГКЦ, який особливо підтримував єпископ Станіславівський Григорій Хомишин. Позиція Ватикану у вказаній справі була не зовсім чіткою, але очевидно, що саме через це посилювалися суспільно-релігійні суперечності [14, 52].

На початку 20-х рр. минулого століття Ватикан видав директиви щодо практичного втілення «неоунійної» акції на територіях, де проживало переважно православне населення. Для втілення ідей вказаної акції було створено спеціальну комісію Pro Rossio, яка функціонувала на правах відокремленої ватиканської конгрегації. До справи залучили орден єзуїтів, а також представників зі східних чернечих католицьких угруповань. Проте у діяльності Апостольської столиці щодо поширення неоунії на «східних кресах» Польщі було відсторонено УГКЦ, до якої Римська Курія, очевидно, ставилася з певною підозрою [15, 76].

Митрополит Андрей Шептицький був переконаний і переконував Рим у тому, що саме УГКЦ як Церква східного обряду найкраще підходить для втілення «новоунійної» акції. Під час закордонних подорожей Західною Європою митрополит виголошував унійні проповіді для місцевої інтелігенції. У Голландії завдяки Шептицькому було засновано унійний апостолят [14, 51].

На думку митрополита Андрея, успішність реалізації «унійних планів» залежить від прискіпливого вивчення історії Церкви та візантійського обряду. Завдяки його старанням відновилися теологічні студії у «Великій семінарії» у Римі, яка згодом одержала назву Української папської колегії. У міжвоєнні часи до Риму виїхали чимало юнаків з Західної України. У 1928 р. їх було 19, однак у 30-х рр. чисельність студентів-богословів з України в Апостольській столиці значно зросла [14, 51].

Однак значні зусилля Митрополита полягали в організації дослідження історії української Церкви саме на українській території. Тому у межах Львівської, Перемишльської та Станіславівської єпархій, що входили до складу Галицької митрополії міжвоєнного часу, почав інтенсивно розвиватися греко-католицький напрям української церковно-історичної науки. Місцем найбільшого зосередження міжвоєнних українських наукових греко-католицьких центрів був Львів, у якому церковно-історичні досліді були поставлені на професійний фаховий рівень. Тут українську церковно-історичну науку репрезентували: осередки УГКЦ (Богословське наукове товариство та його друковані органи (журнал «Богословія», багатотомник «Праці БНТ», серія «Видань БНТ» та ін.)), Національний Музей м. Львів, Архів історії унії, василіянський науковий центр (Центральний василіянський архів і бібліотека та журнал «Записки Чину святого Василя Великого») [16, 376].

Велике зацікавлення науковців викликало питання витоків християнства та початків релігійної обрядової практики в Україні. На думку вчених, від початку існування українська Церква використовувала грецький обряд, що, на загал не завадило їй створити оригінальну християнську культуру і не загрожувало втратою індивідуальності. Історик М. Чубатий підкреслював, що особливістю української релігійної практики є східний обряд та

католицька віра, які сформувалися під впливом проміжного становища між Сходом та Заходом [I, арк. 11–16].

На думку вчених, українське християнство, як і обряд, мали незалежні джерела, які створили ядро національної культури. Львівські історики схвально відгукнулися на так звану Охридську теорію, започатковану працею російського історика М. Присьолькова. Так о. А. Іщак наголошував, що офіційне християнство на Русь прийшло саме з Болгарії, яка, однак, у власному виборі вагалася між Візантією і Римом, залежно від того, хто надавав їй більших автокефальних прав. При таких ваганні Болгарії між Сходом та Заходом, зрозумілий і вибір Київської Русі, яка взяла з Болгарії ієрархію та була взагалі під її впливом [7, 120]. Охридську гіпотезу теж підтримував С. Томашівський, який вважав, що Володимир Великий повинен був вибрати болгарсько-охридське християнство, тому і давньоруська Церква була слов'янською візантійського обряду, духовно злученою з Апостольською столицею [17, 81]. Т. Коструба теж висловив власний погляд на питання організації Церкви Київської Русі. На його думку, джерела не дають свідчення про те, щоб князь Володимир узяв ієрархію чи то з Візантії, чи то з Охриди [9, 3]. Історик припускав, що Володимир Великий не створив митрополичої кафедри, вдоволившись Київським архієпископством, яке існувало понад сто років перед його хрещенням. Коструба не погоджувався ані з тими вченими, які захищали так звану візантійську позицію, ані з тими, хто апелював до Риму. Учений доводив, що зовнішні впливи не змінили основу українського релігійного мислення, тобто світосприймання самих християн протягом століть перед виникненням конфліктів у Вселенській Церкві, спричинених переважно світськими проблемами Римської імперії у зв'язку з розпадом на Західну і Східньоримську (Візантію) [9, 3–5].

Львівські учені вивчали також заходи княгині Ольги у справі запровадження християнства, особливо щодо її спроби організації латинської (західно-християнської) єпархії в Україні. Проте як акцентував історик В. Заїкин, сама княгиня не прийняла християнство по західному обряду, як вважали деякі дослідники, зокрема російський історик-емігрант К. Брянчанінов, бо джерела вказують на те, що Ольга охрестилася в грецькій обряді [5, 646]. На думку ученого, княгиня Ольга, як й інші київські князі, нама-

галася втримати рівновагу західного (латинського) й східного (візантійського) впливів [4, 201]. Це сприятливо позначилося на становленні особливої християнської культури в Україні, важливе місце в якій займав церковний обряд.

Як бачимо, більшість львівських науковців не ставили під сумнів візантійське походження українського обряду як складової національної християнської культури, хоча й наголошували, що протягом століть, від початків християнства, обряд зазнавав постійних змін.

З метою реконструкції давніх обрядових форм, традицій і звичаїв, львівські вчені особливу увагу приділяли вивченню церковного обряду часів прийняття унії (1596) та поберестьейської доби. Сучасний дослідник обрядових форм кінця XVI – початку XVII ст. о. П. Галазда вказує, що вже у першому столітті після укладення церковної унії проявилися усі елементи обрядового розвитку, як і деформування, які у наступних століттях вкоренилися у греко-католицькій практиці [3, 28].

На думку М. Чубатого, у руському колі прихильників унії занадто поспішили з її укладенням. Так, у своєму дослідженні «Суспільно-національна роля унії в житті українського народу» [19, 28] історик вказував, що серед іноземних ініціаторів – легат А. Поссевіно, єзуїти П. Скарга, Б. Гербест, польський король Сигізмунд III – представляли воюючий, ідейний католицизм, без огляду на обряд.

Науковці висловлювали думку, що самостійність української Церкви гарантувалася лише при непорушності східної обрядової традиції. Однак цьому перешкоджав тиск латинізації, який почав гостро проявлятися після укладення Берестейської унії [11, 243–260].

Найбільше зацікавлення викликали питання, пов'язані з діяльністю митрополита Й. Рутського та внеском Замоїського синоду 1720 р. в обрядові справи. Характеризуючи постать уніатського митрополита, історик о. П. Хомин вказував, що для раннього періоду діяльності владики була характерна конверсія від кальвінізму до уніатства. Його вступ до віленського Святотроїцького монастиря став для багатьох несподіванкою. Надалі митрополит виявив ревне служіння Уніатській Церкві та виступав за збереження східного обряду [18, 261–283].

Особливої уваги постаті митрополита Й. Рутського й, зокрема, розвитку обрядової практики в Греко-Католицькій Церкві, було приділено на Унійному з'їзді, організованому УГКЦ 22–25 грудня 1936 р. у Львові. Започаткування Унійного з'їзду у Львові лише з 1936 р., як зазначав єпископ М. Чарнецький, було спізненням у систематичній та програмовій унійній діяльності, однак це залежало не тільки від внутрішніх причин УГКЦ [11, 243]. Організатори з'їзду планували, що їхнє наукове зібрання стане традиційним, а Львів одержить статус міжнародного наукового центру з дослідження проблем церковної унії на зразок Велеграду, Любляни, Праги, Пинська. Передбачалося, що наступний з'їзд у Львові відбудеться у 1939 р. на честь 500-ліття Флорентійської Унії. Однак такі сподівання перекреслила Друга світова війна. На думку сучасного дослідника М. Лесіва, схожа за форматом з іншими уійними з'їздами зустріч науковців у Львові ставила перед собою іншу й важливішу мету, яка полягала не тільки у пошуках варіантів для успішного поєднання християн східної традиції у межах уійної акції. Завданням з'їзду було віднайти й актуалізувати ідентичність Київської митрополії вивчивши її минулий досвід і особливості перед викликами часу [12].

На Унійному з'їзді було заслухано доповідь Р. Лободича «Значіння Замоїського Синоду для Української з'єдиненої Церкви» [13, 78–86]. Вчений відстоював погляд, що подія була важливим заходом на шляху утвердження національної Церкви та збереження східного обряду. Синод санкціонував деякі елементи богослужіння на зразок латинських. Доповідь Р. Лободича викликала дискусію. На думку єпископа М. Чарнецького, нововведення Замоїського синоду мали негативні наслідки для українського християнства, оскільки православні негативно зреагували на них [11, 245]. Ректор Кременецького православного ліцею о. П. Табінський відстоював погляд, що Замоїський синод не впровадив до літургійної практики Унійської церкви нічого нового, а лише утвердив те, що склалося набагато раніше, ще за часів Рутського [11, 245–246].

Результати Замоїського синоду дотепер викликають полярні рефлексії серед сучасних істориків Церкви. Зокрема, православний історик І. Власовський наголошує, що відхід Унійської

церкви від православного обряду й наближення її до обряду греко-католицького значною мірою спонукали масове і раптове повернення правобережних селян-уніатів у 1795–1796 рр. до лона Православної церкви [2, 264]. На думку сучасного дослідника М. Кобрини, затвердження змін культово-обрядових практик Замайським синодом є цілком зрозумілим явищем пошуку шляху ідентифікації й самоутвердження Унійної церкви. У такий спосіб створився своєрідний догматичний і культово-обрядовий синтез східно-християнської і західно-християнської традицій, що стало фундаментом існування ідентичності УГКЦ [8, 175–176].

У міжвоєнні часи вищевказані дослідження львівських науковців дали підстави зробити відповідні висновки і накреслити плани щодо реформування обряду. У резолюції Унійного з'їзду було сказано, що «католицизм східного обряду найкраще підходив для духовости українського народу в минулому і є у силі в майбутньому двигнути цілий український нарід із релігійно-моральної руїни... Східний характер українського католицизму в ділянці устрою, обряду й церковної дисципліни повинен спиратися на староукраїнських традиціях, зокрема з часів геройської доби Митрополита Рутського» [11, 258].

Висновки. Політичні і релігійні перипетії міжвоєнного часу, спрямовані на те, щоб завадити українському національно-державному та культурно-релігійному поступу на Західній Україні, зокрема у Галичині відіграли протилежну роль. Тут потрібно віддати належне харизматичній постаті тодішнього глави УГКЦ митрополита Андрея Шептицького, який закликав вивчати минуле Унійної Церкви, особливо її обрядових практик. Дослідження історії української Церкви та її обряду відбувалися у рамках церковно-історичних студій на базі спеціальних наукових установ міжвоєнного Львова – створеного у 1923 р. Богословського Наукового Товариства (видавало кварталних «Богословія»); наукового василіанського центру, його журналу «Записки Чину св. Василя Великого» та фундованої 1929 р. Львівської Богословської Академії. Учені акцентували на особливостях українського християнства та духовно-обрядових практик, що поєднували східно-християнської і західно-християнської традиції. Наукові розробки також ставили й практичну мету – показати

доцільність залучення Унійної церкви до керівництва релігійними (унійними) процесами на українській території.

Перспективним для дослідження є вивчення ролі церковних соборів у розв'язанні питання релігійно-обрядових практик в Україні.

Джерела та література

І. ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. 9. – Спр. 240/1. – 592 арк.

1. Баран О. Митрополит Андрей Шептицький та його екуменічні ідеї (у 50-у річницю смерті Великого Митрополита) / О. Баран // Український історик. – 1994. – Вип. 1–4 (120–123). – С. 187–194.

2. Власовський І. Нариси історії Української Православної Церкви : в 4 т., 5 кн. / І. Власовський. – К. : Либідь, 1998. – Т. 3 : XVIII – початок XX ст. – 360 с.

3. Галадза П., о. Літургічне питання і розвиток богослужінь напередодні Берестейської унії аж до кінця XVII ст. / о. П. Галадза // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті : матеріали Четвертих «Берестейських читань» (Львів, Луцьк, Київ, 2–6 жовтня 1995 р.) / ред. Б. Гудзяк, співред. О. Турій. – Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 1996. – С. 1–29.

4. Дудар В. Українська греко-католицька церква в Східній Галичині у 20–30-х роках XX століття / В. Дудар // Наукові записки з української історії : збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Вип. 34. – С. 59–64.

5. Заїкин В. Рец. на: К. Brian-Chaninow. Leglise russe. Paris 1928 / В. Заїкин // Записки ЧСВВ. – Львів, 1930. – Т. 3. – Вип. 3–4. – С. 643–653.

6. Заїкин В. Рец. на: Лотоцький О. Церковний Устав князя Володимира Великого. Львів, 1925 / В. Заїкин // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1926. – Т. 2. – Вип. 1–2. – С. 196–201.

7. Ішак А., о. Становище унії до автокефалії / о. А. Ішак // Унійний з'їзд у Львові 1936 р. Праці БНТ / матеріали зібрав і упоряд. о. В. Кучабський. – Львів, 1937. – Т. XI–XII. – С. 113–129.

8. Кобрин М. Замойський синод і формування традиційної ідентичності УГКЦ / М. Кобрин // Вісник ЛНУ імені Івана Франка. – Львів, 2008. – С. 167–176.

9. Коструба Т. Католицька правовірність Володимира Великого / Т. Коструба // Нариси з церковної історії України X – XIII ст. – Львів, 1939. – С. 3–15.

10. Красівський О. За Українську державу і Церкву / О. Красівський. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 86 с.

11. Кучабський В., о. Перебіг дискусії / В. Кучабський // Унійний з'їзд у Львові 1936 р. Праці БНГ. – Львів, 1937. – Т. XI–XII. – С. 243–260.

12. Лесів М. Провідні ідеї Львівського З'їзду українських богословів 1936 року [Електронний ресурс] / М. Лесів. – Режим доступу : <http://www.lds.lviv.ua/Статті/Провідні-ідеї-Львівського-З'їзду-українських-богословів-1936-року>.

13. Лободич Р., о. Значіння Замойського синоду для української з'єдиненої церкви / о. Р. Лободич // Унійний з'їзд у Львові 1936 р. Праці БНГ / матеріали зібрав і упоряд. о. В. Кучабський. – Львів, 1937. – Т. XI–XII. – С. 78–86.

14. Пилипів І. Державотворча політика Греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті Західної України 20–30 років ХХ ст. / І. Пилипів // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи. – Львів, 2001. – Ч. 1. – С. 90–95.

15. Стоколос Н. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923–1939 рр.) / Н. Стоколос // УІЖ. – 1999. – № 4 (427). – С. 74–89.

16. Тиміш Л.І. Церковно-історичні дослідження у Львові у міжвоєнний період / Л.І. Тиміш // Історія релігій в Україні : праці Х-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16 – 19 травня 2000 року). – Львів : Логос, 2000. – Книга I. – С. 375–378.

17. Томашівський С. Вступ до Історії Церкви на Україні / С. Томашівський // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1932. – Т. IV. – Вип. 1–2. – С. 1–160.

18. Хомин П., о. Митрополит Йосиф Велямин Рутський і його освітні змагання / о. П. Хомин // Богословія. – Львів, 1923. – Т. 1. – Кн. 1–4. – С. 261–283.

19. Чубатий М. Суспільно-національна роля унії в житті українського народу / М. Чубатий. – Львів : Мета, 1934. – 50 с.

References

I. LNNB im. V. Stefanyka NAN Ukrainy, viddil rukopysiv – Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni Vasylia Stefanyka Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, viddil rukopysiv, f. 9, spr. 240/1, 592 ark. [in Ukrainian].

1. Baran, O. (1994). Mytropolyt Andrei Sheptytskyi ta yoho ekumenichni idei (u 50 richnytsiu smerty Velykoho Mytropolyta) [Metropolitan

Andrey Sheptickiy and him ekumenial ideas (in the 50th anniversary of death of Great Metropolitan). *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian Historian*, 1–4 (120–123), 187–194 [in Ukrainian].

2. Vlasovskyi, I. (1998). *Narysy istorii Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy. Tom 3: XVIII – pochatok XX st. [Study of Ukrainian Orthodox Church. Vol. 3: XVIII – XX centuries]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

3. Haladza, P. (1996). Liturhichne pytannia i rozvytok bohosluzhin naperedodni Beresteiskoi Unii azh do kintsia XVII st. [Liturgy question and development of divine liturgy the day before Berestian Union up to the end of XVII age]. In B. Hudziak, O. Turii (Eds.), *Beresteiska unii ta vnutrishnie zhyttia Tserkvy v XVII stolitti: materialy Chetvertykh «Beresteiskykh chytan»* (Lviv, Lutsk, Kyiv, 2–6 zhovtnia 1995 r.) – *Brest Union and the Inner Life of the Church in the 17th Century: Proceedings of the Fourth «Brest Readings»* (Lviv, Lutsk, Kyiv, October 2–6, 1995). (pp. 1–29) [in Ukrainian].

4. Dudar, V. (2014). Ukrainka Hreko-katolytska Tserkva v Shkidnii Halychyni v 20–30-h rokakh XX stolittia [Ukrainian Greco-Catholic Church in East Galychyna in 20–30th of XX age]. *Naukovi zapysky z Ukrainiskoi istorii – The Scientific notes from Ukrainian history*, 34, 59–64 [in Ukrainian].

5. Zaikin, V. (1930). Retsenziia na: K. Brian-Chaninow. Leglise of Russe [Review of the book «Leglise of Russe», by K. Brian-Chaninow]. *Zapysky Chynu Sviatogo Vasylia Velykoho – Notes of the Order of St. Basil the Great*, 3 (3–4), 643–653.

6. Zaikin, V. (1925). Retsenziia na: Lototskyi O. Tserkovnyi ustav Volodymyra Velykoho [Review of the «Church Regulation of prince Volodymyr the Great», by O. Lotockyi]. *Zapysky Chynu Sviatoho Vasylia Velykoho – Notes of the Order of St. Basil the Great*, 2 (1–2), 196–201 [in Ukrainian].

7. Ishchak, A. (1937). Stanovyshche unii do avtokefalii [Position of union to autocephaly]. In V. Kuchabskyi (Comp.), *Uniyni zizd v Lvovi. Pratsi Bohoslovskoho Naukovoho Tovarystva u Lvovi – The Union congress in Lviv. Proceedings of the Theological Scientific Society in Lviv* (Vols. 11–12), (pp. 113–129) [in Ukrainian].

8. Kobryn, M. (2008). Zamoiskyi synod i formuvaniia tradytsiinoi identychnosti UHKTs [Zamoyskiy synod and forming of traditional identity of UGCC]. *Visnyk Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka – Herald of the Ivan Franko National University in Lviv* (pp. 167–176) [in Ukrainian].

9. Kostruba, T. (1939). Katolytska pravovirmist Volodymyra Velykoho [The Catholic true believer of Volodymyr the Great]. *Narysy tserkovnoi istorii XIX–XX st. – Essays from Church history of Ukraine of XIX–XX centuries* (pp. 3–15). Lviv [in Ukrainian].

10. Krasivskiy, O. (1996). *Za Ukrainsku derzhavu i Tserkvu [For the Ukrainian State and Church]*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva imeni I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

11. Kuchabskyi, V. (1937). *Perebih dyskusii [Motion of discussion]. Uniinyi zizd v Lvovi. Pratsi Bohoslovskoho Naukovoho Tovarystva u Lvovi – The Union congress in Lviv. Proceedings of the Theological Scientific Society in Lviv* (pp. 243–260) [in Ukrainian].

12. Lesiv, M. (n.d.). *Providni idei Lvivskoho Zizdu ukrainskykh bohosloviv 1936 roku [The leading ideas of the Lviv Congress of Ukrainian Theologians in 1936]*. Retrieved from <http://www.lds.lviv.ua/Статті/Провідні-ідеї-Львівського-З'їзду-українських-богословів-1936-року> [in Ukrainian].

13. Lobodych, R. (1937). *Znachinnia Zamoiskoho synody dlia ukrainiskoi ziedynenoi tserkvy [Contribution of Zamoyskyi synod for the Ukrainian Union Church]*. In V. Kuchabskyi (Comp.), *Uniinyi zizd v Lvovi. Pratsi Bohoslovskoho Naukovoho Tovarystva u Lvovi – The Union congress in Lviv. Proceedings of the Theological Scientific Society in Lviv* (Vols. 11–12), (pp. 78–86) [in Ukrainian].

14. Pylypiv, I. (2001). *Derzhavotvorcha polityka Hreko-katolytskoi tserkvy u suspilno-politychnomu zhytti Zakhidnoi Ukrainy 20–30 rokiv XX st. [State policy of the Greek Catholic Church in the socio-political life of Western Ukraine 20–30 years of the XX century]*. *Ukrainske derzhavotvorennia: uroky, problemy, perspektyvy – Ukrainian state-building: lessons, problems, perspectives*, 1, 90–95. Lviv [in Ukrainian].

15. Stokolos, N. (1999). *Neouniia yak eksperyment skhidnoi polityky Vatykanu v Polshchi (1923–1939) [New union as experiment of east policy of Vatican in Poland (1923–1939)]*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – The Ukrainian historical magazine*, 4 (427), 74–89 [in Ukrainian].

16. Tymish, L. (2000). *Tserkovno-istorychni doslidzhennia v Lvovi v mizhvoiennyi period [Church historical research in Lviv in an intermilitary period]*. *Istoriia religii v Ukraini: pratsi X mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Lviv, 16–19 travnia 2000 roku) – History of religions in Ukraine: Works of the Xth International Scientific Conference (Lviv, May 16–19, 2000)*. (pp. 375–378) [in Ukrainian].

17. Tomashivskiy, S. (1932). *Vstup do istorii Tserkvy v Ukraini [Introduction to History of Church on Ukraine]*. *Zapysky Chynu Sviatoho Vasyliia Velykoho – Notes of the Order of St. Basil the Great*, 4 (1–2), 1–160 [in Ukrainian].

18. Khomyn, P. (1923). *Mytropolyt Yosyf Veliamyn Rutskiy i yoho osvritni zmahannia [Metropolitan Yosyf Velyamin Rutskiy and him educational competitions]*. *Bohosloviia – Theology*, 1 (1–4), 261–283 [in Ukrainian].

19. Chubatyi, M. (1934). *Suspilno-natsionalna rolia unii v zhytti ukrainskoho narodu* [Socially and national role the union in life of the Ukrainian people]. Lviv: Meta [in Ukrainian].

TYMISH Lidiya – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Law, Sociology and Political Science, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (lidatymish21@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2142-8917>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.153507>

UKRAINIAN CHURCH IN SEARCH OF IDENTITY: GREEK-CATHOLIC STUDIES IN THE INTERWAR LVIV

Abstract. *During the interwar years, the problem of self-affirmation for the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC), the search for its identity was necessary. Metropolitan Andrey Sheptytsky called for church-historical research, especially church-ritual history, Byzantine (Greek) liturgy comparing the situation of the UGCC with the time of the Union of Brest.*

This article shows the contribution of Ukrainian historians who lived and worked in the interwar period in Lviv. They studied the history of the Ukrainian Church, its rites, and the role of the Ukrainian people. Proceeding from the mentioned purpose, they also studied the conditions of development, organizational and institutional peculiarities and concepts of the religious ceremonial practices of the Greek Catholic studies.

In the opinion of Metropolitan Andrey, the success of the implementation of «union plans» depends on a careful study of the history of the Church and the Byzantine rite and liturgy. The significant efforts of the Metropolitan were to organize the study of the history of the Ukrainian Church in the Ukrainian territory. Lviv was the place of the greatest concentration of interwar Ukrainian scholarly Greek Catholic centers where church-historical experiments were put on professional level. Here the Ukrainian church-historical science was represented by: the centers of the UGCC (Theological Scientific Society and its printed organs (the magazine «Theology», the multi-volume «Proceedings of the BNT», the series «Publishing BNT», etc.)), the

National Museum of Lviv, the Archive of Union History, the Basilian Scientific Center (Central Basilian Archives and Library and the Magazine «Notes of the Order of St. Basil the Great»).

The great interest of scholars raised the issue of the origins of Christianity and the beginnings of religious ritual practice in Ukraine. According to their studies, from the very beginning of its existence, the Ukrainian Church used the Greek rite Byzantine liturgy, which in general did not prevent it from creating an original Christian culture and not endangering the loss of individuality.

In order to reconstruct the ancient ritual forms, traditions and customs, Lviv scholars paid special attention to the study of the church ritual of the time of the adoption of the Union of Brest in 1596 and then afterwards.

The scholars expressed the view that the independence of the Ukrainian Church was guaranteed only with the inviolability of the Eastern rituals tradition. However, this was hampered by the pressure of latinization, which began to be acutely manifested after the conclusion of the Union of Brest.

Key words: *Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC), Byzantine (Greek) liturgy, church-historical research, Byzantine rite.*

Стаття надійшла до редакції 17.10.18

УДК 329(477)

ТИМОШЕНКО Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри *всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка* (oksanatymoshenko2@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4153-4925>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.149726>

УКРАЇНСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ІДЕОЛОГІЧНА ПЛАТФОРМА

Анотація. У статті розглянуто формування ідеологічних засад Української радикальної партії (УРП) ліберально-демократичної орієнтації. Доведено, що виникнення УРП стало закономірним наслідком розвитку українського політичного руху на початку ХХ ст. Показано вирішальну роль української інтелігенції у розв'язанні питань національно-державного будівництва України.

Висвітлено пропагандистську діяльність Української радикальної партії. Показано важливу роль партійних видань: газет, часописів, листівок, звернень щодо культурно-просвітницької роботи серед робітників, селян та студентства. Доведено, що дієвим засобом впливу на маси і їх мобілізацію для боротьби з царатом партія використовувала різні форми агітаційно-пропагандистської роботи.

Ключові слова: Українська радикальна партія (УРП), російське самодержавство, національно-політичне життя, українські меценати, агітація, пропаганда, українська преса, громада.

Постановка проблеми. Об'єктом дослідження пропонованої статті є діяльність Української радикальної партії, формування її партійно-ідеологічних засад. Партію створила та радикальна інтелігенція, яка не сприймала соціал-демократичного напрямку РУП і наближалася за своєю ідеологією до російських ліберальних народників. УРП висувала не лише національні, а й соціально-економічні вимоги.

З початку утворення тяжіла до соціалістично-народницького спрямування. Займаючи центристські позиції в українсько-му національно-визвольному русі початку ХХ ст., ліберальні демократи відстоювали конституційний демократизм.

Мета статті – аналіз формування ідеологічних засад Української радикальної партії на початку ХХ ст., що відображала початок існування нового світоглядного політичного спектру боротьби за національне відродження української державності у вигляді соціального демократизму.

У вітчизняній історіографії одними з перших до проблеми висвітлення історії діяльності партій ліберально-демократичного спрямування у своїх публіцистичних працях звернулися лідери українського руху першої чверті ХХ ст. – І. Стешенко, С. Єфремов, В. Дорошенко [13; 14; 4].

Важливими історичними джерелами щодо ролі ліберально-демократичних партій в національно-державному відродженні Наддніпрянської України 1904–1905 рр. є збірники програмних та довідкових матеріалів політичних партій України означеного періоду [17]; [10]; [16], тогочасні періодичні та партійні видання [2], мемуарна література. У радянській історіографії безпосередньо проблема українського національного руху, у тому числі і діяльність політичних партій ліберально-демократичного напрямку з класово-ідеологічних причин, належала до розряду «закритих» тем. До оцінки діяльності УРП зверталися сучасні історики у своїх працях і монографіях (Т. Гунчак [3], Г. Касьянов [7], Я. Грицак [1] та ін. [18]; [19]).

На хвилі загального громадського піднесення з початком революції 1905–1907 рр., а саме наприкінці 1904 р. лідер ліві опозиції українського ліберально-демократичного напрямку Б. Грінченко, та під його ідейним керівництвом, якого підтримували С. Єфремов, Ф. Матушевський, М. Левицький та інші близькі до Є. Чикаленка люди – члени нової Української демократичної партії – Ю. Квасницький, В. Чеховський [19, 8] заснували Українську радикальну партію, організація якої завершилась у березні 1905 р. Газета «Діло» за червень – липень 1905 р. з приводу утворення в російській Україні нових українських партій повідомляла, що «на російській Україні повстала нова партія, радикальна, або як вона повним іменем називається Українська радикальна партія ... Ук-

раїнська радикальна партія є то вже четверта з ряду демократично національна партія на російській Україні і з того боку принайменше є *in puncto* фракціоманії на наших братів закордонних жалувати ся не можемо. Та поки висловимо наш суд про нову організацію вважаємо за наш публіцистичний обов'язок познакомити передовсім з принципами й теоретичними основами нової партії, які вона-ж сама викладає в виданій що йно у Льові брошурі пз. "Платформа" (те саме що програма) української радикальної партії. Сьогочасне становище українського народу – кажуть основателі нової партії – таке тяжке, як доси ще не бувало ніколи» [11, 2].

Створюючи свою партію, радикали орієнтувалися на відповідну організацію в Галичині. Українська радикальна партія, як і Українська демократична, були організаціями суто інтелігентськими. Соціальну базу УРП складала освічена частина українських середніх верств. Члени партії одразу енергійно взяли ся за написання партійної літератури, через яку обстоювали свої ідеї національно-державного устрою України, розпочали активну публіцистичну діяльність, «для видання її вирядили Матушевського до Львова, де він видав програму Радикальної партії» [19, 31].

Упродовж 1905–1906 рр. партія видала у Львові та Петербурзі велику кількість політичної літератури [3, 41]. Кошти на видання надходили з різноманітних джерел, але великий внесок робили українські меценати Є. Чикаленко та В. Смиренко. Як згадував Д. Дорошенко, зібрані на Україні гроші вивозилися до Львова. На ці кошти виходили «Народ», «Хлібороб» та інші радикальні видання в Галичині [5, 68].

Критикуючи панівний лад у Росії, виступаючи проти експлуатації робітників і селян та за політичні свободи, повернення рідної мови, радикали закликали до рішучої боротьби за свої права. «Таке становище рідного народу й краю кладе на кожного свідомого й чесного чоловіка повинність стати в обороні прав на людське життя робочих мас і нашої нації. Першою потребою буде тут освідомити маси – і робочі, і так званих освічених класів, щоб вони зрозуміли становище і забажали бороти ся, щоб перемінити його; друге – потреба організувати ся за для цієї боротьби, щоб зробити її систематичною та інтензивною. ... і через

те, що Українська Радикальна Партия організуєть ся тепер на території України російської, тут у першій лінії і маємо почати боротьбу» [11, 2].

У програмі підкреслювалося, що здійснити всі соціальні ідеали партії можна буде тільки при повній політичній самостійності українського народу і необмеженому праві його вирішувати самому всі справи, що його торкаються. «Партия певна, що здійснити всі її соціальні ідеали можна буде тільки при повній політичній самостійності українського народу і необмеженому праві його рішати самому у всіх справах, які його торкаються. Виборити таке становище для нашого народу буде нашою метою» [11, 2].

УРП виступала за перетворення Росії на конституційну державу «зважаючи на обставини, в яких стоїмо, на сили, які тепер маємо, мусимо згодитися, що постановлена вже на чергу мета – перетворити Росію на державу конституційну – мусить бути на сей час і нашою метою; тільки що ми маємо свій погляд на те, якою мусить бути ся новозреформована Росія, погляд, який впливає з нашого становища яко ниції недержавної й пригніченої», [11, 2], – писалося у програмі УРП.

За програмою партії новий лад мав забезпечити загально-визнані людські права, передовсім, «волю від кари на тілі, від кари на смерть, та від кари вічною тюрмою; потім – незайманість особи, оселі й листування без судового декрету» [11, 2]. Крім того, передбачалися такі права для кожної людини: оселитися й жити скрізь, добирати собі яке схочеш діло й порядкувати своїм добром як схочеш, без ніякого окремого дозволу, вживати рідну мову в приватному й громадському житті, належати до будь-якої віри, або й ні до якої не належати, проводити зібрання, страйки, створювати спілки й товариства. Громадські права й повинності визнавалися рівними для всіх, а всі привілеї класів, станів, статі, віри, нації мали бути скасовані [10, 345].

Маніфест 17 жовтня 1905 р. в Росії, що вийшов під тиском революційних сил, оголошував разом з іншими і свободу думки. Все це українські ліберали зустріли з ентузіазмом і великими надіями на поліпшення політичної ситуації в Україні. Важливим був і той факт, що відмінялась заборона видавати книжки й періодику українською мовою. В бурхливих хвилях революції по-

тонував указ 1876 р. «Кажемо потонував, бо формально ніхто його не відміняв; обидві сторони – українське громадянство й російський уряд – з вибухом революції признали його мовчки неіснуючим; опісля ж, хоч настала реакція, яка приносила все нові й нові постанови супроти українського слова, уряд доси не наважився пробувати воскресити обов'язкову силу указу 1876 р.» [8, 15], – так аналізував М. Михайленко перші завоювання революції.

Російське самодержавство дуже швидко від обіцяних демократичних свобод перейшло до їх обмежень, однак українські радикали крок за кроком здобували собі право на існування. «Виконуючи “тимчасові постанови про пресу”, ... російський уряд зачислив українську пресу до “инородческой”, себто чужеплемінної преси ...» [8, 15].

Лубенська Українська Громада на Полтавщині на чолі з братами Шеметами 25 грудня 1905 р. випустила першу газету українською мовою під назвою «Хлібороб». Але з п'ятого номера московська влада заборонила видання «Хліборобу» [15, 28]. Поява на вулицях міста лубенського часопису «Хлібороб» заохотила партійних діячів одразу ж приступити до організації української преси в Києві. Вони вирішили випускати щоденну газету для широкого кола читачів і журнал-місячник для інтелігенції. Д. Дорошенко згадував: «Вже було здобуто концесію на видання щоденної газети “Громадське Слово” й місячника “Нова Громада”. Обидва видання зорганізував Євген Чикаленко при матеріальній співучасті Василя Самиренка і Володимира Леонтовича. Редактором газети мав бути Федір Матушевський, місячника – Борис Грінченко. І газета і місячник видрукували вже докладні плакати в дусі програми Української Радикальної Партії: автономія України й земельна реформа» [5, 75]. Для заохочення передплатників нових видань Єфремов та Грінченко склали оголошення, яке мало всі ознаки політичної прокламації. Пропагуючи газету «Громадське слово», вони повідомляли, що вона «буде стояти за рівне усім право і справжню волю особи, слова, думки, віри, зборів і спілок; права ці повинен забезпечити закон, що видадуть народні послы, вибрані всенародним, рівним, безпосереднім і таємним голосуванням. “Громадське Слово” оборонятиме право українського народу на своє національно-політичне життя

і через це вимагатиме автономії України, щоб народ український сам порядкував своїми справами і мав свою крайову народну раду, а іншим народам на українській землі щоб забезпечені були також їхні національні права ...» [2, 2].

Газета проголошувала, що буде боротися за справедливий суспільний і економічний лад і вимагатиме широкої й безплатної освіти рідною мовою для всього народу, національних шкіл, застосування української мови в державних установах. Звичайно, такі вимоги не тільки з боку газети, а передовсім з боку партійців, які її видавали, насторожили царську владу. Напередодні виходу газети адміністрація заборонила видавати «Громадське Слово». Тому випуск газети довелося організувати по-новому під назвою «Громадська Думка». Спочатку вона виходила накладом 10 тис. примірників, але постійні репресивні заходи уряду, штрафи на видавців, заборони на передплату (духовна влада забороняла передплату духовенству, шкільна влада – вчителям) зменшили тираж до кількох тисяч. Уряд відразу відніс «Громадську Думку» не лише до опозиційних, а й до ворожих собі органів, адже, крім соціально-політичних проблем, вона активно піднімала і національне питання. Тому проти неї виступали і місцеві російські чи зросійщені реакційні елементи [5, 77].

Поліція повела арешти серед гурту майбутніх співробітників видання. «В ночь на 18 августа 1906 года были произведены обыски как в помещении редакции газеты “Громадська Думка”, так и у членов этой редакции и некоторых сотрудников упомянутой газеты» [1, 2–12]. Було заарештовано й С. Єфремова, якого тримали під арештом аж до літа. 21 липня 1907 р. Київське охоронне відділення винесло обвинувальний акт проти українських діячів газети «Громадська Думка». В 4 пункті цього акту вказувалося, що, «8 экземпляров программы Украинской демократично-радикальной партии, требующие в политическом отношении замены существующего в Российском государстве строя федерацией равноправных автономных национальных территориальных единиц с отдельным сеймом в автономной Малороссии, а в экономическом – социализации земли, фабрик, заводов и орудий производства; брошюра на малороссийском языке под заглавием “Платформа украинской радикальной партии” такого же содержания» [1, 2–12].

Тенденція російського уряду була зрозуміла: «припинити розвиток українського і друкованого слова і відвернути від нього інтелігентні верстви українського громадянства, особливо молодь, яка не знаходячи в українській літературі заспокоєння своїх духовних потреб, мусить звертатися до літератури російської» [8, 16]. Проте ці заходи російського уряду не змогли стримати пориву до вільного українського слова: Київська Громада, маючи фінансову підтримку Чикаленка і Симиренка, почала видавати щоденну газету «Рада». Штрафи в 300 – 500 крб. та арешти стали нормою для редакції «Ради» [II, 1].

Програмні вимоги українських радикалів, як і інших партій, викладалися в популярних брошурах. Під час обшуку в редакції «Громадська Думка» «у сотрудника названної газети Ефима Квасницького были найдены 1260 экз. воззваний ..., 21 экз. брошюры “Як люде прав соби добувають” (С. Ярошенка), 7 экз. брошюры “Якого ладу нам треба?” (Л. Яворенка), 6 экз. Платформы украинской радикальной партии и 3 экз. брошюры “Чого нам треба домагатися»» [9, 119–120]. В обвинувальному акті детально розкривався зміст кожної брошури. Наприклад, «брошюра “Якого ладу нам треба?” – сначала говорит о тяжёлом положении крестьян и рабочих, которое исчезнет только тогда, когда все земли перейдут к крестьянам, а фабрики и заводы будут принадлежать товариществам рабочих; для достижения этого, по мнению автора, необходимо ниспровергнуть самодержавие, установит в России республику и добиваться созыва учредительного собрания, а до созыва последнего автор рекомендует крестьянам не платить податей и не повиноваться начальству. Наконец в брошюре “Чого нам треба домагатися” – доказывается необходимость упразднения в России самодержавного образа правления и установления такого государственного строя, при которой каждая национальность, входящая в состав русского государства, имела автономию в управлении их делами; в частности Малороссия должна иметь свой сейм, который будет добиваться отчуждения всех казённых, удельных, монастырских и церковных земель и отдачу их в долгосрочную аренду крестьянам, замены всех прямых налогов подоходным и уничтожение постоянной армии с заменой её народной милицией» [I, 2–12].

Крім цього, агітатори партії знайомили не тільки робітників, але й селян з програмними вимогами як соціально-економічного, так і національного характеру. Спільність завдань, які висувала УРП, з програмними вимогами інших партій, в тому числі і в національному питанні, змушувала УРП під час революції 1905–1907 рр. йти на певне співробітництво. Так, у червні 1905 р. Українські радикали взяли участь в зборах представників НУП, УДП, УРП. На них була визнана необхідність добиватися політичної автономії України в межах російської держави. У програмному документі зустрічі зазначалося, що досягти поставленої мети українці можуть тільки шляхом: а) боротьби за конституцію в Росії, яка дасть рівне і загальне право голосування; б) надання Україні політичної автономії із своїм українським сеймом, щоб до центрального парламенту належали тільки справи війни і миру, торгових стосунків, війська, спільних фінансів і мита [18, 21].

Не залишився поза увагою діячів УРП і з'їзд Всеросійського товариства автономістів-федералів (листопад 1905 р.), за участю більш як 100 делегатів від поляків, латвійців, грузинів, вірменів та інших націй. З доповіддю від УРП на цьому з'їзді, який прийняв важливу резолюцію, що містила домагання перебудови Російської держави на основі федерації народів, виступив Б. Грінченко [18, 51]. Отже, УРП шукала порозуміння з партіями інших поневолених народів Росії, щоб спільними зусиллями боронити інтереси своїх націй. Але варто зауважити, що тісної та постійної співпраці з іншими партійцями, в тому числі і в здійсненні своїх домагань в національному питанні, УРП не налагодила. Більше того, наявні суперечності між ліберальними радикалами та демократами гальмували діяльність обох партій, тим більше, що більшість молоді йшла до українських соціал-демократів (УСДРП). На жаль, УРП складалася з малих осередків людей. На відміну від Революційної української партії чи її спадкоємиці – Української соціал-демократичної робітничої партії, котрі мали прихильників в усіх прошарках населення, Українська радикальна партія залишалася суто інтелігентською організацією.

Висновки. Ідеологічним натхненником партії, лідером лівої опозиції українського ліберально-демократичного напрямку був Б. Грінченко. Він прагнув системно викласти проблеми ви-

зволення України через втілення соціальних ідеалів при повній політичній самостійності українського народу. Політична самостійність була для УРП і метою і засобом для розв'язання не тільки національного, але й соціально-економічного питання щодо перебудови Російської держави на основі федерації народів.

Джерела та література

- I. ЦДДА України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1717. – Арк. 2–12.
- II. ЦДДА України. – Ф. 385. – Оп. 2. – Спр. 82. – Арк. 1.

1. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття : навч. посіб. [для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів, вчителів] / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.

2. Громадська Думка. – 1906. – Ч. 99. – С. 2.

3. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття : нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.

4. Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи / В. Дорошенко. – Відень : Союз визволення України, 1916.

5. Дорошенко Д. Спомини про давнє минуле (1901 – 1914) / Д. Дорошенко. – Вінніпег, Манітоба : Тризуб, 1949.

6. Історія українських політичних партій : кінець XIX ст. – 1917 р. : хрестоматія-посібник / упоряд.: Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – Ч. I. – 561 с.

7. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально-політичний портрет / Г.В. Касьянов. – К. : Глобус, 1992. – 176 с.

8. Михайленко М. Росія й Україна. З приводу теперішньої світової війни / М. Михайленко. – Б. в., 1915. – 179 с.

9. Нариси з історії українського національного руху / Ін-т історії України НАН України. – К. : Вища школа, 1994. – 190 с.

10. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали : довідник : у 2 ч. / за ред. В.Ф. Панібудьласки. – К. : Вища школа, 1997. – Ч. I. – 583 с.

11. Нова українська партія // Діло (Львів). – 1905. – 13 (26) червня (ч. 131). – С. 2.

12. Стебницький П. Поміж двох революцій : нариси політичного життя за роки 1907 – 1917 / П. Стебницький. – К. : Друк. т-ва «Час», 1918. – 288 с.

13. Стешенко І. Український національно-громадський рух і 1905 рік / І. Стешенко // Вільна Україна. – 1906. – № 1–2.

14. Єфремов С. З громадського життя на Україні / С. Єфремов. – СПб., 1909. – 105 с.
15. Тищенко-Сірий Ю. Перші Наддніпрянські Українські масові політичні газети. – 1909 – 1912 / Ю. Тищенко-Сірий. – Нью-Йорк, 1952.
16. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті : документи і матеріали : у 3-х т. / упор. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Нью-Йорк : Сучасність, 1983. – Т. 1. – 510 с.
17. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довід. матеріали / упоряд. В.Ф. Шевченко та ін. – К. : Консалтинг, Фенікс, 1993. – 561 с.
18. Феденко П. Український громадський рух : курс лекцій / П. Феденко. – Подєбради : Б.в., 1934.
19. Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907) / Є. Чикаленко. – Львів : Діло, 1926. – Ч. III. – 130 с.

References

- I. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 318, spr. 1717, ark. 2–12 [in Ukrainian].
- II. TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 385, op. 2, spr. 82, ark. 1 [in Ukrainian].
1. Hrytsak, Ya. (1996). *Narys istorii Ukrainy. Formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX – XX stolittia [Essay on the history of Ukraine. Formation of the modern Ukrainian nation of the nineteenth and twentieth centuries]*. Kyiv: Geneza [in Ukrainian].
2. *Hromadska Dumka [Public Opinion]*. (1906). 99, p. 2 [in Ukrainian].
3. Hunchak, T. (1993). *Ukraina: persha polovyna XX stolittia: narysy politychnoi istorii [Ukraine: the first half of the twentieth century: Essays on political history]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
4. Doroshenko, V. (1916). *Ukrainstvo v Rosii. Noviishi chasy [Ukrainians in Russia. Newest Times]*. Viden: Soiuz vyzvolennia Ukrainy [in Ukrainian].
5. Doroshenko, D. (1949). *Spomyny pro davnie mynule (1901 – 1914) [Reminiscences of the ancient past (1901 – 1914)]*. Vinnipeh, Manitoba: Tryzub [in Ukrainian].
6. Korolov, B.I., & Mykhalskyi, I.S. (Comps.). (2003). *Istoriia ukrainskykh politychnykh partii: kinets XIX st. – 1917 r. [The history of Ukrainian political parties: The end of the nineteenth century – 1917]*. Kyiv: Vyd-vo Yevrop. un-tu [in Ukrainian].

7. Kasianov, H.V. (1992). *Ukrainska intelihentsiia na rubezhi XIX – XX st.: sotsialno-politychnyi portret [Ukrainian intelligentsia at the turn of the nineteenth and twentieth centuries: socio-political portrait]*. Kyiv: Hlobus [in Ukrainian].

8. Mykhailenko, M. (1915). *Rosiia y Ukraina. Z pryvodu teperishnoi svitovoi viiny [Russia and Ukraine. About the current world war]*. N. p. [in Ukrainian].

9. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. (1994). *Narysy z istorii ukrainskoho natsionalnogo rukhu [Essays on the history of the Ukrainian national movement]*. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].

10. Panibudlaska, V.F. (Ed.). (1997). *Natsionalni protsesy v Ukraini: istoriia i suchasnist. Dokumenty i materialy: dovidnyk [National processes in Ukraine: history and modern times. Documents and materials: Directory]*. (Pt. 1). Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].

11. Nova ukrainska partyia [New Ukrainian Party]. (1905, June 13 (26)). *Dilo – Bussiness*, 131, p. 2 [in Ukrainian].

12. Stebnytskyi, P. (1918). *Pomizh dvokh revoliutsii: narysy politychnoho zhyttia za roky 1907 – 1917 [Between two revolutions: essays on political life for the years 1907 – 1917]*. Kyiv: Druk. t-va «Chas» [in Ukrainian].

13. Steshenko, I. (1906). *Ukrainskyi natsionalno-hromadskyi rukh i 1905 rik [Ukrainian National and Public Movement and 1905]*. *Vilna Ukraina – Free Ukraine*, 1–2 [in Ukrainian].

14. Yefremov, S. (1909). *Z hromadskoho zhyttia na Ukraini [From public life in Ukraine]*. Saint Petersburg [in Ukrainian].

15. Tyshchenko-Siryi, Yu. (1952). *Pershii Naddnyprianski Ukrainski masovi politychni hazety. – 1909 – 1912 [The first Dnieper Ukrainian mass political newspapers. – 1909 – 1912]*. Niu-York [in Ukrainian].

16. Hunchak, T., & Solchanyk, R. (Comps.). (1983). *Ukrainska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti: dokumenty i materiialy [Ukrainian socio-political thought in the 20th century: documents and materials]*. (Vols. 1–3; Vol. 1). Niu-York: Suchasnist [in Ukrainian].

17. Shevchenko, V.F. (Comp.). (1993). *Ukrainski politychni partii kintsia XIX – pochatku XX st.: proqramovi i dovidkovi materialy [Ukrainian political parties of the late XIX – early XX centuries: programs and evidence materials]*. Kyiv: Konsaltnyh, Feniks [in Ukrainian].

18. Fedenko, P. (1934). *Ukrainskyi hromadskyi rukh [Ukrainian Civic Movement]*. Podebrady: B.v. [in Ukrainian].

19. Chykalenko, Ye. (1926). *Spohady (1861 – 1907) [Memoirs (1861 – 1907)]*. (Pt. 3). Lviv: Dilo [in Ukrainian].

TYMOSHENKO Oksana – Candidate of Historical Science, Professor of the World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (oksanatymoshenko2@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4153-4925>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.149726>

THE UKRAINIAN RADICAL PARTY OF THE DNIEPER UKRAINE AND THEIR IDEOLOGICAL PLATFORM

Abstract. *The article deals with the formation of the Ukrainian Radical Party (URP) ideological foundations of liberal-democratic orientation. The emergence of the URP proved to have a logical consequence of the development of the Ukrainian political movement in the early twentieth century. The decisive role of the Ukrainian intellectuals is shown to have solved the issues of national-state construction of Ukraine.*

The article highlights propaganda activities of the Ukrainian Radical Party and shows the important role of party press releases: newspapers, periodicals, leaflets, and appeals of the cultural and educational nature among workers, peasants and students. The party used various forms of propaganda and outreach activities as an effective means of influencing the masses and mobilizing them to fight against czarism.

Key words: *Ukrainian Radical Party (URP), Russian autocracy, national and political life, Ukrainian patrons, outreach activities, propaganda, Ukrainian press, community.*

Стаття надійшла до редакції 25.10.18

УДК 94(37)(092):37.014"362"

МАРКОВИЧ Марія – кандидат історичних наук, молодший науковий працівник відділу історії музею «Дрогобиччина» (markovych.masha@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7608-9406>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.153506>

ОСВІТНЯ РЕФОРМА ІМПЕРАТОРА ФЛАВІЯ КЛАВДІЯ ЮЛІАНА 362 р.

***Анотація.** Стаття присвячена освітній реформі, проведеної імператором Юліаном. Проаналізовано його едикт від 17 червня 362 р., у якому він поклав контроль над освітою на курії. Заборона викладати вчителям-християнам стосувалася лише тих предметів, де релігійні погляди та переконання вчителів суперечили суті наук. Це, зокрема, риторика, література, граматика та філософія: усе те, що базувалося на вивченні міфології, творів давніх мислителів, поетів і письменників. Доведено, що освітню реформу імператора Юліана не варто трактувати як переслідування християн.*

***Ключові слова:** освітня реформа, імператор Флавій Клавдій Юліан, закон, Кодекс законів Феодосія, вчителі-християни, язичницькі вчителі.*

Постановка проблеми. Важливість освіти для функціонування будь-якої держави не викликала сумнівів у кращих представників римської політичної еліти. Прекрасно розумів це й імператор Юліан. Він був стурбований занепадом політеїзму і тих шкіл, у яких навчання базувалося здебільшого на вивченні та коментуванні творів античних поетів і письменників. Майбутня реформаторська діяльність імператора Юліана значною мірою зумовлювалася переконаннями, що були закладені в роки його навчання. Він здобув ґрунтовну освіту, а свої уявлення про ідеальну державу почерпнув з праць класиків та державних діячів минулого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що у сучасній історіографії немає єдиної точки зору щодо шкільної ре-

форми імператора Юліана. Проте ще з античних часів зберігається погляд на указ Юліана, як на засіб переслідування християн [13, 143]. Г. Доуні переконаний, що імператор Юліан розробив концепцію, за якою освіта мала відіграти важливу роль у відродженні Римської імперії, зокрема сприяти як відродженню язичництва, так і знищенню християнства [11, 98]. М. Сіммонс стверджує, що освітня реформа була частиною імператорської політики, спрямованої проти християнської релігії, яка ставала все більш антагоністичною [17, 1254]. На думку М. Розенталя, освітню реформу імператора Юліана не можна вважати переслідуванням християн, адже заборона християнським вчителям викладати стосувалася лише язичницьких шкіл і зовсім не зачіпала християнського освітнього середовища [7, 580]. Г.К. Тайтлер обмежується зауваженням, що можна було б звинуватити Юліана в дискримінації, але не в тому, що він хотів розпочати криваві переслідування [18, 70]. Ф. Норріс вважає, що підхід Юліана до проблеми поєднував особисті переконання з політичною доцільністю [15, 79]. Дещо відмінною щодо цього едикту є позиція представника французького антикознавства Г. Буасье, який глибоко досліджував власне історію раннього християнства. Він бачить у законі Юліана про освіту заборону християнським риторам, граматикам та софістам викладати в школах. На думку історика, мотивом, який спонукав імператора вчинити саме так, послужила освіта, завдяки якій він прийняв язичництво. Г. Буасье стверджує, що імператор розраховував на такий вплив язичницької освіти на молодь, який раніше відчув він сам, а едикт Юліана називає сповненим лицемірства щодо християн, що є за своєю суттю жорстокою іронією [2, 85–86].

Метою статті є з'ясувати характер закону імператора Юліана від 17 червня 362 р., простежити мету цієї реформи і її оцінку в античних авторів та сучасних дослідників.

Імператори часто регулювали освітню сферу життя імперії, фактично підпорядковуючи імператорській владі муніципальні граматичні школи [4, 450]. Александр Север розширив пряму залежність різних римських вищих шкіл від імператорської влади, виділяючи викладачам платню з державної скарбниці. Імператор Діоклетіан підтвердив старі права і привілеї риторів, у тому числі звільнення від сплати податків і виконання міських по-

винностей. Костянтин Великий поширив ці привілеї на членів сімей викладачів вищої школи [4, 448]. В імперії високо цінувалося мистецтво красномовства. Риторів часто можна було зустріти серед наближених імператора. Зокрема, Лібаній, за правління християнського імператора Констанція II, у 349 р., був запрошений до Константинополя на посаду придворного ритора з оплатою праці з імператорської скарбниці. Саме у Константинополі він отримав визнання як учитель риторики [3, 79]. До Констанція II таке практикував Констанцій Хлор, призначивши ритора Євмена, добре йому відомого, викладачем риторики в місто Августодун, і виділивши йому з муніципальних коштів високу платню. Згодом цим прецедентом скористався імператор Юліан [4, 450]. Невдовзі по тому імператор Граціан поділив усі міста імперії на відповідні категорії і точно визначив, яку суму кожне з них має виплачувати граматакам і риторам. Інакше кажучи, мова йде про встановлення містами точних бюджетних річних асигнувань на освіту. Таким чином, формально імператори наділяють вищі школи своїми «милостями», одночасно все більше і більше посилюючи свій нагляд за їх роботою [4, 448].

Правління Юліана часто спрощено розглядають просто як спробу відродити язичництво та подолати християнство. На нашу думку, має рацію підхід Г. Доуні, який розглядає програму Юліана протестом і реакцією – як політичною, так і релігійною, на політику династії Костянтина [11, 98], до якої належав і сам Юліан, будучи її останнім представником.

Очевидно, Юліан чудово усвідомлював, що Римська імперія переживає кризу. Він намагався налагодити справи у тій чи тій сфері. Для цього йому потрібно було відновити традиційні цінності імперії. Можна погодитися з твердженням, що імператор був переконаний у досягненні державою цілей, якщо її вчителі, так само як і лідери, будуть переконані у можливості цього [13, 143].

Як ми уже вказували, плани і реформи Юліана були зумовлені його освітою. Він любив книги і те, що він у них почерпнув, суттєво вплинуло на його правління. У цьому ж, правдоподібно, значною мірою потрібно шукати причини його ворожості до християнства. Мабуть, має раціональне зерно думка, що причини нездатності зрозуміти християнське вчення поля-

гали у невизнанні Юліаном реальної сили та імпульсу християнського руху [11, 101–102].

Кодекс законів Феодосія містить едикт імператора Юліана від 17 червня 362 р., у якому він поклав контроль над освітою на курії. Є декілька перекладів Закону Юліана про освіту сучасними мовами [9, 319; 10, 229; 8, 247; 5, 548–550]. Ми пропонуємо власний переклад українською: «Вчителі і професори повинні переважати передовсім своїм характером, а тоді вже красномовством. Але оскільки я не можу бути присутнім особисто у кожному місті, то я наказую, якщо хтось бажає навчати, щоб він не захоплював раптово цю посаду, нікого не запитавши, а лише після належного випробування і за спільною згодою всіх кращих громадян, отримував постанову стану куріалів. Ця постанова має надходити на розгляд до нас, щоб наше рішення надавало ще більшої честі справі викладання в містах» (CTh. 13, 3, 5)¹. Б. Ніл підкреслює, що імператор тепер отримав право призначати викладачів [14, 320].

Отже, вчитель мав обов'язково отримувати дозвіл на право займатися викладацькою діяльністю від курії. Куріали мали розглядати кандидатури на посади вчителя (CTh. 13, 3, 5). На думку Г. Жураковського, перша спроба введення наукового іспиту для кандидатів на посади викладачів належить ще Марку Аврелію. Однак нововведення тоді не закріпилося на практиці, і Юліану довелося підтвердити цю практику [4, 456]. Можна погодитися з тими дослідниками, які на основі цього закону роблять висновок, що він сам собою не є антихристиянським, бо християни у ньому не згадуються [18, 68].

Однак зберігся розширений варіант закону Юліана про освіту, записаний грецькою мовою. Було зроблено декілька його перекладів сучасними мовами [19, 117–123; 5, 548–550; 8, 247–

---

¹ «Magistros studiorum doctoresque excellere oportet moribus primum, deinde facundia. Sed quia singulis civitatibus adesse ipse non possum, iubeo, quisque docere vult, non repente nec temere prosiliat ad hoc munus, sed iudicio ordinis probatus decretum curialium mereatur optimorum conspirante consensu. Hoc enim decretum ad me tractandum referetur, ut altiore quodam honore nostro iudicio studiis civitatum accedant».

Dat. XV kal. iul., acc. III kal. augustas Spoletio Mamertino et Nevitta conss. (362 iun. 17).

248]. Цей варіант закону доводить, що мова все ж йде про заборону викладання християнським вчителям (Jul. Ep. 36). Можна погодитися з припущенням Д. Фурмана, що закон, який увійшов до кодексу Феодосія, був скороченим варіантом написаного Юліаном едикту грецькою мовою. Д. Фурман цілком слушно наголошує, що в тексті грецькою мовою Юліан аргументує своє рішення про недопущення християн до викладацької діяльності, натомість у тексті латинською мовою наведено заходи, за допомогою яких цього планувалося досягти [8, 247]. Аргументи щодо заборони християнським учителям викладати були сформульовані так: «Я вважаю, що істинне вчення полягає не в чудовому звучанні мови, а в здоровому судженні розумної душі і справжніх уявленнях про хороше і погане, прекрасне і ганебне. І хто думає одне, а вчить своїх учнів іншому, той, очевидно, так само далекий від викладання, як і від того, щоб бути чесною людиною» (Jul. Ep. 36, 422 b–c)².

Заборона викладати стосувалася лише тих предметів, де релігійні погляди та переконання вчителів суперечили суті наук. До них входили риторика та література, граматики, філософія, все те, що базувалося на вивченні міфології, творів давніх мислителів, поетів і письменників. Імператор заявляв про це у листі: «Отож, всім, хто заявляє про свій намір викладати що-небудь, слід бути людьми моральними, не таїти в душі думок, ворожих тим, які вони висловлюють публічно, а найбільше такими варто бути тим, хто навчає юнаків мистецтву слова і тлумачить древні твори – риторам, граматакам, а ще більше – софістам» (Jul. Ep. 36, 422 c–422 d). Багато християн вивчали класичну філософію та літературу у язичницьких вчителів, тому що тільки вони були доступні. Але справа з вивченням класичної риторики була іншою, оскільки у тій галузі християнських вчителів було більше [11, 101].

---

² «Παιδείαν ὀρθὴν εἶναι νομίζομεν οὐ τὴν ἐν τοῖς ῥήμασι καὶ τῇ γλώττῃ πραγματευομένην εὐρυθμίαν, ἀλλὰ διάθεσιν ὑγιῆ νοῦν ἐχούσης διανοίας καὶ ἀληθεῖς δόξας ὑπὲρ τε ἀγαθῶν καὶ κακῶν, ἐσθλῶν τε καὶ αἰσχυρῶν. ὅστις οὖν ἕτερα μὲν φρονεῖ, διδάσκει δὲ ἕτερα τοὺς πλησιάζοντας, οὗτος ἀπολελείφθαι τοσοῦτον δοκεῖ τῆς παιδείας, ὅσῳ καὶ τοῦ χρηστὸς ἀνὴρ εἶναι».

Юліан уважав, що абсурдно тлумачити твори Гомера, Гесіода, Демосфена, Геродота, Фулідіда, Ісократ, Лісія і бути безчесним до богів, які були наставниками цих авторів у всякому вченні. Але вчителі не обов'язково повинні через учнів змінювати свої переконання, імператор надає їм свободу вибору: «...або не вчити тому, що вони не вважають хорошим, або, якщо вони хочуть вчити, перш за все справою і переконувати учнів, що ні Гомер, ні Гесіод, і ніхто з тих, кого вони тлумачать ... і чие невігластво і оману щодо богів вони засуджували, насправді не такий. Адже хто при цьому годується, заробляючи гроші на їх творах, тим самим і зізнаються, що вони – користолобні люди, готові на все заради декількох драхм» (Jul. Ep. 36, 423 b). Отже, на думку Юліана, вчителі, які за свою діяльність отримують плату з державної скарбниці, не можуть демонструвати неузгодженість між думкою і словом. В очах Юліана це підривало традиції греко-римської освіти. Звідси, логічний для Юліана висновок, що для християнина, вірного своїм переконанням, немає місця у греко-римській школі. Очевидно, дотримування цієї логіки, на думку Б. Кармон Харді, дає підставу стверджувати, що заборона християнським вчителям викладати у школі була конструктивним заходом. Дослідник вважає, що це було зроблено для пересмислення традиційних цілей шкіл [13, 142]. Б. Ніл вказує, що Юліан заборонив християнським вчителям викладати класичну літературу тому, що вони не вірили в те, чого навчали [14, 320].

Отже, для усіх вчителів Юліан видав загальний закон. Однак нікому з юнаків він не забороняє відвідувати заняття: «адже нерозумно закривати кращий шлях перед юнаками, які не знають ще, до чого звернутися, і проти їхньої волі, страхом тягти їх до віри предків. І хоча було б справедливо лікувати їх і проти власної волі, як лікують божевільних, ми ставимось терпимо до всіх, хто страждає цією хворобою. Бо потрібно, я думаю, вчити, а не карати цих безумців» (Jul. Ep. 36, 424 a).

Реакція християн на цей указ була різко негативною [12, 547]. Звісно, християнські історики змальовували шкільну реформу Юліана винятково чорними барвами. Невдовзі після смерті імператора, у 363–364 рр., Григорій Богослов першим із християнських істориків написав два твори проти Юліана: «Перше викривальне слово на імператора Юліана» та «Друге викриваль-

не слово на імператора Юліана» (Greg. Naz. Or. 4; 5). У них, серед іншого, торкається реформи і наголошує на тому, що Юліан заборонив християнам навчатися красномовства (Greg. Naz. Or. 5). «Отже, скажи нам, найбільш легковажний і ненаситний з усіх, звідки прийшла тобі думка заборонити християнам вчитися словесності? Це була не проста погроза, але вже закон» (Greg. Naz. Or. 4). Інший християнський історик – Сократ Схоластик, говорить про указ, який забороняв християнам вивчати грецькі науки (Socr. HE., 3, 12, 16). Закон імператора Юліана про освіту згадує і християнський історик Павло Орозій. Він зазначає, що цим едиктом імператор заборонив християнам викладати вільні мистецтва, і всі християнські вчителі залишили свої посади, але не відступили від віри (Oros. VII, 30, 3).

Феодорит Кірський не згадує про заборону вчителям-християнам викладати у школах, він лише пише про те, що імператор заборонив дітям християн вивчати поезію, риторику і філософію (Theod. HE. 3, 8). Ермій Созомен повідомляє, що імператор забороняв дітям християн вивчати еллінських поетів і письменників і ходити до язичницьких шкіл, а самим християнам не дозволяв займатися еллінськими науками (Soz. HE. 5, 18). Навіть язичник Амміан Марцеллін охарактеризував заборону вчительської діяльності риторам і граматакам християнського віросповідання як жорстокий і гідний вічного забуття захід (Amm. Marc. 22, 10, 7).

Примітно, що лише Орозій з християнських істориків згадує про заборону вчителям-християнам викладати в язичницьких школах, яку накладав едикт імператора, а всі інші повідомляють про заборону здобувати освіту в таких школах, про що не йшлося в цьому законі. Це можна пояснити апологетичним характером цих творів. Справді, імператор підкреслює, що не забороняє отримувати освіту дітям християн у язичницьких школах (Jul. Ep. 36, 424 a). Мабуть, слушною є думка Д. Фурмана про те, що християнські історики у своєму прагненні посилити «жахи» правління Юліана перетворили цей указ на такий, що забороняв християнам навчатися. Указу, який забороняв християнам здобувати освіту, не було [8, 247]. М. Розенталь бачить у цих свідченнях несумлінний докір Юліану у тому, чого він якраз не мав наміру робити. Історик переконаний, що ініціатива у такому перебільшенні належить Григорію Богослову [7, 578].

Цілком ймовірно, що імператор Юліан мав певні підстави бути незадоволеним вчителями-християнами. На думку французького історика П. Аллара, пояснюючи у своїх школах поеми Гомера чи Гесіода, багато християнських учителів не намагалися приховати неузгодженості буквального сенсу творів. Дослідник припускає, що вони не утримувалися від вказівок на смішні чи брудні сторони міфології задля порівняння аморальності міфів з чистотою і моральністю євангельського вчення. Книги істориків могли дати матеріал для уроків іншого роду, які однаково вели до приниження ідолопоклонських звичаїв і до прославлення християнських звичаїв. Як зазначає П. Аллар, саме це Юліан називає – «пояснювати твори письменників і відкидати богів, яких вони шанують», а також «звинувачувати поетів у безчесті, божевіллі, і в помилках щодо богів». Учений також висловив переконання, що імператор хотів покласти край таким тлумаченням, які були корисним і допоміжним засобом для церковної проповіді чи оприлюднення [1, 213–214]. Можна погодитися з припущенням про добру поінформованість Юліана у тому, що вчителі-християни називали «богів язичників дияволами» [13, 138].

Як ми уже зазначали, закон імператора отримав оцінку у працях професора М. Розенталя. Він зауважує, що християни не були позбавлені Юліаном права проповідувати і навчати в християнських церквах. Водночас християнські діти могли вчитися в язичницьких школах. Звичайно, цей едикт справляв тиск на ворожу релігію, але не через гоніння її послідовників, а через встановлення громадського і державного контролю над освітою. Християнське духовенство, зрозуміло, було сильно обурене новим законом Юліана, який не тільки обмежував його матеріально, а й звужував сферу його ідеологічного впливу на суспільство. Тому зовсім не дивно, що церковні історики різко засуджували його [6, 205]. Вагомий аргумент на користь того, що імператор не забороняв християнам здобувати освіту, висуває М. Розенталь. Він відштовхується від того, що одновірці Юліана ніде не говорять про намір імператора позбавити християнську молодь шкільної освіти, адже Амміан Марцеллін засуджує закон про заборону викладати християнським риторам і граматикам у язичницьких школах навіть тоді, коли пише захопливу посмертну характеристику [7, 579].

Класична освіта в античну добу цінувалася не всіма християнами. Були християнські вчителі, які ще до IV ст. відкрито виступали проти неї, і були християни, які все-таки викладали у таких школах. Г.К. Тайтлер аргументовано спростовує свідчення Сократа Схоластика і вважає, що імператор не усунув повністю християн від учительської діяльності, він просто намагався заборонити їм викладати античних авторів. Дослідник з обережністю ставиться до спроб християнських авторів спрогнозувати політику Юліана щодо християн у разі успішного завершення війни з Персією. Можна погодитися з тезою історика про те, що правління Юліана було занадто коротким, щоб можна було сказати щось значуще щодо цієї проблеми [18, 67–70].

Поява християнства та наступні спроби відродити язичництво викликали суперечності між особистими віруваннями вчителя та його професійними вказівками. Як зазначає О. Петречко: «Власне, християнство перетворилося на феномен світової культури через реалії існування всередині Римської імперії, де релігійне життя було не приватною, а державною сферою» [16, 261]. Для християн і язичників політика та релігія були нерозривно пов'язані. Християнство, на думку Юліана та його прихильників, загрожувало Римській державі руйнацією, якщо воно вже не нанесло непоправної шкоди. Отже, вчителі, які були християнами, несли потенційну, якщо не реальну небезпеку, і їм не дозволяли залишатися на позиціях, де вони могли б переманювати молодь. Можна погодитися з тим, що це було лише одним аспектом великої доктрини, яка лежала в основі програми Юліана [11, 100–101]. Але потрібно додати, що це був надзвичайно важливий аспект реформаторської діяльності імператора.

Закон Юліана втратив чинність через шість місяців після його смерті. Він був скасований імператорами Валентом та Валентиніаном [19, ххі]. Факт включення едикту Юліана до Кодексу Феодосія говорить про те, що християнські укладачі кодексу визнали його заходи допустимими. Видається достатньо обґрунтованою думка, що вчителі-християни не відчували великих незручностей, бо заборона Юліана навряд чи активно застосовувалася протягом тих декількох місяців, які передували його смерті [19, хх–ххі].

Акцент на культурному відродженні, яке намагався здійснити імператор, а не на релігійному переслідуванні, створює не тільки приязний образ Юліана, але і зображає його більш послідовним у проведенні адміністративної політики [13, 143].

Держава, у якій правив Юліан, була побудована у такий спосіб, що очікувала особистого втручання імператора у церковні справи. Юліан під час свого правління не виправдав очікування церкви. Він був далеким від церковних питань, і своєю політикою витісняв християнську Церкву з місця панівної структури в імперії.

Висновки. Отже, як ми простежили, в IV ст. виникають суперечності у сфері освіти, а саме, християнські елементи проникають у традиційні язичницькі школи. На фоні релігійного забарвлення навчання, оскільки у Римській імперії релігія насправді була дуже тісно пов'язана з освітою, виникали конфлікти між переконаннями вчителя та тим, що він викладає. Християнство швидко ставало значною силою, тому християнські вчителі проникали в освітню сферу. Язичництво і християнство ідеологічно протистояли одне одному, в тому числі і у сфері освіти, хоча більшість християн здобували освіту у язичницьких вчителів. Християнство як релігія вже завойовувало собі панівне становище у всіх галузях життя держави, проте язичництво, яке фактично втратило державну підтримку, було ще досить популярним і здатним боротися за неї. Імператор Юліан свого часу отримав хорошу освіту і знав про такі суперечності у школах з особистого досвіду. Кризу Римської імперії він убачав насамперед у занепаді традиційної релігії, яка для нього і для язичницької інтелігенції складала основні цінності цієї держави. Вчителі-християни, які тлумачили античних мислителів і навчали, що язичницька релігія є злом, руйнували якраз традицію грецької пайдейї та латинської *humanitas*, оскільки основою останніх була древня релігія. Імператор Юліан був вихований у цих освітніх традиціях і розумів, що традиційна освіта базувалася на традиційній римській та грецькій релігіях, тому і надавав великого значення саме їй. Ця реформа була спрямована на поліпшення якості освіти, а закон Юліана від 17 червня 362 р., який діяв недовго, не може свідчити про вороже ставлення до християнства. Оцінку християнських істориків цього закону брати за основу не можна, оскільки

ки вони не повідомляють про його справжній характер, однак одногосно стверджують про заборону навчатися в язичницьких школах християнам і дітям християн, що легко заперечується текстами двох редакцій документа, повідомленням Амміана Марцелліна і тим, що означений едикт увійшов до кодексу законів Феодосія. Освітню реформу імператора Юліана не варто трактувати як переслідування християн, адже імператор не повністю забороняв християнським вчителям викладати у язичницьких школах, а лише намагався не допустити цього щодо дисциплін, які суперечили християнській доктрині і ґрунтувалися здебільшого на язичництві (риторика та література, граматики і філософія). Своєю реформою імператор ніяк не торкався навчання у християнських школах. Багато християнських учителів, які були вірними своїм поглядам і відкрито виступали проти класичної освіти ще до імператора Юліана, покидали язичницькі школи, або й взагалі в них не викладали, а обмеження викладати класику стосувалося тих, чия освітня діяльність суперечила б їхнім поглядам та істинним переконанням.

Перспективним напрямом подальшого вивчення пропонуваної теми є дослідження діяльності вчителів-християн в язичницьких школах за правління наступників імператора Юліана.

Література

1. Аллар П. Христианство и Римская империя от Нерона до Феодосия / П. Аллара. – СПб. : Синод. тип., 1898. – VI, 292 с.
2. Буасьє Г. Падение язычества : исследование последней религиозной борьбы на Западе в 4 веке / Г. Буасьє ; пер. под ред., с предисл. М.С. Корелин. – М. : К.Т. Солдатенков, 1892. – 584 с.
3. Васюріна А.О. Пізньоантична риторика : постать Лібанія на перехресті часів / А.О. Васюріна // Світогляд – Філософія – Релігія : зб. наук. праць. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2014. – Вип. 7. – С. 77–86.
4. Жураковский Г.Е. Очерки по истории античной педагогики / Г.Е. Жураковский. – М. : Учпедгиз, 1940. – 471 с.
5. Император Юлиан. Полное собрание творений. – СПб. : Издательский проект «Квадриум», 2016. – 1088 с.
6. Маркович М.М. Микола Розенталь як дослідник релігійної політики імператора Юліана / М. Маркович // Проблеми гуманітарних

наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія». – 2017. – Вип. 40. – С. 197–209.

7. Розенталь Н.Н. Религиозная борьба в Римской империи IV века до смерти императора Юлиана : дисс. ... д-ра ист. наук : 07.00.03 / Н.Н. Розенталь. – М., 1945. – 630 с.

8. Фурман Д.Е. Император Юлиан. Письма / Д.Е. Фурман ; пер. Д.Е. Фурмана ; под ред. А.Ч. Козаржевского // ВДИ. – 1970. – № 2. – С. 233–259.

9. Cook J.G. The Interpretation of the New Testament in Greco-Roman Paganism. Studies and Texts in Antiquity and Christianity 3 / J.G. Cook ; ed.: Ch. Marksches. – Tübingen : Mohr-Siebeck, 2000. – 385 p.

10. Criboire R. Libanius the Sophist. Rhetoric, reality, and religion in the fourth century / R. Criboire. – Ithaca – London : Cornell University Press, 2013. – x, 260 p.

11. Downey G. The Emperor Julian and the Schools / G. Downey // The Classical Journal. – 1957. – № 3. – Vol. 53. – P. 97–103.

12. Fowden G. Polytheism religion and philosophy / G. Fowden // CAH². – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. – Vol. XIII. – P. 538–561.

13. Hardy B.C. The Emperor Julian and His School Law / B.C. Hardy // ChHist. – 1968. – № 2. – Vol. 37. – P. 131–143.

14. Neil B. Towards defining a Christian culture : The Christian transformation of classical literature / B. Neil // CHC. Volume 2. Constantine to c. 600. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – P. 317–342.

15. Norris F.W. Greek Christianities / F.W. Norris // CHC. Volume 2. Constantine to c. 600. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – P. 70–117.

16. Petrechko O. The attitude of the Roman authorities to Christianity during the reign of the Severan dynasty / O. Petrechko // Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія». – 2017. – Вип. 40. – P. 260–277.

17. Simmons M.B. Julian the Apostate. The Early Christian World / M.B. Simmons ; ed. by Philip K. Esler. – London : Routledge, 2000. – Vol. 2. – P. 1251–1272.

18. Teitler H.C. The last pagan Emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity / H.C. Teitler. – Oxford : Oxford University Press, 2017. – 243 p.

19. The Works of the Emperor Julian / with an Eng. trans. by W.C. Wright. – London : William Heinemann ; New York : G. p. Putnam's

Sons, 1923. – Vol. III : Letters. Epigrams. Against the Galilaeans. Fragments. – lxvii, 448 p.

References

1. Allar, P. (1898). *Khristianstvo i Rimskaiia imperiia ot Nerona do Feodosiia* [Christianity and the Roman Empire from Nero to Theodosius]. Saint Petersburg: Sinod. tip. [in Russian].
2. Buase, G. (1892). *Padenie iazychestva: issledovanie poslednei religioznoi borby na Zapade v 4 veke* [The fall of paganism: a study of the last religious fight in the west in the 4th century]. (M.S. Korelin, Trans.). Moscow: K.T. Soldatenkov [in Russian].
3. Vasiurina, A.O. (2014). Piznoantychna rytoryka: postat Libaniiia na perekhresti chasiv [Late antique rhetoric: Libyan figure at the crossroads of times]. *Svitohliad – Filosofiia – Relihiia – Worldview – Philosophy – Religion*, 7, 77–86. Sumy: DVNZ «UABS NBU» [in Ukrainian].
4. Zhurakovskii, G.E. (1940). *Ocherki po istorii antichnoi pedagogiki* [Essays on the history of ancient pedagogy]. Moscow: Uchpedgiz [in Russian].
5. *Imperator Yulian. Polnoe sobranie tvoreniia* [Emperor Julian. The complete collection of creations]. (2016). Saint Petersburg: Izdatelskii proekt «Kvadruium» [in Russian].
6. Markovych, M.M. (2017). Mykola Rozental yak doslidnyk relihiinoi polityky imperatora Yuliana [Nikolai Rosenthal as a researcher of the Emperor Julian's religious policy]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni I. Franka. Seriiia «Istoriia»* – Problems of the humanities: a collection of scientific works of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. «History» Series, 40, 197–209 [in Ukrainian].
7. Rozental, N.N. (1945). *Religioznaia borba v Rimskoi imperii IV veka do smerti imperatora Iuliana* [Religious struggle in the Roman Empire of the IV century before the death of Emperor Julian]. (Doctor's thesis). Moscow [in Russian].
8. Furman, D.E. (1970). Imperator Iulian. Pisma [Emperor Julian. Letters]. (A.Ch. Kozarzhhevskii, Ed.; D.E. Furman, Trans.). *Vestnik Drevnei Istorii – Herald of Ancient History*, 2, 233–259 [in Russian].
9. Cook, J.G. (2000). *The Interpretation of the New Testament in Greco-Roman Paganism. Studies and Texts in Antiquity and Christianity 3*. Ch. Marksches (Ed.). Tübingen: Mohr-Siebeck.
10. Cribiore, R. (2013). *Libanius the Sophist. Rhetoric, reality, and religion in the fourth century*. Ithaca–London: Cornell University Press.
11. Downey, G. (1957). The Emperor Julian and the Schools. *The Classical Journal*, 3 (53), 97–103.

12. Fowden, G. (1998). Polytheism religion and philosophy. *The Cambridge Ancient History* (2nd ed., Vol. 13, pp. 538–561). Cambridge: Cambridge University Press.

13. Hardy, B.C. (1968). The Emperor Julian and His School Law. *Church History: studies in Christianity and culture*, 2 (37), 131–143.

14. Neil, B. (2007). Towards defining a Christian culture: The Christian transformation of classical literature. *Cambridge History of Christianity. Volume 2. Constantine to c. 600*. (pp. 317–342). Cambridge: Cambridge University Press.

15. Norris, F.W. (2007). Greek Christianities. *Cambridge History of Christianity. Volume 2. Constantine to c. 600* (pp. 70–117). Cambridge: Cambridge University Press.

16. Petrechko, O. (2017). The attitude of the Roman authorities to Christianity during the reign of the Severan dynasty. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnogo pedagogichnoho universytetu im. I. Franka. Seriya «Istoriia» – Problems of the humanities: a collection of scientific works of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. «History» Series*, 40, 260–277.

17. Simmons, M.B. (2000). *Julian the Apostate. The Early Christian World*. Philip K. Esler (Ed.). (Vol. 2), (pp. 1251–1272). London: Routledge.

18. Teitler, H.C. (2017). *The last pagan Emperor: Julian the Apostate and the war against Christianity*. Oxford: Oxford University Press.

19. *The Works of the Emperor Julian. Vol. 3: Letters. Epigrams. Against the Galilaeans. Fragments*. (1923). (W.C. Wright, Trans.). London: William Heinemann; New York: G. p. Putnam's Sons.

MARKOVYCH Mariya – Candidate of Historical Science, Junior Research Scientist of the Department of History, Museum «Drohobychyna» (markovychmasha@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7608-9406>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.153506>

THE EDUCATIONAL REFORM OF FLAVIUS CLAUDIUS JULIANUS IN 362 AD

Abstract. *The article is devoted to the educational reform of Emperor Julian. It analyzes the Emperor's edict of 17 June 362 AD, in which Julian entrusted the curias with control over education.*

The ban on Christian teachers concerned only those subjects in which the religious views and beliefs of teachers were contrary to

the essence of the teachings. In particular: rhetoric, literature, grammar and philosophy – all this was based on the study of mythology, works of ancient thinkers, poets and writers. It has been proved that the educational reform of Emperor Julian should not be interpreted as a persecution of Christians. It is revealed that in modern historiography there is no single point of view on the school reform of the Emperor Julian. Often this vector of activity is considered as a means of persecuting Christians and part of the imperial policy against the Christian religion. Julian's reign is seen as an attempt to revive paganism and overcome Christianity.

All measures taken by Julian were determined on the basis of his education. Christian teachers interpreted ancient thinkers and taught that the pagan religion was an evil, and it destroyed the tradition of the Greek παιδεία and Latin humanitas, since they were based on ancient religion. Emperor Julian in his time received a good education and knew such contradictions in schools from personal experience.

The educational reform was aimed at improving the quality of education, and the law of June 17, 362 which did not last long, could not testify to a hostile attitude towards Christianity.

The Emperor did not completely prohibit Christian teachers to teach in pagan schools, but only tried to prevent this with regard to disciplines that contradicted Christian doctrine and were based mainly on paganism (rhetoric and literature, grammar and philosophy). The reform had nothing to do with studying in Christian schools.

Key words: *educational reform, Emperor Flavius Claudius Julianus, law, Theodosian Code, Christian teachers, Pagan teachers.*

Стаття надійшла до редакції 30.10.18

УДК 94(37):355.5"04/06"

ОЛІЙНИК Микола – кандидат історичних наук, доцент,
Українська академія друкарства (kolja4791@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1103-9707>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.148465>

ПРОБЛЕМА ДОБРОВІЛЬНОСТІ У КОМПЛЕКТУВАННІ РИМСЬКОГО ВІЙСЬКА (V–II ст. до н. е.)

Анотація. У статті аналізуються випадки набору добровольців до лав римського війська у республіканський період. Визначаються причини і мотиви залучення охочих до військової служби, що інколи зумовлювало відхід від традиційної практики рекрутування. Показано, що добровільність у римській військовій традиції була звичним, хоча й не постійним і винятковим явищем ще задовго до реформаторських ініціатив Гая Марія.

Ключові слова: *військо, добровольці, Рим, delectus, voluntarii, volones.*

Постановка проблеми. Запровадження принципу добровільності зазвичай пов'язують з реформами Гая Марія. В античних джерелах це явище згадується лише тоді, коли потрібно було описати якісь екстраординарні випадки, які вимагали звернення до цього нетрадиційного виду вербунку. Найчастіше він відбувався лише у випадку загрозливих для Риму часів або воєн за межами республіки, особливо в II ст. до н. е. Труднощі у проведенні набору (*delectus*) зумовлювали набирати військо винятково з добровольців (*voluntariorum*). А оскільки *delectus* переважно розумівся як явище примусове, то *voluntarii* записувалися до війська охоче. Це було пов'язане з різними причинами: наявність політичних мотивів, довіра до головнокомандуючого, можливість збагачення за рахунок військової здобичі, та й просто, любов до військової справи. Як зазначає Катрін Воольф, *delectus* та *voluntariorum* є оксиморомом, тобто обидва слова мають несумісне зна-

чення. Позаяк *delectus* асоціювався з примусом та певними обмеженнями, *voluntariorum* був явищем цілком протилежним, адже базувався на добровільних засадах [18, 18]. Описана в джерелах реакція громадян демонструє те, як охоче вони поповнювали лави римського війська під час добровільного набору. Та все ж, навіть в I ст. до н. е. формування легіонів все ще базувалося на традиційному примусовому вербунку (*delectus*) [1, 186–188; 16, 31].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зацікавленість означеною тематикою простежується переважно у французькій історіографії. Варто виділити передовсім дослідження К. Воольф, яка детально висвітлила проблему добровільності у республіканському війську [18]. Сучасний дослідник римської армії республіканського періоду Ф. Кадю у своїх роботах торкається випадку волонтаріоруму, пов'язаного з військовою кар'єрою Спурія Лігустина. Це описано і в контексті делектусу 151 р. до н. е. періоду Лузитанської війни [14; 15, 28]. Ф. Акар у невеликій розвідці звертається до практики залучення *volones* до військової служби які, хоча й були колишніми рабами, але добровольцями [11]. У своїй дисертаційній роботі історик М. Міллер цілий підрозділ присвятив проблемі добровільності, аналізуючи її в контексті виникнення професіоналізації у римських легіонах в II ст. до н. е. [17, 137–142]. Випадки добровільності в ході розвою римського війська описує також М.Н. Фашча [16, 31–32].

Метою дослідження виступає комплексний аналіз випадків добровільності («волонтерства») від періоду Ранньої Республіки до моменту залучення Марієм *voluntarii* в 107 р. до н. е. Тоді сенат дав згоду провести додатковий набір-поповнення (*supplementum*) до війська для продовження бойових дій у Нумідії. Саме цей випадок став одним зі складових військової реформи Гая Марія – прийому до війська добровольців. Після війни з Югуртою це стає вже частішою практикою.

Щоб перейти безпосередньо до окресленої проблематики, варто розглянути, за яким принципом проходило комплектування римського війська у V–II ст. до н. е. Вже сам термін *delectus*, який найчастіше трапляється у праці Тіта Лівія, свідчить про вибірковість складу війська та підкреслює відокремленість легіону від общинної організації тодішнього республіканського Риму. І хоча він етимологічно пов'язаний зі словом *legio*, яке походить

від *legere* (у Веґеція – *eligere*), що означає «набирати», та *legio* – більш узагальнене і давнє поняття (Veget. 2.2). Воно мало на увазі вислів «озброєні громадяни», які набиралися на період війни (Liv. 1.11.1; Dion. Hal. 2.16.2). Ополчення общинників було притаманне царському та ранньореспубліканському періодам [6, 204–205; 10, 36]. Та якщо *legio* відображав етап ототожнення понять «військо» і «громадянин», то термін *delectus* набуває вже нового значення і перекладається як «відбірний». Він починає відображати ті процеси, які стали характерними для римської військової організації вже після V–IV ст. до н. е., коли відбувається відособлення війська від общинної організації. *Delectus* перестав ототожнюватися з усім народом, як це було ще до реформи Сервія Туллія [6, 167; 6, 204–205]. Він почав означати як мобілізацію громадян, так і процес відбору, свого роду «селекцію» призваних до війська рекрутів, коли перевагу починають надавати не так майновому стану новобранця, як його військовим здібностям та досвіду (Fest. 65.1–2L). У цьому контексті висунута британським істориком Р. Смітом концепція, згідно з якою *delectus* наприкінці Республіки стосувався лише добровільного набору до війська, була беззастережно спростована [16, 31].

Потрібно розрізняти й інші практики набору, які побутували в республіканському Римі. *Conscriptio* був примусовим записом на військову службу, *supplementum* означав додатковий набір, поповнення до основного війська чи підсилення легіонів, а *delectus voluntariorum* – добровільний вербунок [18, 18]. У надзвичайні, критичні моменти для республіки, коли оголошувався надзвичайний стан – *tumultus*, зверталися до практики швидкого, екстреного рекрутування – *milites tumultuarii scribuntur, tumultuarios milites extra... scribi...* (Aul. Gell. 16.10.11, 16.10.13; Liv. 35.2.7) [17, 77–78]. Лівій виділяє «терміновий», «непередбачуваний» запис (*subitarium exercitus scribere*) (Liv. 3.4.11, 3.30.3, 8.11.10; 7.23.4 – *subsidium*). Античні історики засвідчують, що проводився він не самостійно, а для поповнення вже діючого війська, як *supplementum*. Діонісій у цьому контексті говорить про нього, описуючи поповнення втрат у діючих центуріях – *λόχοις* (Dion. Hal. 8.87.3), а Лівій – про підкріплення союзників (Liv. 3.4.11, 3.65.6) [4, 168]. Іншого характеру мав набір *milites tumultuarii* (*subitarii*) в умовах II ст. до н. е. При наявності зростаючих

труднощів у комплектуванні легіонів, оголошення надзвичайного набору, в основному, було для уряду єдиним виходом, щоб забезпечити необхідну кількість воїнів. Тоді до складу легіонів можна було залучити й *proletarii*, які за нормальних обставин не були зобов'язані з'являтися на *delectus*. Хоча й загальна кількість пролетаріїв у війську не могла бути надто великою, можна припустити, що вони в майбутньому ставали вже професійними вояками. Будучи бідними, на відміну від заможних громадян, їм не було чого особливо втрачати. Вони не старалися ухилитись від військової служби, та й записувалися охоче. За тривалий період перебування в легіоні у пролетаріїв формувалася особлива психологія і їм вже важко було уявляти себе поза ним. Після демобілізації *proletarii* вже високо цінувалися як досвідчені вояки і могли продовжувати службу як добровольці [7, 60–63; 17, 86–90].

У Лівія регулярно повторюється вислів *delectus (exercitus) scribere* (Liv. 3.4.10, 3.8.4, 3.18.4, 3.30.3–5, 4.43.10, 6.22.8, 10.38.3), а в Діонісія – *κατάγραφω τά στρατεύμα* (Dion. Hal. 6.23.2, 8.12.5, 8.81.1, 9.5.1–2, 10.16.1, 10.50.1). Це може означати або існування в Римі списків військовозобов'язаних громадян, або добровільний набір із записом усіх, хто виявив бажання [9, 77]. Перша теза підтверджується згадкою Діонісія про набір воїнів *ἐκ τὸν καταλόγου* (Dion. Hal. 8.16.1, 8.38.3, 9.5.2–3). Друга проявляється у численних повідомленнях про добровільну подачу імен обциниками (Liv. 2.30.6, 3.26.1; Dion. Hal. 9.57.1), а також пасажем Лівія про право диктатора приректи на смерть будь-яку людину зі списку легіону – *ex legione scripta civem* (Liv. 8.10.11). Це стосується вже середини IV ст. до н. е. Підтверджують можливість добровільного запису й свідчення про загони (центурії та когорти – *M. O.*) з добровольців, нерідко вже ветеранів-сеніорів, які додатково підсилювали військо (Liv. 3.57.9, 4.17.10, 4.43.1, 4.60.9, 5.16.5; Dion. Hal. 6.27.2, 7.19.2). Це могли бути й загони, що склалися тільки з патриціїв та їхніх клієнтів, якщо плебеї не бажали записуватися (Dion. Hal. 10.43.1–3), або й ціле військо, складене з добровольців (Liv. 5.16.5) [6, 168].

Розпорядження про призов (набір) сенат видавав спеціальною постановою – *ex senatusconsulto populusque iuusu bellum indictum* (Liv. 4.11.3, 4.57.8, 6.22.4, 10.12.3) [6, 162]. До компетенції цього найвищого державного органу належав розподіл армій між кон-

сулами чи воєначальниками (Liv. 27.7.4, 35.23.4–6). У сенатус-консульті давався дозвіл або настанова на здійснення набору – звичного, чергового, додаткового чи екстраординарного, надзвичайного (Liv. 31.2.5, 35.23.6). Він містив вказівки щодо комплектування нових легіонів чи поповнення старих (Liv. 6.27.9, 21.17, 24.44, 26.1.10; Dion. Hal. 9.61.1, 14.6.5). Сенат встановлював усі умови набору, чисельність вояків, що підлягали службі, їх склад та віковий контингент (Liv. 40.26.7, 42.33.4), а також джерела поповнення війська (Liv. 25.5.6–9). Набір військ був прерогативою консулів, які видавали з цього приводу спеціальний едикт, але доручення провести його виходило із сенату (Dion. Hal. 10.43.1; Polyb. 6.12.5–6). Величину, спосіб і час набору визначали консули (Liv. 3.69.8, 4.22.1, 5.10.4, 7.4.2, 7.23.3, 8.20.3, 10.21.3–4, 10.25.1; Dion. Hal. 6.25.1, 11.24.1; Diod. 14.114.1; Val. Max. 9.34). За даними джерел, набір проводився на Форумі, пізніше – на Капітолійській площі (Liv. 2.28.6, 26.31.11; Dion. Hal. 6.15.3; Polyb. 6.19.6). При необхідності його організували на місцях (Liv. 23.32.19) [6, 163–164; 9, 79]. Командування військом здійснювали магістрати, наділені імперієм, передовсім ті ж консули або диктатори, інколи претори (Cic. Phil. 5.16.45). Та діяти вони починали тільки після розпорядження сенату (Liv. 2.27.10, 2.28.5, 2.32.1, 3.10.9, 3.65.6, 4.55.2; Dion. Hal. 6.23.2, 6.67.3, 11.23.6) [2, 47–48; 2, 91–92; 2, 94; 6, 162–163].

Як правило, на призов мали з'явитися військовозобов'язані, якими вважалися усі громадяни (Liv. 3.30.3, 4.10, 4.22.1; Dion. Hal. 6.19.5, 23.2; Polyb. 6.19.5), але насамперед набиралася молодь – *iuventus* [6, 167]. *Iuniores* (від 16 до 45 років – *M. O.*), які складали частину ценового устрою, й були основною складовою війська – *classis*. Старші, *seniores* (від 46 до 60 років – *M. O.*), також залучалися, але не завжди брали участь у зовнішніх війнах (за межами Італії – *M. O.*) (Dion. Hal. 4.16.2; Liv. 1.43.2) [6, 222; 13, 54; 14, 79; 15, 28]. Призивали не усіх, а відповідно до черговості – згідно зі списками, оскільки фактична чисельність військ визначалася військовими потребами [6, 167]. Участь у наборі могли брати тільки члени ценових сервіанських розрядів (*adsidui*), а до середини V ст. до н. е. тільки одного розряду – *classis* (у тому числі включені в *classis* найзаможніші плебеї з адсидуїв, можливо, плебейська верхівка – *M. O.*) [6, 155]. Варто

пам'ятати, що набір легіонерів у перші століття існування республіки здійснювався на основі особливого «права-повинності» (*ius militiae*) для усіх громадян, які володіли певним майном і були зараховані до п'яти сервіанських розрядів [2, 49]. Згідно з джерелами, за основу цензу бралася грошова оцінка майна (Liv. 1.43; Dion. Hal. 4.16–18). Сучасні дослідники доводять, що основою для сервіанських цензів була земля. Це вони пояснюють нерозвинутими грошовими відносинами у ранньому Римі [2, 34–38]. Основна маса плебеїв, які перебували «за межами розрядів» (*infra classem*), залучалися до військової служби спорадично, якщо вимагалася велика кількість живої сили [6, 168–169; 6, 191–192]. Війська набиралися залежно від військових потреб. Але позаяк війни велися часто, війська набиралися щорічно, переважно після виборів консулів, для яких набір був одним з перших заходів на політичному поприщі. Кожен рік армія комплектувалася й формувалася заново. Тому об'єктивно не могла існувати стала і фіксована чисельність війська та його структура. Можна сказати, що кожен рік це було нове військо, та деякі дослідники вважають, що в Римі певний мінімум збройних сил існував постійно. Відповідно, тривалі і великі війни вимагали лише поповнення цього мінімуму [6, 169; 10, 36].

Уже в першій половині IV ст. до н. е. легіони комплектуються незалежно від станів, хоча плебеї складали їх більшу частину, а також згідно з цензовими списками, за якими викликали черговиків. Можливість отримання здобичі або страх перед покараннями сприяла залученню до війська вже чималої кількості добровольців (Dion. Hal. 9.57.1) [6, 169]. Лівій також згадує, що внаслідок заборони плебейськими трибунами набору військ були сформовані загони, які склалися лише з добровольців – *non iusto delectu – etenim ab tribunis plebis impediabantur – sed prope voluntariorum*, але не повідомляє про їх становий склад (Liv. V.16.5, IV.60.9) [6, 155].

Отже, римське військо мало складну систему, яка, проте, відповідала вимогам того часу й відображала тодішню структуру римського суспільства. Механізм набору до війська в V – першій половині IV ст. до н. е. відповідав рівню соціально-економічного та політичного розвитку римської *civitas*. Кожен громадянин був військовозобов'язаним, навіть той, який належав до категорії се-

ніорів [6, 168]. Запровадження круглорічної служби та жалування наприкінці V ст. до н. е., пов'язаних з останньою війною проти міста Вейї, порушило ту систему комплектування збройних сил за військовими кампаніями, яка вже склалася (Liv. 5.2.1–2, 5.4–5) [17, 73–74; 17, 112]. Це ознаменувало початок перетворення міліційного війська у постійну армію, як образно висловився В. Токмаков, з «професійним відтінком» [6, 176].

Перейдемо безпосередньо до конкретних випадків добровільності під час запису до війська. Однією з перших згадок, зафіксованих Тітом Лівієм, є опис проведення набору періоду боротьби між патриціями та плебеями в V ст. до н. е. (Liv. 2.28.7, 2.29.2–4; Dion. Hal. 6.23.2). У цей період часто виникали труднощі з рекрутуванням через особливості політичного та суспільного устрою, адже до середини V ст. до н. е. члени тільки одного розряду – *classis*, володіли вищезгаданим *ius militiae* [6, 168]. Вже з III ст. до н. е. почали віддавати перевагу більш-менш можливим добровольцям, які були здатні забезпечити себе необхідним військовим спорядженням. До речі, принцип самоозброєння залишався актуальним аж до гракханських і маріанських реформ, тобто до кінця II ст. до н. е. Але існують свідчення, що тільки громадяни першого класу озброювалися за свій рахунок, а решта отримували зброю від держави. Це впливає з повідомлення Полібія про те, що квестор вираховував з вояцького жалування кошти за зброю, якщо хтось її потребував (Polyb. 6.39.15). Лівій пише про роздачу зброї консулами (Liv. 3.15.8, 9.29.4). Увага до заможності військовозобов'язаного пояснювалося тим, що на той час в основі цензу лежало грошове оцінювання усього майна громадян, а не лише володіння земельною ділянкою [2, 86; 9, 81; 13, 51]. А. Ігнатенко подає більш точне датування цієї події – 312 р. до н. е. [2, 38]. Саме в цьому році облік усього майна і оцінювання його в ассах був розпочатий з цензури Аппія Клавдія Цека (A. *Claudius Caecus*) (Liv. 9.29.6).

На тодішні набори особливий вплив здійснювала позиція плебейських трибунів, які забороняли *dilectus* або через причини його невігідності для плебсу, або для здійснення тиску на сенат та патриціїв в політичній боротьбі. Користуючись правом інтерцесії, плебейські трибуни брали під свій захист тих, хто ухилявся від служби і закликали решту не записуватись до війська

(Liv. 2.43.3–4, 2.44.1–2, 3.11.1, 3.16.6, 4.43.2–7, 4.55.2, 6.27.10) [6, 168–169]. У 492 р. до н. е., коли плебеї відмовилися записуватись до війська, консули *T. Geganus Macerinus* і *P. Minucius Augurinus* вирішили не застосовувати до них санкцій [18, 18]. Вони набрали добровольців з числа патриціїв та їх клієнтів (Dion. Hal. 7.19.2). Долучилася й невелика кількість охочих до служби плебеїв, але вже тоді, коли військо вирушало у похід й будучи впевненими у тому, що його очолює напівлегендарний воєначальник *G. Marcius Coriolanus* (Dion. Hal. 7.19.3).

Також Діонісій Галікарнаський описує випадок, який трапився в 477 р. до н. е. Тоді відбулося добровільне вписування громадян після тривалих суперечок, пов'язаних з розподілом землі, причому античний автор підкреслює, що військовозобов'язані: «...поступившись важкій необхідності (sic!), по добрій волі відправилися до війська» (Dion. Hal. 9.18.1). Подібним до вищеописаного є епізод протистояння консулів та плебейських трибунів навколо чергового вербунку в 455 р. до н. е., пов'язаного із захистом Тускулу від еквів. Тоді сенат виніс постанову, згідно з якою боги будуть милосердними до захисників Вітчизни і покарають відступників. Після цього багато плебеїв з доброї волі погодилися брати участь у війні. Серед них, на чолі загону, який складався з восьмиста чоловік, був Сікцій [6, 140; 18, 19]. Набрані плебеї за віком, а отже, й згідно із законом, уже не були зобов'язаними брати участь у поході, але шанували свого командира і стали добровольцями саме завдяки його заслугам. Діонісій повідомляє, що у порівнянні з рештою війська, ці вояки були найдосвідченішими та найвідважнішими (Dion. Hal. 10.43.3). Враховуючи їх вік, а це вже були повноцінні ветерани, досвід можна пояснити участю добровольців Сікція у багатьох походах.

Однією з основних причин появи в набраному війську «волонтерів» як у республіканський час, так і в пізніші періоди, була віра в щасливу долю і непереможність консулів чи воєначальників, які їх очолювали. У 449 р. до н. е., наприкінці війни проти вольсків і еквів, популярність консулів *L. Valerius Potitus* і *M. Horatius Barbatus* була такою, що багато добровольців-чоловіків з числа плебеїв, які вже залишили службу, прийшли ще записатися до війська. Згадуються також й *iuniores*, яких зачислили найперше (Liv. 3.57.9) [6, 223]. У 446 р. до н. е. промова кон-

сула Тіта Квінція Капітоліна (*T. Quinctius Capitolinus Barbatus*) так надихнула громадян, що були сформовані когорти зі вже до-свідчених ветеранів (Liv. 3.69.8). Одним зі стимульних факторів для несення військової служби була грошова винагорода (Liv. 4.60.4–8). Так, в 403 р. до н. е., після виплати жалування, військові трибуни повели на Вейї військо, набране переважно з добровольців (Liv. 4.60.9), а через два роки до цього етруського міста вже вирушили представники вершницького стану з придбаними за власний рахунок кіньми (Liv. 5.7.5, 5.7.13). Такий приклад самовідданості і громадянського ентузіазму був підтриманий представниками плебсу. Вони заявили, що: «...кому належить служити пішими, пора записатися до війська... відкинувши заведений порядок набору (sic!)» (Liv. 5.7.7). Сенат постановив усім тим, хто зголосився добровільно служити поза визначеними термінами, заплатити жалування (*stipendium*) – як кінноті, так і піхотинцям (Liv. 5.7.12). Це добровольче військо (*voluntarius ductus exercitus*) значно зміцнило позиції римлян навколо обложеного міста (Liv. 5.7.13). Таким чином, запровадження платні полегшило комплектування війська: легіони, набрані в 403 р. до н. е., склалися майже повністю з добровольців [2, 55].

У 390 р. до н. е., вже під підкорені Вейї, стікалися добровольці з Лацію, які бажали взяти участь у розподілі здобичі (Liv. 5.46.4). Легіони, набрані майже зі самих добровольців – з числа колишніх вояків (*ex eodem milite*) були задіяні проти самнітів у 320 р. до н. е. (Liv. 9.10.6). Останній випадок був особливим, адже деякі з цих волонтерів у минулому році зазнали ганебної поразки від самнітів в Каудинській ущелині та були піддані принизливій процедурі проходження під ярмом (App. Samn. 4.2, 4.6; Dion. Hal. 16.1.4; Liv. 9.1.1, 9.4.3, 9.6.1–3, Per. 9; Oros. 3.15.2–4) [18, 19].

Як зазначає Воольф, практика звернення до практики добровільності у III ст. до н. е. була, але траплялася значно рідше, ніж у наступному столітті [18, 20]. Принаймні, джерела повідомляють про це, в основному, у контексті війни з Карфагеном.

Лише один випадок добровільного набору відомий нам з першої половини III ст. до н. е. Він відбувся у контексті Третьої Самнітської війни (298–290 рр. до н. е.). Саме тоді, в 295 р. до н. е., Квінтом Фабієм Рулліаном (*Q. Fabius Maximus Rullianus*)

були мобілізовані добровольці, переважно з числа *iuventi*. Консул Квінт Фабій тоді очолив військо, яке складалося з 4 000 піхотинців і 600 вершників (Liv. 10.25.1–3).

Важка для Риму війна з Ганнібалом дала можливість багатьом чоловікам стати добровольцями. Один з найвідоміших випадків, який трапилися у цей час, був вербунок *volones* («добровільних»). У зв'язку з нестачею воїнів після канської катастрофи, новопризначений в 216 р. до н. е. диктатор Марк Юній Пера (*M. Iunius Pera*), окрім того, що сформував з молоді чотири легіони, вдався до нечуваної досі практики – озброїв за державний рахунок 8 000 викуплених рабів (Eutr. 3.10.4; Liv. 22.61.2, 26.35.5, 34.6.12, Per. 22; Macrobr. Sat. 1.11.31; Flor. 1.22.23; Oros. 4.16.8; Val. Max. 7.6.1). З них було сформовано два легіони (Liv. 24.11.3) [17, 91–92; 17, 148]. В іншому місцях праці «*Ab urbe condita*» ми бачимо, що цими *volones* командує *T. Sempronius Gracchus*, командувач кінноти (*magister equitum*), посада якого зобов'язувала бути й заступником диктатора (Liv. 22.57.9, 23.32.1). Тит Лівій підкреслює, що вони були «...розпитані по одному, чи хочуть бути воїнами», а значить, до них був застосований добровільний підхід, а не примус (Liv. 22.57.11). Уточнюючи, відзначимо, що рабами вони ще залишалися деякий час, перебуваючи у війську, а волю їм надали стараннями Тиберія Семпронія після переможної битви при Беневенті в 214 р. до н. е. (Liv. 24.16.11; Flor. 1.22.30) [9]. Перемога й звитяга на полі бою й була умовою надання їм волі (Liv. 24.16.9). Валерій Максим зазначає, що після Беневенту господарі рабів, відпущених на свободу за хоробрість полководцем, відмовились прийняти від Гракха за них гроші (Val. Max. 5.6.8). Надалі ці *volones* добровільно залишили службу після того, як дізналися про поразку і загибель в 212 р. до н. е. свого колишнього командира (Liv. 25.16.5–25, 25.17. Per. 25; Oros. 4.16.15), «...ніби вже не зв'язані ніякими зобов'язаннями» (Liv. 25.16.23–17.7, 25.20.4). Можливо, тут дався взнаки особистісний зв'язок між ними та Гракхом, що було характерним для рабсько-відпущеницької самосвідомості. У своїй праці Лівій також згадує про повернення у стрій рабів-добровольців в 207 р. до н. е. (Liv. 27.38.8). Мова тут могла йти саме про *volones* з «канського набору». Вони були зараховані у дев'ятнадцятий і двадцятий легіони під командуванням

проконсула Етрурії Марка Лівія Салінатора (Liv. 27.38.10). Ними Марк Лівій продовжував командувати і в 205–204 рр. до н. е., на які йому продовжили проконсульство. З цими легіонами Салінатор перебував під Ариміном (суч. Ріміні – *M. O.*) та в Лігурії (у Лівія – в Галлії; тут малася на увазі *Gallia Cisalpina* – *M. O.*) (Liv. 28.46.13, 29.5.9). Зазначимо, що до цього крайнього заходу в історії римського війська, а саме залучення рабів-добровольців, звертались нечасто (Fest. 511(370M–565Th); SHA. Marc. 21.6; Zonar. 9.2) [2, 87–88; 9, 87; 18, 20].

Багато добровольців, але вже з числа вільних громадян (*voluntarii milites*), приєднав до свого війська на шляху до Луканії новоспечений воєначальник, колишній центуріон Марк Центеній на прізвисько Пенула («Сміливий») в 212 р. до н. е. (Liv. 25.19.13). Добровольці набиралися зі селян з Лаціуму, Кампанії та Луканії, тобто з тих місцевостей, де проходило військо Пенули на шляху до Сілару. Згідно з описом Лівія, було набрано близько 8 000 вояків. Біля цієї річки й відбулася битва з Ганнібалом, де той завдав нищівної поразки римським військам (Oros. 4.15.16; Liv. Per. 25). Після битви частина новобранців врятувалися втечею, поховавшись по околицях. Та вони успішно були повернуті в ряди війська стараннями претора Публія Корнелія Сулли (*P. Cornelius Sulla Rufus Sivilla*) (Liv. 25.22.3–4). Саме він, зі згоди сенату, довірив раніше Пенулі здійснити набір *voluntarii*.

У 207 р. до н. е. військо консула Гая Клавдія Нерона (*G. Claudius Nero*) було збільшене за рахунок *voluntarii* з числа ветеранів та юнаків (*iuuenibus*) (Liv. 27.46.3). Набір був пов'язаний з військовими діями проти Гасдрубала в Північній Італії (*Ager Gallicus*), куди й направився Гай Клавдій для з'єднання з Марком Лівієм (*M. Livius Salinator*) [18, 20]. Ганс Дельбрюк припускає, що общини, які поставляли добровольців до римського війська після 209 р. до н. е., робили це не стільки за власною волею, скільки з прагнення повернути собі прихильність Риму, втрачену ними під час війни з Ганнібалом [1, 164–165].

Епізоди з добровільним набором стосуються й обох Сципіонів [13, 173–174]. Публій Корнелій Сципіон (*P. Cornelius Scipio Africanus Maior*) в 205 р. до н. е. не отримав згоди від сенату провести повноцінний військовий набір задля перенесення театру військових дій до Африки (App. Pun. 2.7–8; Plut. 25.3–4; Liv.

Per. 28). Йому дозволили набрати лише добровольців, причому записалися багато представників союзних племен – сабіян, марсів, пелигнів та марруцинів (Liv. 28.45.13, 45.19; Plut. 26.1–2; Zon. 9.11). Зі Сципіоном до Сицилії відправилось близько семи тисяч *voluntarii* (Liv. 28.46.1) [18, 21]. На острові полководець розподілив своїх добровольців за центуріями (Liv. 29.1.1). Спрядивши відбірних вершників за рахунок заможних сицилійців, Сципіон відплив до Африки у 204 р. до н. е. (App. Pun. 8.30; Liv. 29.1.2–11).

У 190 р. до н. е. багато добровольців взяли участь у поході проти Антіоха III Великого – 5 000 римлян та союзників [5, 18; 18, 22]. Найімовірніше, вони були приваблені перспективою легкого збагачення, наслуховавшись розповідей про багатства Азії. Та й кампанія обіцяла бути легкою: у квітні 191 р. до н. е. Антіох III був розбитий при Фермопілах. Також не слід відкидати й фактор ролі особи в успішності набору для цієї війни, адже одним з очільників війська було призначено такого уславленого і непереможного полководця, як Публій Корнелій Сципіон Африканський (Liv. 37.1.9; Eutr. 4.4.1). Зауважимо, що Анней Флор підкреслює добровільність участі у війні Публія Сципіона з Антіохом – *voluntaria legatione aderat* («...як легат добровільно допомагав...») (Flor. 1.24.14). Можливою причиною для прийняття цього рішення Сципіоном Африканським було бажання підтримати у поході свого недостатньо досвідченого у військовій справі брата Луція (*L. Cornelius Scipio Asiaticus*).

Подібним до набору Публія Корнелія Сципіона був *delectus*, проведений в 134 р. до н. е. його внуком – Сципіоном Еміліаном (*P. Cornelius Scipio Aemilianus Africanus*) для продовження війни з непокірною Нуманцією (App. Iber. 84. 363–385, 371; Plut. Arophet. Scip. Min. 15). Сципіон тоді набрав 4 000 добровольців зі союзників та сформував загін чисельністю в 500 осіб, який складався з його друзів та клієнтів [16, 32; 17, 141; 18, 22]. Ці воїни значно підсилили іспанську армію Риму, дозволивши збільшити її чисельність. Вони замінили деяких солдатів, які вже прослужили свій термін, дали можливість евакуювати хворих і поранених з-під Нуманції, облога якої тривала вже вісім років. Та й, в кінцевому результаті, спричинилися до перемоги в 133 р. до н. е.

Відмову сенату в призовниках та добровольцях з Італії, а також фінансових засобах для Сципіона Еміліана можна пояснити острахом римських властей учергове втратити численний людський ресурс з римських громадян у час, коли можна було здійснити набір за рахунок союзних царів та міст. Сенатори мотивували відмову перебуванням значної кількості римських військ в Іберії та в інших землях, де велися війни. Можливо, вони також лякалися контролю Сципіона над військом, що могло б загострити протистояння між двома сенатськими угрупованнями, одне з яких, але не надто чисельне, підтримувало новообраного проконсула Близької Іспанії [18, 23].

Характеризуючи таку знакову для римської історії постать, як Сципіон Еміліан, не можемо оминати увагою *delectus* 151 р. до н. е., який був безпосередньо пов'язаний з цим полководцем. Саме під час нього Сципіон наважився на досить сміливий як для такого молодого політика крок – запропонував себе добровольцем, причому на будь-яку військову посаду. Ця подія трапилася на тлі серйозних труднощів з набором війська під час завершення Другої кельтіберської війни в Близькій Іспанії (*Hispania Citerior*) (154–151 рр. до н. е.). У цей час консули Луцій Ліциній Лукулл (*L. Licinius Lucullus*) та Авл Постумій Альбін (*A. Postumius Albinus*) зіткнулися з труднощами набору, причиною яких стали чутки про великі втрати серед римлян і непереможність кельтіберів, можливо, поширені Квінтом Фульвієм Нобіліором (*Q. Fulvius Nobilior*) (Polyb. 35.4.2). Цей не надто успішний воєначальник (App. Iber. 45–47), але непоганий оратор (Cic. Brut. 79) зазнавав у 153 р. до н. е. від повсталих поразки за поразкою, прирікаючи велику кількість римських вояків на смерть, інколи навіть не на полі бою через недолуге командування, а під час зимування, через неналагоджену логістику (App. Iber. 47) [15, 25]. Прості римляни всіма способами шукали можливість уникнути набору до війська, не кажучи вже про молодь з нобілітету, яка мала займати пости легатів та військових трибунів (Liv. Per. 48; Polyb. 35.4.4–7). Та врятував ситуацію молодий патрицій Сципіон, який надав себе у розпорядження обом консулам для служби в Іспанії (Liv. Per. 48; Oros. 4.21.1). І хоча ситуація в Іспанії, за твердженнями дослідників, була античними істориками дещо перебільшена і драматизована, це абсолютно

не применшує цього героїчного вчинку. Варто взяти до уваги й те, що Сципіон планував відбути до Македонії для полагодження там внутрішніх чвар з огляду на хорошу обізнаність з цим краєм (Polyb. 35.4.8–14) [15, 26]. Але задля порятунку Вігчизни він прийняв рішення вирушити на Захід. Приклад Сципіона надихнув інших записуватись на військову службу, навіть, можливо, зголосився взяти участь у Іспанській війні його брат Квінт Фабій (*Q. Fabius Maximus Aemilianus*) (Plut. Aropht. Scip. Min. 10). Залишається неясною призначена Лукуллом для Сципіона посада у війську – трибуна чи легата, адже різні джерела подають різну інформацію (App. Iber. 49.210; Liv. Per. 48; Polyb. 35.4.9).

Говорячи про добровільність у римському війську, не завжди це явище відповідало дійсності. Інколи воно було пропагандистським кроком, а Катрін Воольф використовує термін «майже добровольці» [16, 24]. Наприклад, військові трибуни з консульською владою Авл Постумій (*A. Postumius Albinus Regillensis*) та Луцій Юл (*L. Iulius Iulus*) використали в 397 р. до н. е. методи переконання для набору вояків: «...палкими закличками зібрали загін зі самих майже добровольців» (Liv. 5.16.5). Лівій підкреслює, що не всі набрані чоловіки були добровольцями, а отже, були змушені записатися до загону з тих чи тих причин.

У 200 р. до н. е., напередодні Другої македонської війни (200–197 рр. до н. е.), консулу Публію Сульпіцію Гальбі (*P. Sulpicius Galba Maximus*) було дозволено набрати добровольців з числа вояків, які повернулися додому після африканської кампанії і були досвідченими воїнами Публія Корнелія Сципіона [2, 122–123; 5, 18–19; 18, 24]. Причому примусово, проти їх волі, набір проводити заборонили: «*Sulpicio, cui novum ac magni nominis bellum decretum erat, permissum ut de exercitu quem P. Scipio ex Africa deportasset voluntarios, quos posset, duceret: inuitum ne quem militem veterem ducendi ius esset*» (Liv. 31.8.6). Такі обмеження вказували на те, що не завжди командувачі мали свободу дій у проведенні набору. Але й не завжди ця заборона виконувалася. Так, у наступному році вибухнув заколот у Македонії (*seditio militum*), який підняли 2 000 вояків з числа того ж африканського корпусу Сципіона. Їх направили спочатку до Сицилії, а вже звідтам – на Балкани для війни проти Філіппа V Македонського, ніби за власною волею: «...*pro voluntariis transportata erant*»

(Liv. 32.3.3). Але повстали вони саме через застосований до них примус, який вжили військові трибуни, незважаючи на протести вояків [5, 18; 8, 72–73]. Останні твердили, що їх посадили на кораблі насильно, а термін їх служби – примусової чи добровільної – вже давно закінчився (Liv. 32.3.3–7). Це ставить під сумнів залучення до рядів війська винятково досвідчених легіонерів або ветеранів, які нібито завжди виявляли бажання служити. Навіть Лівій в одній частині своєї праці пише добровільність вищезгаданих ветеранів африканської армії (Liv. 31.14.2), а в іншому – вже описує *seditio* тих самих *voluntarii* (Liv. 32.3.3). Аналізуючи текст Лівія, можна припустити, що лише частина колишніх вояків Сципіона були добровольцями, а можливо, й спочатку вони усі виявляли бажання продовжити службу в Македонії. Тому Воольф говорить про пропагандистську мету цього набору [18, 24]. Лише згодом, внаслідок важких польових умов початкового етапу Другої Македонської війни, численних поранень та польових робіт, служба для вже немолодих легіонерів стала нестерпною, що й призвело до солдатського бунту.

Підсумовуючи вищеописані події, пов'язані з наборами *voluntarii* наприкінці III – першої половини II ст. до н. е., варто відзначити важливість цього періоду для розвитку римської військової організації. Зокрема, це стосується удосконалення техніки бою, деяких тактичних вдосконалень, зниження майнового цензу для проходження військової служби, і, що важливо, появи особливого вояцького прошарку, переважно з колишніх добровольців [16, 33; 17, 92]. Низка учених виділяють Другу Пунічну війну як подію, що найбільше вплинула на ці процеси [1, 165; 8, 61–64].

Актуальними залишаються питання стосовно особистих якостей самих *voluntarii*, якими мотивами керувалися новоспечені добровольці та які причини штовхали їх до цього кроку? У багатьох випадках, це були воїни з певним бойовим досвідом. Для них армія стала одним із засобів поліпшення матеріального становища – для себе чи для своєї сім'ї. Переважно, вони знали свого майбутнього воєначальника, принаймні чули про його минулі звершення та здобутки, адже часто саме він брав на себе зобов'язання залучити цих потенційних вояків під своє командування. Дехто може посперечатись у вмотивованості *voluntarii*,

посилаючись на працю Тацита, який не надто вітав практику добровільності. Порівнюючи призовників з добровольцями, останніх римський історик називає злидарями та волоцюгами: «...*quia plerumque inopes ac vagi sponte militiam sumant*» (Тас. Ann. 4.4.4). Саллюстій також різко висловлюється стосовно набраних Марієм вояків під час проведення додаткового набору (*supplementum*), переважно «волонтерів», і окреслює їх як найбільш нужденних – *egentissimus quisque* (Sal. Iug. 86.3). Закидаючи відсутність у них звитяги та дисципліни, античні історики дорікають Марію та Тиберію в тому, що ті вдалися до такої несхвальної практики. Можливо, не слід порівнювати республіканські часи та період принципату, але під час добровільного набору, незалежно від історичного періоду, завжди зараховували не надто заможних людей, особливо, коли не вистачало вояків, і кампанія обіцяла бути прибутковою. Вони мали шанс збагатитися за рахунок грабежу й не маючи значного військового досвіду. Та все ж полководець віддавав перевагу не лише досвідченим воїнам. У 207 р. до н. е. консул Гай Клавдій Нерон вербував на шляху до Північної Італії не тільки вояків з бойовим досвідом, а й фізично міцних та витривалих добровольців – як недосвідчених юнаків, так і загартованих у боях ветеранів (див. вище – М. О.). Що ж змушувало цих людей добровільно займатися військовою справою? Найпоширенішим фактором була надія на вдалий грабіж, як це трапилося під стінами міста Вейї у часи Фіденської війни (Другої війни з Вейями) в 426 р. до н. е. (Liv. 4.31.6).

Однією з причин запису в добровольці була матеріальна винагорода [18, 25]. Так, в 171 р. до н. е., на початку Третьої Македонської війни (171–168 рр. до н. е.), центуріони і ветерани виявили згоду добровільно продовжити службу, адже пам'ятали про збагачення своїх товаришів по зброї в часи Першої Македонської (214–205 рр. до н. е.) та Сирійської (192–188 рр. до н. е.) воєн (Liv. 42.32.6) [13, 173]. Причому вимагали захувати їх не як простих легіонерів, а, враховуючи попередні заслуги, та зі збереженням колишніх посад згідно ієрархічної драбини, – це гарантувало й більшу оплату (*stipendium*) у порівнянні з платнею для рядових вояків [1, 192–193; 14, 87]. Невідомо, чи військові трибуни дослухались до прохань усіх двадцяти трьох офіцерів, але Лівій повідомляє про призначення на найвищу посаду тільки

одного з них – Спурія Лігустина. За наказом військових трибунів, він стає приміпілом першого легіону, а решта центуріонів відвели свою апеляцію і покійно прийняли призначені їм посади (Liv. 42.35.2). Пояснюючи дії трибунів, Ганс Дельбрюк стверджує, що до кожного легіону прикомандировувався лише один приміпіл, а планувалося сформувати лише чотири резервні легіони. Отже, задовольнити вимоги усіх старших центуріонів було неможливо. Можливо, у такий спосіб розраховували скоротити набір [1, 192–193].

Взагалі, постать Лігустина – досить суперечлива. Деякі дослідники стверджують, що він є одним з перших римських воїнів-професіоналів чи «майже професіоналів» (*quasi-professionnel* в Кадю – М. О.), адже за 22 роки військової служби мінімум двічі ставав добровольцем [8, 73–74; 14, 88; 17, 145–146; 18, 26]. Хоча Мярт Тянава дослідив, що наприклад, ні в 195 р. до н. е., ні в 191 р. до н. е. не існувало жодних рішень сенату стосовно набору добровольців (Liv. 33.43, 36.2). З цього він зробив висновок, що консули могли інколи без постанов сенату, на свій страх і ризик, приймати у свої легіони *voluntarii*, якщо ці воїни, завдяки своєму військовому досвіду, здавалися їм потрібними з чисто військової точки зору [7, 64]. Можливо, Лівій упустив у своїй праці опис набору добровольців, який би припав на ці роки, а можливо, ця постать була вигаданою. Низка учених також сумніваються в історичності цього сабіяннина, доводячи фіктивність цієї особи, адже Лігустин згадується лише у праці Лівія (Liv. 42.34.8) [1, 195; 13, 173; 14, 83; 16, 38–39].

Видумана ця постать, чи історична, але серед «волонтерів» було багато дрібних власників типу Спурія Лігустина. Під час перебування у рядах війська, вони втрачали свою ділянку і перетворювалися на безземельних пролетаріїв. У такому випадку їм не залишалося іншого виходу, як знову поступати в ряди легіонів добровольцями. На те, що їхнє майно вже не відповідало рівню мінімального цензу, навряд чи звертали увагу. Формально, вони навіть могли залишатися у розряді військовозобов'язаних, оскільки протягом багатьох років перебували за межами Італії. Їх не можна було залучати до чергового цензу, який, як відомо, проводили кожні п'ять років. Найважливішим було те, що вони володіли вишколом і військовим досвідом. Можна припустити,

що більшість пролетаріїв, набраних як *milites tumultuarii* (див. вище – *М. О.*), також добровільно продовжували військову службу [7, 65]. Стосовно Спурія Лігустина, то ми вже зауважували, що: «...хоча завдяки частим походам та участі в численних битвах цей центуріон й набув солідного військового досвіду, він і надалі залишався бідним селянином, представником *plebs rustica*, обробляв у вільний від військової служби час свій невеликий наділ землі...» [3, 208].

Та не тільки пролетарії складали основу рекрутаційної бази Риму. Варто згадати про ще одну її складову – середнє та дрібне селянство. Рекрутуючи не усіх підряд військовозобов'язаних, а загартованих у боях ветеранів та добровольців, інколи молодших синів і внуків селян-землевласників, влада розбавляла ними основну масу легіонерів, одночасно досягаючи ще однієї мети – запобігала надмірній експлуатації цієї бази, яка могла би потягнути за собою занепад усього селянства. А у їх виснаженні не був зацікавлений ніхто – ні патриції, ні плебеї. Адже нищення селянства постійними вербунками до війська, особливо в період воєн III–II ст. до н. е. загрожувало існуванню самої держави, а не тільки руйнуванню військової системи Риму. Тільки широко-масштабна колонізація і надання селянам та ветеранам наділів землі рятувала та зміцнювала цей прошарок римського суспільства [13, 174; 17, 137]. Як ми вже зазначали раніше, допуском до служби в легіонах незаможних громадян розв'язувалася проблема забезпечення війська людськими ресурсами у важкі для Республіки часи [3, 210].

Важливу роль у залученні вояків-добровольців зіграло збільшення тріумфальних роздач [5, 19]. Воїнам, які отримували раніше під час тріумфів лише декілька десятків ассів, тепер виділяли по сто ассів і більше. Наприклад, Публій Корнелій Сципій, переможець Ганнібала, в день свого тріумфу в 201 р. до н. е. роздав легіонерам зі здобичі по 400 мідних ассів (Liv. 30.45.3). У ці часи це була чимала сума: демобілізований вояк, навіть зовсім незаможний (а такими, переважно й були добровольці – *М. О.*), мав можливість на них прожити більше двох років. Згідно з Полібієм, їжа і ночівля у заїжджому дворі на той час коштували піввасса (Polyb. 2.15). Великі тріумфальні подарунки воїнам виплачували й інші воєначальники. Нагородні суми підвищувалися,

коли римляни потрапляли на території багатих країв – Іспанії, Македонії, Азії (Liv. 31.20.7, 33.23.7–9, 33.27.13, 34.46.3, 34.52.11; Plut. Apopht. Scip. Min. 10). Надалі здобич, яку привозили зі Сходу, зростала, відповідно збільшувалися й роздачі легіонерам: тріумфальні гроші почали видавати вже у срібних денаріях (Liv. 37.59.6, 39.5.17, 39.7.2–5, 45.34.5–6, 45.40.5). Одним із видів заохочення для добровольців була виплата подвійного жалування [2, 123–124]. У 180 р. до н. е. нагорода у розмірі дворічної оплати була видана навіть союзникам, які зазвичай взагалі нічого не отримували за свою службу (Liv. 37.59.6, 39.7.2, 45.43.7; Polyb. 6.30). До речі, ще донедавна усталеною була думка про нібито вищі доходи елліністичного вояка-найманця у порівнянні зі стипендіумом республіканського легіонера. М. Міллер, порівнюючи жалування римського вояка після Другої Пунічної війни та найманців елліністичних монархій того ж часу дійшов до висновку, що римський «*militia-men*», що воював за славу *res publica*, був далекі не бідним. Його *stipendium* нагадувало сучасну шкалу заробітної плати і було не набагато нижчим від винагород професійних вояків Антіоха III чи Філіппа V [17, 120].

Відомий епізод з періоду Югуртинської війни (112–105 рр. до н. е.), коли сенат дозволив Марію провести *supplementum*. Тоді добровольці поспішили скористатися як здобуттям у війні цінних трофеїв, так і перспективами повернення до Риму у ранзі переможців на чолі з харизматичним консулом (Sal. Iug. 84.3–4). Отже, не тільки жадібність була фактором добровільності. Честолюбність, як одна з причин вступу в ряди добровольців, можливість здобути славу одного з учасників вдалого переможного походу, штовхала римлян поповнювати ряди легіонів ще в ранні періоди римської історії (App. Pun. 75.351; Dion. Hal. 7.19.3). Особистість воєначальника відігравала, поряд з можливістю збагачення, одну з визначальних ролей у принципі добровільності (Liv. 3.57.9, 10.25.1; Polyb. 6.31.2; Dion. Hal. 7.19.3). Це траплялося тоді, коли він вже був оцінений як потенційний переможець – ще до того, як стати командуючим (Dion. Hal. 10.43.3; Liv. 3.57.9), або коли вирізнявся красномовством (Liv. 3.69.3–8), або нарешті тоді, коли добровольці, які служили під його орудою, змогли оцінити його якості (Liv. 37.1.9–10, 42.34.10; Eutr. 4.4.1; App. Iber. 84. 363–385, 371; Plut. Apopht. Scip. Min. 15) [18,

26]. У 149 р. до н. е. багато добровольців запропонували себе вписати до війська, будучи впевненими в остаточній перемозі Публія Корнелія Сципіона над Карфагеном (App. Pun. 75.351) [18, 20].

Інші причини були не частими і лише за певних обставин. Це стосується тих ветеранів, які приєдналися до війська задля боротьби з еквами та вольсками в 446 р. до н. е. У цьому випадку вони хотіли захищати Батьківщину (Liv. 3.69.8). Існували й політичні мотиви у вербуванні волонтерів. Наприклад, можна пригадати V ст. до н. е., коли відбувалася боротьба між патриціями і плебеями. Тоді *delectus* як і все, що з ним було пов'язано, використовувалося протиборчими силами і було політичною зброєю у цьому протистоянні (Dion. Hal. 6.25.1; Liv. 2.23–27). Можна провести паралель з I ст. до н. е., коли добровольців використовували політики і воєначальники [12, 113]. Тоді до них зверталися не так через їхнє бажання влитися у військо під час чергового набору, як внаслідок тісних зв'язків добровольців з військовими чи політичними лідерами, які формувалися протягом тривалих, майже безперервних громадянських та завойовницьких воєн. А це вже ознака патронатно-клієнтських військових зв'язків, появу яких більшість дослідників посувають тільки на кінець республіканського періоду. Згадаємо випадок зі Сципіоном Еміліаном, коли той в 134 р. до н. е. набрав військо, яке частково складалося з його клієнтів (Polyb. 35.4.1–14; Liv. Per. 48; Val. Max. 3.2.6; Plut. Mor. 201a; Oros. 4.21.1). Слід також згадати практику V ст. до н. е., коли існували загони, складені з патриціїв та їх клієнтів (Dion. Hal. 6.47–51, 7.21.3, 10.431–3; Liv. 5.32.8; Plut. Marc. 21) [6, 168; 16, 32].

Деякі з вищеназваних причин могли співіснувати. Так, в 190 р. до н. е. багато добровольців – близько 5 000 як римлян, так і союзників, брали участь у війні в Азії проти Антіоха III (див. вище – М. О.). *Voluntarii* сподівалися не лише на прибуток від походу, а й пішли за таланитим полководцем Публієм Корнелієм Сципіоном Африканським, якого задіяв у своєму поході його брат – Луцій Корнелій Сципіон. Причому вони приєдналися до основного війська консула за межами Риму, коли той вже рушив на війну. Публій Сципіон був для багатьох з них колишнім командиром і користувався беззаперечним авторитетом. Відзначимо, що ці добровольці з числа вояків, що вже відслужи-

ли (*emeriti*), не приводилися до присяги і не претендували на жалування: «...*qui emerita stipendia sub imperatore P. Africano habebant*» (Liv. 37.4.3). З'явившись на заклик полководця, вони служили доти, доки мета, заради якої вони були викликані, не буде досягнута. Так що сподівання на винагороду у цих добровольців, звичайно, були, але не на оплату за службу, а на милість Сципіона, який мав би розділити військову здобич між своїми емеритами. Вони не сумнівалися у тому, що його присутність у поході гарантувала у майбутньому беззаперечну перемогу та збагачення [18, 27]. Взагалі, поява на історичній арені такої знакової для Риму персони, як Публій Сципіон Африканський, мала важливе значення, особливо у контексті стосунків між військом та полководцем. Такого зв'язку, який існував між ним та простими вояками, раніше не спостерігалось. Його становище на військовому поприщі постійно підкреслювалося титулом *imperator* (в Полібія *στρατηγός* – «головнокомандуючий», володар»), який став винагородою Сципіону від вдячних вояків після битви під Бекулою в 209 р. до н. е. (Liv. 27.19.4; Polyb. 10.40.6). Цей воєначальник став першим володарем цього титулу, а також першим з римських полководців, хто удостоївся агномену на честь завойованої ним країни – *Africanus*; сучасники називали Сципіона Великим (Polyb. 32.12–13). Він став взірцем харизматичного полководця, за яким легіонери йшли без остраху у будь-який бій чи похід.

Розглядаючи добровільну практику набору, варто згадати й таку категорію вояків, як *extraordinarii*, яких Полібій асоціює з добровольцями (Polyb. 6.31.2). М. Міллер вважає, що вони мали особливий статус у легіоні, адже у військовому таборі розміщувались поряд з кінною сторожею тілоохоронців консула [17, 150]. *Extraordinarii* в Полібія утворювали окрему бойову одиницю. Постає питання, а чи могли добровольці завжди утворювати бойові одиниці? Та це стосувалося не усіх добровольців. Полібій вказує на те, що мова йде тільки про тих *voluntarii*, до яких були прихильні консули: *καί τινες τῶν ἐθελοντῶν στρατευομένων τῆ τῶν ὑπάτων χάριτι* (Polyb. 6.31.2). Згадані в античного історика добровольці – це, так би мовити, «елітні» добровольці або, принаймні, *voluntarii*, яких хотів би виокремити головнокомандувач з усієї маси війська. Інші добровольці, безумовно були розподілені по

уському легіону, та тут основний критерій розподілу – володіння римським громадянством, адже відомо, що *extraordinarii* набиралися з числа союзників – *socii*.

У 107 р. до н. е. Гай Марій починає набирати охочих вояків для продовження війни з Югуртою. Ця подія стає своєрідним переділом двох епох, особливо у системі рекрутування. І хоча традиційний *delectus* зберігався, набір *voluntarii* стає частішим явищем. Марій не зробив нічого інноваційного у цій галузі, він лише відновив практику, формалізував та систематизував те, до чого вдавалися його попередники час від часу, в силу тих чи тих причин і обставин [18, 28]. З початком II ст. до н. е. з'являється система поновлюваного (циклічного) рекрутування, яке поступово витісняє щорічний набір до легіонів та міліційну армію. Пов'язано це було, насамперед з безперервною чередою воєн в Іспанії, які там точилися майже до кінця I ст. до н. е. А це ще один чинник для залучення до військової служби більшої кількості *volunarii*. Саме після Марія частіше починає з'являтися така категорія вояків, як *evocati* – ветерани-добровольці, яких починають виділяти в окремі загони.

До кінця II ст. до н. е. набір у військо вояків-добровольців здебільшого був вимушеним кроком, адже ними, в основній своїй масі, незаможними громадянами, керувала, переважно, принада здобичі. Як ми бачимо, його застосовували лише в особливих випадках, зокрема, коли для успішного ведення війни вимагалося набрати досвідчених вояків або набір проводився у більш широких, ніж звичайно масштабах [2, 123; 7, 65; 17, 147–148]. Про винятковість застосування такого принципу свідчать спеціальні поправки в сенатусконсультах (Liv. 31.8.6, 32.3.3).

У республіканський період, а особливо, в I ст. до н. е., *voluntarii* стають затребуваними у частих політичних розбірках, які переростали в громадянські війни [12, 113]. Полководці починають послуговувалися численними добровольцями задля досягнення своїх амбітних планів стосовно приходу до влади. Але й ті, хто розраховував на довіру свого воєначальника, залюбки брали участь у військових конфліктах на руїнах республіки, адже любов до зброї і війни також була складовою їхньої системи цінностей та способу життя. Можна говорити про своєрідну тяглість традиції, адже не лише у добу Республіки, але, як зазначає

О. Петречко, і у період принципату: «...у римському війську служили добровольці (*voluntarii*) та по набору (*lecti*)» [4, 70]. Таким чином, навіть на початку II ст. н. е. існував як набір добровольців, так і традиційний вербунок – *delectus*, коли рекрутували військовозобов'язаних римських громадян, як і в республіканський період, примусовим записом на службу.

Висновки. Спорадичні прояви добровільності, які ми спостерігали протягом республіканського періоду історії Риму, демонстрували нам не тільки проблеми, передовсім системи комплектування війська, з якими зіштовхувалася держава на шляху свого розвитку до найбільшої міліарної потуги в античній історії. Адже протягом століть ми не відзначали якихось суттєвих змін в організації збройних сил ранньореспубліканського Риму (500–300 рр. до н. е.), чи еволюції у порядку набору періоду Середньої Республіки (300–88 рр. до н. е.). Звернення до такої нетрадиційної форми рекрутування, як добровільний набір, переважно був вимушеним кроком який, проте, не порушував ustalених норм функціонування тогочасного війська, пов'язаного з соціально-політичними інститутами Риму. *Voluntarii* стають більше затребуваними тоді, коли Рим починає опановувати Середземномор'я. Традиційний *delectus* вже не задовольняв потреб у вояках для гарнізонів на завойованих територіях. Друга Пунічна війна, яка стала каталізатором для появи професійного війська, змінила його характер через потребу у постійній армії. Легіони, які воюють далеко за межами Італії і набрані традиційним способом, починають доповнюватися добровольцями, – не завжди заможними, зате досвідченими воїнами, готовими служити довше визначеного законом терміну. Завдяки цьому військо стає більш гнучким і мобільним, пристосованішим до викликів того часу та тієї ситуації, що склалася навколо агресивної зовнішньої політики, пов'язаної з експансією Риму в II ст. до н. е. Та це, повторимось, не порушувало норм усталеного вербунку і про повну професіоналізацію говорити було ще зарано. Але з появою добровольців починає формуватися, поки що нечисленний прошарок напівпрофесійних вояків, переважно ветеранів, які бачать себе вже не селянами чи міським плебсом, а більше товаришами по службі (*commilitones* – *συστρατιῶται*), а не просто вояками (*miles*) (Plut. Fab. Max. 13; Liv. 22.59.10, 24.30.8, 25.7.3,

25.38.6, 28.19.8, 29.26.8, 42.34.14). Визначальна для римської конституції триєдність «громадянин – власник – воїн» поступово розкладається, і саме *voluntarium miles* вносить у цей розклад чи не першочерговий вклад. Таким чином, добровільність у римському війську була нечастим, але в деяких випадках вирішальним фактором, однією з ланок у ланцюгу перетворень міліційної армії Риму на професійну.

Перспективним напрямом є вивчення причин реформування римського війська наприкінці II ст. до н. е. та перегляд звичних поглядів на комплекс реформ Гая Марія із залученням новітньої історіографії з означеної проблематики.

Література

1. Дельбрюк Г. История военного искусства. Античный мир. Германцы / Ганс Дельбрюк. – Смоленск : Русич, 2003. – 480 с.
2. Игнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики: историко-правовое исследование / Аргира Игнатенко. – Свердловск : Сред.-Уральск. кн. изд-во, 1976. – 208 с.
3. Олійник М. Внесок Гая Марія у професіоналізацію римського війська / Микола Олійник // Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія». – 2016. – Вип. 38. – С. 191–218.
4. Петречко О. Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» Республіки до сенатської монархії : монографія / Олег Петречко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 396 с.
5. Пількевич А. Деструктивні процеси в системі військової організації Риму та формування ранніх елементів професіоналізації армії в II ст. до Р.Х. / Андрій Пількевич // Етнічна історія народів Європи. – 2015. – Вип. 45. – С. 17–20.
6. Токмаков В.Н. Военная организация Рима ранней республики (VI – IV вв. до н. э.) / Валерий Токмаков. – М. : Изд-во Института всеобщей истории РАН, 1998. – 300 с.
7. Тянава М. К вопросу об изменении социального состава римской армии (II в. до н. э.) / Мярт Тянава // *Studia Orientalia Et Antiqua* II. – Учёные записки Тартуского государственного университета. – 1977. – Вип. 416. – С. 58–73.

8. Тянава М. К вопросу о возникновении постоянной армии в Римской Республике / Мярт Тянава // Üldajaloo kateedri täid I. – Tartu Riiklik Ülikool. – 1970. – С. 50–75.

9. Тянава М. О наборе солдат в Римской республике / Мярт Тянава // Üldajaloo kateedri täid I. – Tartu Riiklik Ülikool. – 1970. – С. 76–92.

10. Утченко С.Л. Цицерон и его время / Сергей Утченко. – М.: Мысль, 1986. – 352 с.

11. Akar P. Les uolones de la bataille de Bénévent (214 av. J.C.): autorité du magistrat et intégration des normes du comportement civique / Philippe Akar // Children, Apprentices, Slaves. Forms of dependence, from the Antiquity to our days. Call for papers. – Paris, 4–5 february 2016. – Режим доступу : [https://www.academia.edu/19756743/Les_uolones_de_la_bataille_de B%C3%A9n%C3%A9vent_214_av._J.C._autorit%C3%A9_du_magistrat_et_int%C3%A9gration_des_normes_du_comportement_civique](https://www.academia.edu/19756743/Les_uolones_de_la_bataille_de_B%C3%A9n%C3%A9vent_214_av._J.C._autorit%C3%A9_du_magistrat_et_int%C3%A9gration_des_normes_du_comportement_civique).

12. Alföldy G. Historia społeczna Starożytnego Rzymu / Geza Alföldy. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2003. – 442 s.

13. Bringmann K. Historia Republiki Rzymskiej. Od początków do czasów Augusta / Klaus Bringmann. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2010. – 332 s.

14. Cadiou F. A propos du service militaire dans l'armée romaine au IIe siècle av. J.-C.: le cas de Spurius Ligustinus (Tite-Live, 42, 34) / François Cadiou // Hommages à Carl Deroux, II. Prose et linguistique, Médecine, (Collection Latomus, 267). – 2002. – P. 76–90. – Режим доступу : http://www.academia.edu/8279393/A_propos_du_service_militaire_dans_l_arm%C3%A9e_romaine_au_IIe_si%C3%A8cle_av._J.C._le_cas_de_Spurius_Ligustinus_Tite-Live_42_34.

15. Cadiou F. Le *dilectus* de l'année 151 et les guerres celtibérolusitaniennes : remarques sur la question de la réticence face au service militaire dans la Rome du IIe s. av. J.-C. / François Cadiou // Transforming Historical Landscapes in the Ancient Empires : Proceedings of the First Workshop of the Area of Research in Studies from Antiquity, Barcelona, december 16–19th 2007 / eds. B. Antela-Bernárdez and T. Naco del Hoyo. – Oxford, 2009. – P. 23–32. – (BAR, International Series 1986). – Режим доступу : https://www.academia.edu/8279634/Le_dilectus_de_l_ann%C3%A9e_151_et_les_guerres_celtib%C3%A9ro-lusitaniennes_remarques_sur_la_question_de_la_r%C3%A9ticence_face_au_service_militaire_dans_la_Rome_du_IIe_s._av._J.-C.

16. Faszczka M.N. Bunty w późnorepublikańskich armiach rzymskich (88–30 przed Chr.): rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. zw. dr. hab. Adama Ziółkowskiego / Michał Norbert Faszczka. – Warszawa : Uniwersytet Warszawski, wydział historyczny, 2014. – 270 s.

17. Miller M.C.J. The professionalization of the Roman army in the second century B.C. : A Dissertation Submitted to the Faculty of the Graduate School of Loyola University of Chicago in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy / Martin C.J. Miller. – Loyola University Chicago, 1988. – 172 s.

18. Woolf C. Les volontaires dans l'armée romaine jusqu'à Marius / Catherine Woolf // *Latomus*. – 2010. – № 69. – P. 18–28. – Режим доступу : https://www.academia.edu/1546784/Les_volontaires_dans_larm%C3%A9e_romaine_jusqu%C3%A0_Marius.

References

1. Delbriuk, G. (2003). *Istoriia voennogo iskusstva. Antichnyi mir. Germantcy [History of military art. Ancient world. The Germans]*. Smolensk: Rusich [in Russian].

2. Ignatenko, A.V. (1976). *Armiia v gosudarstvennom mekhanizme rabovladelcheskogo Rima epokhi Respubliki: istoriko-pravovoe issledovanie [Army in the state mechanism of the slave-owning Rome of the epoch of the Republic: Historical and legal research]*. Sverdlovsk: Sredne-Uralskoe knizhnoe izdatelstvo [in Russian].

3. Oliinyk, M. (2016). Vnesok Haia Mariia u profesionalizatsiui rymskoho viiska [Contribution of Gaius Marius to professionalization of the Roman Army]. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriiia «Istoriia» – Problems of humanities. «History» Series*, 38, 191–218 [in Ukrainian].

4. Petrechko, O. (2009). *Suspilno-politychnyi rozvytok Rymskoi Imperii v I – na poch. III st. n. e.: vid «vidnovlenoi» Respubliki do senatskoi monarkhii [Socio-political development of the Roman Empire in the first century – at the beginning of the third century A.D.: from «restored» Republic to the Senate monarchy]*. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

5. Pilkevych, A.L. (2015). Destruktyvni protsesy v systemi viiskovoï orhanizatsii Rymu ta formuvannia rannikh elementiv profesionalizatsiï armii v II st. do R.Kh. [Destructive processes in the system of military organizations in Rome and the formation of early elements of professional activity of army in the II BC]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – The ethnic history of the peoples of Europe*, 45, 17–20 [in Ukrainian].

6. Tokmakov, V.N. (1998). *Voennaia organizatsiia Rima rannei respubliki (VI – IV vv. do n. e.) [The military organization of Rome of the early Republic (VI – IV BC)]*. Moskva: Izd-vo Instituta vseobshchei istorii RAN [in Russian].

7. Tianava, M. (1977). K voprosu ob izmenenii sotcialnogo sostava rimskoi armii (II v. do n. e.) [On the issue of changing the social com-

position of the Roman army (2nd century BC)]. *Studia Orientalia Et Antiqua II. Uchenye zapiski Tartuskogo gosudarstvennogo universiteta – Studia Orientalia Et Antiqua II. Scientific notes Tartu State University*, 416, 58–73. Tartu [in Russian].

8. Tianava, M. (1970a). К вопросу о возникновении постоянной армии в Римской Республике [On the question of the emergence of a standing army in the Roman Republic]. *Üldajaloo kateedri täid. Tartu Riiklik Ülikool – Works of the Department of World History. Tartu State University*, 1, 50–75. Tartu [in Russian].

9. Tianava, M. (1970b). О наборе солдат в Римской республике [On the recruitment of soldiers in the Roman Republic]. *Üldajaloo kateedri täid. Tartu Riiklik Ülikool – Works of the Department of World History. Tartu State University*, 1, 76–92. Tartu [in Russian].

10. Utchenko, S.L. (1986). *Tsitseron i ego vremia [Cicero and his time]*. Moskva: Mysl [in Russian].

11. Akar, P. (2016). Les uolones de la bataille de Bénévent (214 av. J.C.): autorité du magistrat et intégration des normes du comportement civique [The uolones of the battle of Bénévent (214 BC): authority of the magistrate and integration of norms of civic behavior]. *Children, Apprentices, Slaves. Forms of dependence, from the Antiquity to our days. Call for papers*, Paris, February 4–5, 2016. Retrieved from https://www.academia.edu/19756743/Les_uolones_de_la_bataille_de_B%C3%A9n%C3%A9vent_214_av._J.C._autorit%C3%A9_du_magistrat_et_int%C3%A9gration_des_normes_du_comportement_civique [in French].

12. Alföldy, G. (2003). *Historia społeczna Starożytnego Rzymu [Social history of Ancient Rome]*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie [in Polish].

13. Bringmann, K. (2010). *Historia Republiki Rzymskiej. Od początków do czasów Augusta [History of the Roman Republic. From the beginning to the time of Augustus]*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie [in Polish].

14. Cadiou, F. (2002). A propos du service militaire dans l'armée romaine au IIe siècle av. J.-C.: le cas de Spurius Ligustinus (Tite-Live, 42, 34) [About military service in the Roman army in the 2nd century BC: the case of Spurius Ligustinus (Titus Livius, 42, 34)]. *Hommages à Carl Deroux, II. Prose et linguistique, Médecine, Bruxelles – Tribute to Carl Deroux, II. Prose and linguistics, medicine (Collection Latomus, 267)* (pp. 76–90). Brussels. Retrieved from http://www.academia.edu/8279393/A_propos_du_service_militaire_dans_l_arm%C3%A9e_romaine_au_IIe_si%C3%A8cle_av._J.-C._le_cas_de_Spurius_Ligustinus_Tite-Live_42_34 [in French].

15. Cadiou, F. (2009). Le *dilectus* de l'année 151 et les guerres celtibérolusitaniennes : remarques sur la question de la réticence face au service militaire dans la Rome du IIe s. av. J.-C. [The *dilectus* of the year 151 and

the Celtibero-Lusitanian wars: remarks on the question of the reluctance towards the military service in the Rome of the 2nd BC]. In B. Antela-Bernárdez, & T. Naco del Hoyo (Eds.), *Transforming Historical Landscapes in the Ancient Empires: Proceedings of the First Workshop of the Area of Research in Studies from Antiquity*, Barcelona, December 16–19, 2007. (pp. 23–32). Oxford. Retrieved from https://www.academia.edu/8279634/Le_dilectus_de_1_ann%C3%A9e_151_et_les_guerres_celtib%C3%A9ro-lusitaniennes_remarques_sur_la_question_de_la_r%C3%A9ticence_face_au_service_militaire_dans_la_Rome_du_IIe_s._av._J.-C [in French].

16. Faszczka, M.N. (2014). *Bunty w późnorepublikańskich armiach rzymskich (88–30 przed Chr.) [Rebellions in the late Republican Roman armies (88–30 BC)]*. (Doctor's thesis). Warsaw [in Polish].

17. Miller, M.C.J. (1988). *The professionalization of the Roman army in the second century BC*. (Doctor's thesis). Chicago.

18. Woolf, C. (2010). Les volontaires dans l'armée romaine jusqu'à Marius [The volunteers in the Roman army until Marius]. *Latomus: Revue d'études latines*, 69, 18–28. Retrieved from https://www.academia.edu/1546784/Les_volontaires_dans_larm%C3%A9e_romaine_jusqu%C3%A0_Marius [in French].

OLIYNYK Mykola – Candidate of Historical Science, Associate Professor, Ukrainian Academy of Printing (kolja4791@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1103-9707>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.148465>

THE PROBLEM OF VOLUNTARINESS IN RECRUITING THE ROMAN ARMY (V–II centuries B.C.)

Abstract. *The purpose of this research is comprehensive analysis of the cases of voluntariness (uoluntariorum) in Roman troops starting from the period of the Early Republic to involvement of voluntarii by Marius in 107 B.C.*

In ancient sources, the principle of voluntariness is mentioned only in cases when it was necessary to describe some extraordinary events that required resorting to such unorthodox type of recruitment. It was used the most frequently only in the threatening periods for the Romans or during wars outside the territory of the Republic, in particular, in the II century B.C. And, since dilectus, in most cases, was regarded as a compulsory phenomenon, the voluntarii enlisted more

willingly. It occurred due to various causes: existence of political motivation, confidence in the commander in Chief, possibility of enrichment through the spoils of war, and simply passion for military service. The Second Punic war that catalyzed the emergence of the professional army changed its nature due to the need for the regular army. Legions carrying on war far beyond the borders of Italy and recruited by traditional means started filling with volunteers that were ready to serve longer term than provided for by the law. In this way, the troops became more flexible and mobile, more adapted to the challenges of the time and the situation that existed with the foreign policy related to expansion of Rome in the II century B.C. However, it did not violate the established standards of recruitment, and even in the first century B.C. formation of legions still relied on the traditional compulsory dilectus.

Key words: *army, volunteers, Rome, dilectus, voluntarii, volunt.*

Стаття надійшла до редакції 28.09.18

ПЕТРЕЧКО Олег – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (o.petrechko@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5535-3730>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.154123>

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА РИМСЬКОГО УРЯДУ У ДОБУ ПРИНЦИПАТУ

Анотація. У статті розглянуто податкову політику римського уряду у період принципату. Зі встановленням системи принципату, поряд із державною скарбницею (*aerarium*) запроваджується власна скарбниця імператора (*fiscus*). Поступово прослідковується тенденція до збільшення надходжень фіску коштом ерарію. У 6 р. засновується військовий ерарій (*aerarium militare*), для поповнення якого було запроваджено п'ятивідсотковий податок на спадщину. Доведено, що встановлення принципату не змінило податків, окремі з них збільшуються і навіть запроваджуються нові. Проте система збору податків поліпшилась. З'ясовано, що місцеві податки не були уніфіковані, відрізнялися залежно від території та платників податку. Встановлення та скасування прямих чи непрямих податків зосереджується у руках імператорської адміністрації. Зроблено висновок, що податкова політика римського уряду була спрямована на заохочення громадян до діяльності, вигідної країні.

Ключові слова: принципат, податок, податкова політика, *aerarium*, *fiscus*, *aerarium militare*.

Постановка проблеми. Життєдіяльність будь-якого державного механізму неможливо уявити без системи оподаткування. Наявність постійного війська, розгалуженого адміністративного апарату, значні будівельні роботи – усе це вимагало величезних видатків, основним джерелом покриття яких були власне податки. Річард Дункан-Джонс підрахував, що у добу принципату держава видавала на армію три чверті усіх коштів [8, 45]. Оскільки майже усі ле-

гіони дислокувалися в імператорських провінціях, можна припустити, що зібрані там податки не покривали видатків на їх утримання. Ймовірно, дефіцит перекривався із особистих коштів імператора [3, 68–69]. Базовим податком у римській державі був «трибут» (*tributum*), який римляни сплачували до 168 р. до н. е. Згодом його стягували з мешканців провінцій. Цей податок існував у формі поземельного – *tributum soli*, та подушного *tributum capitis*. Подушний податок сплачували чоловіки, яким на момент проведення цензу виповнилося 14 та жінки у віці від 12 років. Цей податок сплачувався до досягнення 65-річного віку (Dig. 50.15.3pr.). Саме тягарем подушного податку, за Діоном Кассієм, обґрунтовувала бриттам Боудікка необхідність повстання проти римлян, яке сама й очолила (Dio Cass. 62b.3.3). Джерела з Єгипту засвідчують, що величина цього податку зростала протягом першого та другого століть: за Нерона потрібно було сплатити 16 драхм з особи, на початку правління Траяна – 17, невдовзі після приходу до влади Антоніна Пія – 20 драхм [4, 52].

Податки сплачувались натурою і грошима. Наприклад, жителі одного з міст Тінгітанської Мавританії (*Mauretania Tingitana*) сплачували податки «хлібом та грошима» (*sive in frumento seu in pecunia*) (AE 1948, 109), британці теж платили хлібом та грошима (Tac. Ag. 19.4), а от фрізи – шкірами биків (Tac. Ann. 4.72). Не для усіх провінціалів розмір податку був однаковий. Зокрема, іудеї сплачували більше, ніж їхні сусіди. Як засвідчує Аппіан, подушний податок, накладений на усіх іудеїв через їхні постійні повстання, був важчий, ніж з усього їхнього майна (App. Syr. 8.50). Не завжди надходжень до державної скарбниці вистачало для покриття видатків. Август вказує, що, починаючи з 18 р. до н. е., у разі нестачі податкових надходжень, він видавав зі своїх складів та свого майна хліб та гроші, інколи ста тисячам, а інколи значно більшої кількості людей: «*cum deficerent vectigalia, tum centum milibus hominum tum pluribus multo frumentarios et nummarios tributus ex horreo et patrimonio meo edidi*» (RG 18).

Принципи нарахування податків та їх величина у різні історичні періоди у тій чи тій країні суттєво відрізнялися. Уже у полісах Стародавньої Греції та елліністичних монархіях було запроваджено ретельно вивірену систему оподаткування, яка передбачала жорсткий визиск для одних та привілеї для інших груп

населення. Проте найбільшої досконалості система оподаткування набуває у Стародавньому Римі, особливо у період імперії. Наприкінці Республіки, у час громадянських війн, збір податків вийшов з-під контролю держави. Усім учасникам конфлікту були потрібні великі кошти на утримання війська. Під час війни тріумвірів з Брутом та Кассієм одні грабували східні провінції, викликаючи ненависть населення (Plut. Brut. 30.2), інші вигадували нові податки в Сицилії (App. BC 5.13.129). Встановлення миру та припинення грабежів радісно сприймалося населенням Італії та провінцій. Перемога над Антонієм дала Октавіану контроль над усією імперією, забезпечивши верховенство права на усій території держави. Це допомогло уряду упорядкувати збір податків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що проблема податкової політики римського уряду розглядається здебільшого у контексті правління окремих імператорів чи при аналізі господарського розвитку окремих провінцій. При цьому дослідники римської економіки стикаються з обмеженістю джерельної бази щодо розвитку господарства римського світу: немає звітів уряду, офіційних даних про виробництво, торгівлю, професійний поділ населення, податкову політику тощо. Можна погодитися з думкою, що подробиці римських фінансів і сьогодні нез'ясовані [5, 88]. Все ж, на основі інколи прямих, а подекуди опосередкованих свідчень джерел, робляться певні узагальнення щодо господарського розвитку Римської імперії та податкової політики римського уряду. Зокрема, Роско Пулліам стверджує, що податкова система Риму спричинилася до того, що мужність римських громадян задихнулася у розкоші [14, 553]. Пітер Гарнсей та Річард Саллер вважають, що римська економіка була малорозвиненою, а імператори та чиновники мали обмежене емпіричне розуміння економічних явищ та роботи економіки [9, 21–43].

Метою статті є розглянути проблему податкової політики Римської держави у добу принципату.

Встановлення системи принципату створило принципово нову ситуацію у справі визначення пріоритетів зовнішньої та внутрішньої політики. Тепер за імператором залишається вирішальне слово щодо реагування на ті чи ті загрози з-поза меж імперії, він же приймає рішення запровадити новий чи відмінити уже наявний податок. Проте усунення сенату від контролю за дер-

жавними податками, як і за карбуванням монети, започаткував ще Юлій Цезар, який передав ці питання у відання своїм рабам: «*monetae publicisque vectigalibus peculiares servos praeposuit*» (Suet. Jul. 76). Однак Август, який, власне, й був творцем системи принципату, намагався приховати одноосібний характер своєї влади. Результатом його дій стала система, яка проіснувала протягом трьох століть і «для якої найкраще підходить визначення – “завуальована монархія” (*veiled monarchy*)» [1, 327]. Хоча реально контроль за збором податків перейшов до рук імператора, наступники Августа, здебільшого, зберігали видимість залучення сенату до прийняття рішень щодо широкого спектру питань. Зокрема, імператор Тіберій регулярно доповідав сенату щодо найдрібніших проблем, між тим і щодо податків (Suet. Tib. 30).

За республіки податки поповнювали державну скарбницю – ерарій (*aerarium*), що розташовувався у храмі Сатурна. Зі встановленням принципату, поряд із державною скарбницею (*aerarium*) запроваджується власна скарбниця імператора (*fiscus*). Напевно, *fiscus* завжди був власністю імператора, хоча є думка, що спершу він належав державі [10, 51]. У провінціях утворили місцеві *fisci*, куди надходили кошти на утримання війська, як це можна припустити зі свідчень Таціта (Tac. Hist. 4.74). Із фіску, окрім війська, фінансувалося утримання чиновників, організація видовищ, роздачі, будівництво. Частина податків сплачувалася до ерарію, частина – до фіску (Tac. Ann. 2.47). Кошти, якими міг розпоряджатися сенат, обмежувалися надходженнями від прямих податків тих провінцій, які перебували під його формальним контролем. Коли цих сум не вистачало, ерарій поповнювався коштами імператора. Податковий тиск на населення у сенатських провінціях був вищий, аніж в імператорських. Про це чітко говорить Тацит, повідомляючи обставини передачі в управління імператору Тіберію Ахайї та Македонії, які просили полегшити їм податковий тягар: «*Achiam ac Macedoniam onera deprecantis levare in praesens proconsulari imperio tradique Caesari placuit*» (Tac. Ann. 1.76). Пояснюється це більшими видатками на чисельнішу свиту правителів, різноманітні подарунки проконсулу, квестору та їх службовцям. Подарунки були неофіційні, але санкціоновані тривалою традицією [12, 211]. У сенатських провінціях імператори мали своїх прокураторів, які управляли там імператорським май-

ном, відповідали за збір непрямих податків і були джерелами інформації щодо реального стану справ на місцях. Службовці імператора виконували важливі обов'язки і в самій Італії. Вони захищали узбережжя Апеннінського півострова та пильнували за належним станом доріг, забезпечували Рим хлібом і водою.

За Августа завідування ерарієм було передано від квесторів спершу двом префектам, колишнім преторам (*praetorius*), яких обирав сенат. Згодом ці обов'язки поклалися на двох преторів (*praetores aerarii*), які призначалися за жеребом. Імператор Клавдій доручив завідування ерарієм квесторам, яких сам же й призначав. Імператор Нерон поклав ці обов'язки на префектів ерарія (*praefecti aerarii*) з числа колишніх преторів (Dio Cass. 53.25.5; 60.24.1; Suet. Cl. 24.2; Tac. Ann. 13.28–29).

Поступово прослідковується тенденція до збільшення надходжень фіску коштом ерарію. За правління імператора Клавдія відбувається концентрація фінансових надходжень у руках імператора. Податок на відпуск раба на волю у розмірі 1/20 від вартості звільненого раба (*vicesima libertatis*), що до того надходив до ерарію, поповнює фіск [7, 687]. Епіграфічний матеріал засвідчує посаду прокуратора відомства збору податку на звільнення рабів: «...*pr(ocurator) XX / lib(ertatis) Bithyniae Ponti...*» (AE 1962, +00062). У цьому відомстві був штат службовців, зокрема аркарії: «*Loc(us) sepulturae / familiae XX lib(ertorum) / reg(ionis) Transpad(anae) / Theopompus ark(arius)*» (ILS 1870); «*pub. XX lib. p. R. ark. p. H. c. (Publici vicesimae libertatis populi Romani arkarius provinciae Hispaniae citerioris)*» (ILS 1868).

Окрім того, прокуратори імператора збирали податок на спадщину (*vicesima hereditatum*) у розмірі 1/20, як ми це бачимо на прикладі Ахайї, що була сенатською провінцією: «*proc(uratoris) XX here(ditatum) / provinciae Achaiae*» (ILS 1546). П'ятивідсотковий податок на спадщину був запроваджений імператором Августом для поповнення військового ерарію (*aerarium militare; ταμειῶν στρατιωτικόν*), заснованого за його ініціативи у 6 р. н. е. (Dio Cass. 55.25.2; RG 17; Suet. Aug. 49). Згодом імператор Каракалла подвоїв розмір цього податку (Dio Cass. 78.9.4). Прокуратори збору податку на спадщину згадуються в епіграфічних джерелах: *T(ito) Aelio Aug(usti) lib(erto) / Agathopo proc(uratori) XX / heredit(atium) Sulpicia / Thallusa coniugi / bene merenti et /*

heredes / fecerunt (ILS 1547). Засвідчено також наявність певного штату службовців у відомстві зі стягування податку на спадщину, зокрема диспенсатора (*D(is) M(anibus) / T(ito) Flavio / Apollonio / a libellis f(isci) f(rumentarii) / Secundus / Caesaris / nostri ser(vus) / Crescentianus / disp(ensator) XX / hereditat(ium)*) (ILS 1542), табуларія (*D(is) M(anibus) M(arco) Ulpio Cadmo Aug(usti) lib(erto) / qui fuit princeps tabularius / in statione XX hereditatium...*) (ILS 1551), аркарія (*D(is) M(anibus) / Quintino / vernaе Aug(usti) / vilico et / arcario XX / her(editatium)*) (ILS 1557) і навіть слідчого – аудитора (*D(is) M(anibus) / T(ito) Flavio Aug(usti) l(iberto) / Ianuario / adiutori tabul(arii) / XX hereditatium...*) (ILS 1552). Чинovníк міг починати службу скромним збирачем податків і зробити добру кар'єру. Напис із Остії змальовує просування службовою драбиною Квінта Ацілія Фуска, який розпочинав власне так, пройшов через багато посад і дослужився до прокуратора анноні: «*Q(uinto) Acilio C(ai) fil(io) Pap(iria) / Fusco v(iro) e(gregio) / procurat(ori) annon(ae) / Augg(ustorum) [[n]n(ostrorum) [[p(atrono) c(oloniae)]] Ost(iensis) procur(atori) / operis theatr(i) Pompeian(i) / fisci advocat(o) codicill(ari) / stationis hereditat(ium) / et cohaerent(ium) sacerdot(i) / Laurent(ium) Lavinat(ium) / corpus me(n)sorum / frument(ariorum) adiutorum / et acceptorum Ost(iensium)...» (ILS 1431).*

Отже, імператори взяли ерарій під свій контроль, тільки формально радячись із сенатом щодо використання його коштів. Уже за Августа склалася практика, яка не залишала сумніву щодо першості імператора у питаннях державної скарбниці. Зі свідчень Светонія та Діона Кассія про тяжку хворобу Августа у 23 р. до н. е. зрозуміло, що саме в руках імператора була інформація щодо фінансового стану Імперії (*rationarium imperii*). Перелік військових сил та доходів, записаних у книзі (*ἐς βιβλίον ἐσγράψας*), він передав Пізону, колезі по консулату (Dio Cass. 53.30; Suet. Aug. 28). Сенатори змогли ознайомитися зі станом обох скарбниць лише після смерті Августа, коли у сенаті було оголошено його заповіт (Suet. Aug. 101). У написаному ним власноручно документі, окрім іншого, наведені відомості щодо державного майна, прямих чи непрямих податків (*tributa aut vectigalia*), обов'язкових виплат та роздач (Tac. Ann. 1.11). Отже, контроль за збором податків, як і за державною скарбницею, був у руках імператора, хоча теоретично сенат зберігав право контролю за ера-

рієм. Можна погодитися з тим, що уже з часу Клавдія імператорський контроль над ерарієм був практично абсолютним [15, 169]. Слова Плінія Молодшого до Траяна однозначно засвідчують, що принцепс розпоряджається як фіском, так і ерарієм: «*At fortasse non eadem severitate fiscum, qua aerarium, cohibes*» (Pli. Pan. 36). На час правління Септімія Севера ерарій був не більший за скарбницю міста Рима [11, 18–19].

Податки у Римській державі були прямі (*tributa*) та непрямі (*vectigalia*). Прямі податки збиралися правителем провінції та його службовцями, для збору непрямих залучалися так звані «публікани» (*publicani*), переважно римські вершники. За словами Таціта, непрямі податки та інші види державних доходів були у руках об'єднань римських вершників (*pecuniae vectigales, cetera publicorum fructuum societatibus equitum Romanorum agitabantur*) (Tac. Ann. 4.6). Представники вершницького стану активно займалися комерцією (Sen. Ep. 119.5) та лихварством, хоча стягування відсотків, очевидно, вважалося принизливим не лише для сенаторів, але і для вершників. Зокрема, імператор Август засудив (*notavit*) деяких з них за це (Suet. Aug. 39). Ця система не захищала від різноманітних зловживань. Встановлення принципату не зменшило податків, а для деяких груп населення вони навіть збільшилися. Проте система збору податків поліпшилася [3, 62; 6, 46]. Поступово функції публіканів переходять до імператорських чиновників та місцевих органів влади. Окрім податків, які поповнювали імперську скарбницю, були ще місцеві, збір яких належав до компетенції місцевої влади. На засланні, у Томах, Овідій був звільнений місцевою адміністрацією від сплати податків:

*«nec mihi credideris: extant decreta, quibus nos
laudat et immunes publica cera facit,
conveniens miseris et quamquam gloria non est,
proxima dant nobis oppida munus idem»*

(Ov. Pont. 4.9.101 – 104).

Луцій Вітеллій Старший, батько майбутнього імператора Вітеллія, якому у 35 р. було доручено імператором Тіберієм управління Сирією, після теплого прийому іудеями, звільнив мешканців Єрусалима від сплати податків за фрукти, що прода-

валися і купувалися у місті (Joseph. AJ 18.4.3). Існувала велика кількість місцевих податків. Єдиної системи місцевих податків не було [2, 193–194]. Отже, місцеві податки не були уніфіковані, відрізнялися залежно від території та платників.

Проблема оподаткування потребувала зваженої оцінки платоспроможності потенційних платників податків. Деякі території, які потрапляли під контроль римлян, були настільки бідними, що важко було говорити про вагомий надходження до державної скарбниці. За словами Страбона, видатки на військо, яке було б потрібне, щоб зібрати податок (*φόρος*) у Британії, будуть дорівнювати тому, що вдасться зібрати (Strab. 4.5.3). Щодо оподаткування підконтрольних територій у владних колах подекуди виникали гострі дискусії. Імператор Тіберій відкинув пропозицію намісників провінцій, які радили додатково обтяжити провінції податками: «Добрий пастух стриже овець, а не здирає з них шкіру» (*boni pastoris esse tondere pecus, non deglubere*) (Suet. Tib. 32). У 58 р. імператор Нерон мав намір скасувати усі непрямі податки (*cuncta vectigalia*). Проте сенаторам вдалося утримати його від цього нерозважного кроку. Вони переконали імператора в тому, що зниження доходів може призвести до розпаду імперії, адже після скасування непрямих податків (*portoria*) з'являться вимоги скасувати і прямі (*tributa*) (Tac. Ann. 13.50). Проблема податкових надходжень була досить гострою в окремі періоди історії Стародавнього Риму. Цілком можливо, що саме розширення податкової бази було в основі видання *Constitutio Antoniniana*. Діон Кассій говорить про бажання імператора розповсюдити на ширше коло людей ті податки, які сплачували римські громадяни. До речі, Каракалла ще й збільшив розмір цих податків. Якщо ж говорити про податок на спадщину, то Каракалла ще й відмінив пільги, які мали при спадкуванні майна близькі родичі (Dio Cass. 78.9.4–5). До цього пільги при спадкуванні мали родичі першого та другого ступеня спорідненості (Pl. Pap. 39). Зазначимо, що звільнення від оподаткування конкретної особи не поширювалося на її родичів і втрачало силу у разі смерті цієї особи (Dig. 50.15.3.1).

Отже, за принципату встановлення та скасування прямих чи непрямих податків зосереджується в імператорській адміністрації. Яскраво ілюструє це ситуація з податком з торгового обороту – *vectigal rerum venalium*, або *centesima rerum venalium*. Йо-

го запровадив Август для поповнення військового ерарію: «*aerarium militare cum vectigalibus novis constituit*» (Suet. Aug. 49). Імператор Тіберій спершу відмовився його відмінити, як того домагався народ, заявивши в едикті, що військова скарбниця не має інших джерел поповнення (Tac. Ann. 1.78). Проте у 17 р., після перетворення Каппадокії на провінцію, Тіберій заявив, що нові доходи дозволяють зменшити податок з торгового обороту вдвічі, – з одного до 0,5 відсотка (Tac. Ann. 2.42). Його наступник Калігула, за свідченням Светонія, звільнив від сплати цього податку Італію: «*ducentesimam auctionum Italiae remisit*» (Suet. Cal. 16). Діон Кассій теж говорить про відміну цього податку, але говорить про нього як про одинвідсотковий: «*τὸ τέλος τῆς ἑκατοστῆς κατέλυσεν*» (Dio Cass. 59.9.6).

Багато подібних прикладів є і щодо інших податків. Імператор Нерон важкі податки або відмінив, або зменшив: «*graviora vectigalia aut abolevit aut minuit*» (Suet. Nero 10). Зокрема, Тацит вказує, що Нерон відмінив якісь 2 % і 2,5 % збори та ще низку незаконно встановлених публіканами поборів (Tac. Ann. 13.51). Імператор Веспасіан звільнив одне з міст від подушного податку (Dig. 50.15.8.7). Імператор Доміціан звільнив солдат-ветеранів від усіх податків та торгових мит: *veterani milites omnibus vectigalibus* | *portitoribus publicis liberati immunes esse debent* (AE 1910, 75). Імператор Адріан дав багатьом містам звільнення від податків (NA, Nad. 21.7). Олександр Север передав непрямі податки місцевим общинам з цільовим призначенням для їх власного будівництва: «*vectigalia civitatibus ad proprias fabricas deputavit*» (NA, Alex. Sev. 21.1). Імператори могли вибачити громадянам чи окремим общинам борги перед скарбницею, як ми це бачимо на прикладі імператорів династії Антонінів: *remittendo sestertium novies / milies centena milia n(ummum) debitum fiscis* (ILS 309); *obsequium et fidem vestram remunerans omnia quaecumque sunt debita fis/calia frumentaria sive pecuniaria pendentium* (AE 1948, 109). На одному з барельєфів, який зберігся лише частково, зображено реалізацію едикту імператора Траяна, за яким мешканці провінцій звільнялися від несплачених податків. Ймовірно, ця сцена зображала публічне спалення боргових списків: імператор дає якийсь знак вищому магістрату зі свого супроводу; записи заборгованостей у вигляді диптихів – складених удвоє дерев'яних табличок, зносять

чоловіки, мабуть, урядові службовці (*apparitores*), складають у стос, який за наказом імператора мають підпалити [13, 24–25].

Імператори на свій розсуд не лише скасовували, але й запроваджували нові податки. Коли марнотратство Калігули спорожнило скарбницю, він запровадив «податки нові та нечувані» (*Vectigalia nova atque inaudita*) (Suet. Cal. 40). Податки Веспасіана були «нові і важкі» (*nova et gravia*). Оскільки період громадянських війн ускладнив фінансове становище держави, Веспасіану довелося вживати заходів для поповнення скарбниці. Він стягнув недоїмки, які Гальба свого часу пробачив, наклав нові важкі податки, збільшив і подекуди навіть подвоїв данину з провінцій. Подекуди прямі податки з провінцій зросли удвічі. Ще у 67 р., під час Істмійських ігор, імператор Нерон звільнив Грецію від прямих податків. Веспасіан це скасував. Як передає Філострат Афінський, Аполлоній Тіанський назвав цей крок уярмленням Греції, звинувачуючи засновника династії Флавіїв у тому, що він уявляє ніби перевершив Ксеркса, хоча насправді впав нижче за Нерона: «*Ἐδουλώσω τὴν Ἑλλάδα, ὡς φασί, καὶ πλεον μὲν οἶεи τι ἔχειν Ἐέρξου, λέληθας δὲ ἔλαττον ἔχων Νέρωνος*» (Philostr. VA 5.41). Веспасіан, серед іншого, запровадив податок на громадські вбиральні. Показавши декілька золотих монет своєму сину Тіту, який критикував батька щодо цього податку, він промовив: «Поглянь, дитино, чи вони мають якийсь запах?» (*ἰδοῦ, τέκνον, εἴ τι ὀζουσιν*) (Dio Cass. 65.14.5; Suet. Ves. 16; 23). Сам Тіт наклав податок на іудеїв розміром дві драхми, які вони повинні сплачувати Капітолію замість того, що вони сплачували Єрусалимському храму (*φόρον δὲ τοῖς ὀπουδηποτοῦν οὖσιν Ἰουδαίοις ἐπέβαλεν δύο δραχμῆς ἕκαστον κελεύσας ἀνὰ πᾶν ἔτος εἰς τὸ Καπετώλιον φέρειν, ὡσπερ πρότερον εἰς τὸν ἐν Ἱεροσολύμοις νεὸν συνετέλουν*) (Joseph. BJ 7 (218).6.6). За правління Доміціана цей податок стягувався не лише з тих, хто відкрито визнавав себе прихильником іудаїзму, але й з тих, хто приховував своє походження, щоб не сплачувати цих коштів. Светоній згадує, що йому свого часу довелося спостерігати сцену прилюдного огляду прокуратором дев'яносторічного чоловіка, чи він, бува, не обрізаний (Suet. Dom. 12.2).

Як і у наш час, у Стародавньому Римі податки слугували не лише для наповнення доходної частини бюджету. Податкова політика стимулювала діяльність громадян, вигідну країні. Зо-

крема, держава намагалася не допустити неконтрольованого відпуску рабів на волю. Власникові раба було вигідніше раба продати, ніж звільнити. З напису із Рима, який датується 43/44 р., дізнаємося, що податок на відпуск раба на волю був більшим за податок на його продаж – 1/20 і 1/25 відповідно (*XX libertatis et XXV venal[ium]*) (ILS 203).

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що зі встановленням системи принципату, поряд із державною скарбницею (*aerarium*) запроваджується власна скарбниця імператора (*fiscus*). Поступово прослідковується тенденція до збільшення надходжень фіску коштом ерарію. У 6 р. засновується військовий ерарій (*aerarium militare*), для поповнення якого було запроваджено п'ятивідсотковий податок на спадщину. Встановлення принципату не зменшило податків, окремі з них збільшуються і навіть запроваджуються нові. Проте система збору податків поліпшилась

Контроль за збором податків, як і контроль за державною скарбницею був у руках імператора, хоча теоретично сенат зберігав право контролю за ерарієм. Поступово функції публіканів переходять до імператорських чиновників та місцевих органів влади. Окрім податків, які поповнювали імперську скарбницю, були ще місцеві, збір яких належав до компетенції місцевої влади. Місцеві податки не були уніфіковані, відрізнялися залежно від території та платників податку. За принципату встановлення та скасування прямих чи непрямих податків зосереджується в імператорській адміністрації. Імператори на свій розсуд не лише скасовували старі податки, але й запроваджували нові. Податкова політика римського уряду була спрямована на заохочення громадян до діяльності, вигідної країні.

Перспективним напрямом подальшого дослідження проблеми може стати розгляд податкової політики римського уряду у період домінату.

Література

1. Петrenchко О. Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на поч. III ст. н.е.: від «відновленої» Республіки до сенатської монархії / О. Петrenchко. – Львів : Видавничий відділ ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 396 с.

2. Ранович А. Восточные провинции Римской империи в I–III вв. / А. Ранович. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1949. – 262 с.
3. Ростовцев М.И. Общество и хозяйство Римской империи / М.И. Ростовцев ; пер. с нем. – СПб. : Наука, 2000. – Т. I. – 400 с.
4. Balleine C.F. The «Tributum Capitis» / C.F. Balleine // *The Classical Review*. – 1906. – Vol. 20. – № 1. – P. 51–53.
5. Boatwright M.T. Hadrian and the cities of the Roman Empire / M.T. Boatwright. – Princeton : Princeton University Press, 2000. – 244 p.
6. Brunt P.A. Princes and Equites / P.A. Brunt // *The Journal of Roman Studies*. – 1983. – Vol. 73. – P. 42–75.
7. Charlesworth M.P. Gaius and Claudius / M.P. Charlesworth // *Cambridge Ancient History*. Vol. 10. / eds. S.A. Cook, F.E. Adcock, M.P. Charlesworth. – Cambridge : Cambridge University Press, 1934. – P. 653–701.
8. Duncan-Jones R. Money and government in the Roman Empire / R. Duncan-Jones. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. – 300 p.
9. Garnsey P. The Roman Empire: economy, society and culture / P. Garnsey, R. Saller. – Berkeley : University of California Press, 1987. – 231 p.
10. Last H. The Fiscvs: A Note / H. Last // *The Journal of Roman Studies*. – 1944. – Vol. 34. – Issue 1–2. – P. 51–59.
11. Mattingly H. The Imperial Civil Service of Rome / H. Mattingly. – Cambridge : University Press, 1910. – 159 p.
12. Nipperdey K. Notes / K. Nipperdey // *Tacitus Cornelius. Annales*. – London : Francis & John Rivington, 1852. – 336 p.
13. Oko J. Mownica rzymska (Rostra romana) / J. Oko. – Wilno : skład Gł. w księgarni sw. Wojciecha, 1926. – 29 s.
14. Pulliam R. «Taxation in the Roman State» / R. Pulliam // *The Classical Journal*. – 1924. – Vol. 19. – № 9. – P. 545–553.
15. Sutherland C.H.V. Aerarium and fiscus during the Early Empire / C.H.V. Sutherland // *The American Journal of Philology*. – 1945. – Vol. 66. – № 2. – P. 151–170.

References

1. Petrechko, O. (2009). *Suspilno-politychnyi rozvytok Rymaskoi Imperii v I – na poch. III st. n.e.: vid «vidnovlenoi» Respubliki do senatskoi monarkhii [Socio-political development of the Roman Empire in the first – at the beginning of the third century A.D.: from «restored» Republic to the Senatae monarchy]*. Lviv: Vydavnychiy viddil LNU [in Ukrainian].
2. Ranovich, A. (1949). *Vostochnye provincii Rimaskoi imperii v I–III vv. [Eastern provinces of the Roman Empire in the 1st – 3rd centuries]*. Moskva; Leningrad: Izd-vo AN SSSR [in Russian].

3. Rostovtcev, M.I. (2000). *Obshchestvo i khoziaistvo Rimskoi imperii [Society and economy of the Roman Empire]*. (Vol. 1). Sankt-Peterburg: Nauka [in Russian].
4. Balleine, C.F. (1906). The «Tributum Capitis». *The Classical Review*, 20 (1), 51–53.
5. Boatwright, M.T. (2000). *Hadrian and the cities of the Roman Empire*. Princeton: Princeton University Press.
6. Brunt, P.A. (1983). Princes and Equites. *The Journal of Roman Studies*, 73, 42–75.
7. Charlesworth, M.P. (1934). Gaius and Claudius. In S.A. Cook, F.E. Adcock, M.P. Charlesworth (Eds.), *Cambridge Ancient History*, 10, 653–701. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Duncan-Jones, R. (1988). *Money and government in the Roman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Garnsey, P., & Saller, R. (1987). *The Roman Empire: economy, society and culture*. Berkeley: University of California Press.
10. Last, H. (1944). The Fiscvs: A Note. *The Journal of Roman Studies*, 34 (1–2), 51–59.
11. Mattingly, H. (1910). *The Imperial Civil Service of Rome*. Cambridge: University Press.
12. Nipperdey, K. (1852). Notes. *Tacitus Cornelius. Annales*. London: Francis & John Rivington.
13. Oko, J. (1926). *Mownica rzymska (Rostra romana) [Roman rostrum (Rostra romana)]*. Wilno: skład Gł. w księgarni sw. Wojciecha [in Polish].
14. Pulliam, R. (1924). Taxation in the Roman State. *The Classical Journal*, 19 (9), 545–553.
15. Sutherland, C. (1945). Aerarium and Fiscus during the Early Empire. *The American Journal of Philology*, 66 (2), 151–170.

PETRECHKO Oleh – Doctor of Historical Science, Professor, Head of the World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (o.petrechko@ukr.net)

ORCID: orcid.org/0000-0002-5535-3730

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.154123>

TAX POLICY OF THE ROMAN GOVERNMENT DURING THE PRINCIPATE

Abstract. *With the establishment of the Principate, in addition to the state treasury (aerarium), the Emperor's personal treasury (fiscus) was founded. There was a gradual increase in the revenue of the fiscus*

at the expense of the aerarium. In 6 AD a military aerarium militare was established and a 5 % inheritance tax was introduced to fill it. The establishment of the Principate did not reduce taxes; on the contrary, some of them increased and even some new ones were introduced. However, the tax collection system improved. Control over tax collection, as well as control over the national treasury was in the hands of the Emperor, although theoretically the Senate retained the right to control the aerarium. However, already during the reign of Augustus there was a practice that left no doubt that the Emperor had a decisive voice in matters of the national treasury. The funds available to the Senate were limited to direct tax revenues from provinces, which were subject to formal control by the Senate. If those revenues were insufficient, the aerarium was supplemented from the emperor's funds. The tax pressure on the population in the senatorial provinces was higher than in the imperial ones.

There were direct (tributa) and indirect (vectigalia) taxes in the Roman Empire. Direct taxes were collected by the governor of the province and his employees, while indirect taxes were collected by publicans (publicani), who used to be representatives of the ordo equester. Gradually, the imperial officials and local authorities began to perform the functions of the publicans. In addition to taxes that replenished the imperial treasury, there were also local taxes, which were the responsibility of local authorities. Local taxes were not unified; they varied on different territories and for different taxpayers.

During the period of the Principate, the establishment and abolition of direct or indirect taxes was empowered by the imperial administration. The Emperors, at their own discretion, not only abolished existing taxes, but also introduced new ones. The tax policy of the Roman government was intended to encourage citizens to engage in activities that would benefit the country. In particular, the government tried to prevent the uncontrolled release of slaves to freedom. It was more profitable for the slave's owner to sell the slave than to free him.

Key words: *Principate, tax, tax policy, aerarium, fiscus, aerarium militare.*

УДК 94(37)(092)

ТАРАСЮК Ярослав – аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (varik199237@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8090-977X>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.155728>

ПЕРСЬКА КАМΠΑНІЯ АЛЕКСАНДРА СЕВЕРА

***Анотація.** Стаття присвячена висвітленню подій Перської кампанії імператора Александра Севера. Описано кризове становище римської армії та умови підготовки до походу проти Ардашира I. Проаналізовано стратегічний план та воєнні дії римської армії. Виявлено, що в критичний момент Александр оцінив можливу загрозу повного розгрому своїх військ. Наголошено, що хоч і кампанія завершилася відновленням довоєнної ситуації, проте наслідки були більш глобальними для Римської імперії.*

***Ключові слова:** Александр Север, Ардашир I, Рим, Персія, Месопотамія, перси, військо.*

Постановка проблеми. Історія Римської імперії у сучасній історіографії й надалі посідає одне з ключових місць. Це пов'язано з тим, що культурний «спадок», який нам залишила римська цивілізація, є неосяжним. З питань історії античного Риму видаються монографії, друкуються наукові статті, проводяться конференції. Зовнішня політика залишається одним з основних напрямів наукових напрацювань з історії Римської держави.

З 193 р. н. е. в Римі провадила правління династія Северів. За цей час імператори цієї династії створили військово-бюрократичну монархію, роль війська у якій була значною. Це створювало певну політичну нестабільність в Римській імперії. Особливо ця ситуація розпочала загострюватися в період правління імператора Александра Севера. Він не мав морального авторитету серед війська, що підривало вірність армії імператору. Одноразом з цим погіршується ситуація на кордонах Римської дер-

жави. Якщо «проведені Септімієм Севером заходи уможливили стабілізацію ситуації на кордонах Британії практично на все III століття» [7, 256], то північний (германський) та східний напрямки й надалі залишалися головними проблемами цієї політики. А на Сході в протизагугу Риму постав новий ворог – Держава Сасанідів. Її засновник Ардашир I мав на меті приєднати східні володіння Риму. Це спровокувало Першу римсько-перську війну або Перську кампанію Александра Севера, у результаті якої Рим зіткнувся з новим, і доволі серйозним противником. А наслідки цієї кампанії зумовили погіршення військово-політичної ситуації в Римській імперії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що означена проблема висвітлювалася науковцями переважно через призму монографічних праць про Александра Севера.

Німецький історик Т. Моммзен заявляє, що заслугою збереження довоєнної ситуації на сході є не дії римського війська з полководцями, а втомлене перське ополчення, котре було розпущене перським правителем [5, 323]. Подібну думку висловлює В. Дмитрієв, називаючи головним винуватцем невдач римлян Александра та його матір [2, 166; 3, 22]. К. Кріст стверджує, що оволодіти ситуацією, в якій опинилася римська армія, було не легкою справою [4, 277]. Е. Ертел вважає, що втрати римлян не є такими великими, як це описував Геродіан [11, 88]. Р. Хопкінс у монографії «Життя Александра Севера» констатує, що ця кампанія востаннє підняла завісу римської військової могутності [13, 234].

Серед останніх напрацювань з означеної тематики варто відзначити працю американського дослідника Дж. Макхью «Імператор Александр Север: епоха римських повстань, 222–235 р. н. е.», де Перській війні відведено значне місце. Дослідник детально висвітлює події кампанії та з обережністю оцінює дії римського імператора. Дж. Макхью намагається по-новому висвітлити події Перської кампанії, висуває низку нових припущень та теорій з окресленої проблеми [15].

Метою статті є проаналізувати військові події Перського походу Александра Севера та його наслідки.

Александр став імператором внаслідок військового заколоту та інтриги Юлії Мези у 222 р. н. е. Дванадцятилітній імператор від самого початку правління був під великим впливом

своєї матері – Юлії Мамеї. Тому не користувався особливим авторитетом серед воїнів. А це негативно впливало на політичну ситуацію в Римі. Ця ситуація ще більш загострилась у зв'язку з новинами про події на Сході.

Як уже наголошувалося, британські та германські рубежі імперії завдяки походам попередників Александра були під відносною безпекою. Однак ситуація на Сході набувала іншого характеру. Парфянська імперія під ударами римської зброї та внутрішніх негараздів дедалі більше занепадала. Н. Дібвойз вдало описав імперію Аршакідів, котра на кінець свого існування «була вже не живим організмом, а старезною руїною» [1, 229]. На жаль, період падіння Парфії та піднесення держави Сасанідів обмежений у висвітленні джерел. Особливо це стосується перських (сасанідських) джерел. Традиція приписує утвердження династії Сасанідів Ардаширу I, сину Папака, онукові Сасана [9, 116]. Близько 212 р. н. е. в Парфії, охопленій громадянською війною, відбулося повстання в районах Персії/Парса місцевого князя (царя) Папака. А 220 р. н. е. вже відбулося повстання проти самої влади династії Аршакідів на чолі з Ардаширом I. Протягом кількох років він встановлював владу на території колишньої Парфії. Вирішальною стала Хорміджанська битва 224 р. н. е., у якій Ардашир I завдав поразки Артабану V, і приєднав до своєї держави його володіння [15, 179; 1, 228; 10, 251–252].

Після перемоги Ардашир I розпочав встановлювати контроль над прикордонними з Римом територіями. Приблизно в цей період утворюються дві арабські держави – князівство Лахмідів та князівство Гассанідів, котрі виконували роль буферу між Римом (пізніше Візантією) та Персією [2, 162–163]. Завершивши об'єднання, Ардашир вирішив розпочати воєнні дії проти Римської імперії. Привід та причини війни нам подає грецький історик Геродіан, «Артаксеркс, цар персів ... весь протилежний Європі материк, що відокремлюється Егейським морем і протокою Пропонтиди, – всю так звану Азію, вважаючи володінням предків, бажає знову приєднати до Перської держави, стверджуючи, що з часу Кіра, який першим переніс владу від мідян до персів, аж до Дарія, останнього перського царя, владу якого усунув Александр Македонський, – все, до Іонії і Карії, управлялося перськими сатрапами; тому йому личить відновити для персів

цілком всю державу, якою вони раніше володіли» (Herodian 6.2.1–2). Подібний привід нам озвучує і Діон Касій (Dio. Cassius 80.4.1).

Приблизно 228 р. н. е. Ардашир здійснив перше вторгнення у східні провінції Римської імперії – Месопотамію, Каппадокію та, можливо, – Сирію. Це вторгнення мало другорядне значення, адже передовсім метою Ардашира I було остаточно здолати Вірменію, котра підтримувала останніх Аршакідів. Однак уже 229 р. н. е. стратегічною метою перського правителя було встановлення контролю над шляхами уздовж Євфрату та опорних пунктів Середньої і Північної Месопотамії (Хатра, Едеса, Нісібіс) [15, 182–183]. 230 р. н. е., щоб надати своїм вимогам ваги, Ардашир здійснює облогу Нісібіса, а вершники його армії вторгаються в Сирію та Каппадокію [5, 322].

Ці повідомлення стали тривожним сигналом для Александра. В. Дмитрієв твердить, що Римська імперія в цей період не була готовою до великої війни на Сході [3, 20; 2, 164]. Тому після наради з найближчим оточенням, Александр відправив посольство до Ардашира з метою укладення нового мирного договору. В посланні до перського царя, Александр пропонує дотримуватися встановлених кордонів і нагадував про великі перемоги Августа, Траяна, Луція та Септімія Севера над своїми противниками (Herodian 6.2.4). Німецький історик Т. Моммзен цілком правильно вважає ці умови приниженням з боку римської влади [5, 322]. Тому можна погодитися з думкою К. Кріста, що римський імператор з самого початку не сподівався на мир, а лише хотів виграти час для підготовки до бойових дій [4, 277].

Необхідно детальніше розглянути, в якому становищі перебувала римська армія. Як зазначає О. Петречко: «У загальному складі населення Імперії – від 60 до 80 млн. осіб – військові склали незначну меншість, приблизно 300 000» [6, 67]. Тому можна стверджувати, що підтримувати чисельну боєздатність армії за мирних умов особливих зусиль не потребувало. Рим під своїм контролем мав приблизно дванадцять легіонів (разом з допоміжними силами) уздовж кордону від Каппадокії до Єгипту [15, 183–184]. Щодо внутрішньої дисципліни та організації, то ситуація бажає бути кращою. Діон Касій повідомляє про випадки дезертирства та небажання воїнів обороняти кордони від против-

ника (Dio. Cassius 80.4.1). Моральну дезорганізацію армії можна пояснити відсутністю у східних військах великого полководця, який зумів би згуртувати навколо себе воїнів [13, 225]. Вдалим висновком є слова Моммзена, що в Александра Севера військовим було хіба ім'я, а насправді державою управляла його мати Юлія Мамаєя [5, 322]. 51 % монет за період 228–231 рр. н. е. містять військову тематику. На монетах вміщувалися написи про вірність воїнів (*FIDES MILITUM*) та вірність війська (*FIDES EXERCITUM*) [4, 277; 15, 181]. Це могло бути свідченням нестабільного та убогого військового становища не тільки Риму на сході, а й самої династії Северів [6, 264].

Отримавши відмову Ардашира I, Александр Север 230 р. н. е. розпочав широку підготовку до війни. Проблема, з якою зіткнувся імператор при підготовці, – багато підрозділів римської армії були недоукомплектовані. Причиною було, найімовірніше, розтягнутий характер імперських фінансів [15, 187]. Александр оголосив про початок набору військ для Східної кампанії з Італії та інших провінцій Імперії (Herodian 6.3.1). Хоча сам Александр не хотів початку війни і бажав залишитися в Римі. Лише повідомлення полководців про зухвалі дії персів змусили його розпочати підготовку [13, 226–227].

Після завершення збору військ Александр звернувся до них з промовою на Марсовому полі про спроби врегулювати конфлікт мирним шляхом (Herodian 6.3.2–5). Також між воїнам була розділена щедра фінансова допомога, щоб у такий спосіб відновити лояльність війська [15, 202]. Далі Александр з подібною промовою виступив перед сенатом і оголосив про свій від'їзд. Було проведено низку релігійних обрядів та жертвоприношень. І, «зі сльозами на очах», Александр покинув Рим (Herodian 6.4.1–2).

Щодо дати від'їзду імператора з Риму, то тут немає однозначної думки. Е. Ертел, посилаючись на *Acta Fratrum Arvalium* 231 р. н. е., які містили молитву за безпечне та переможне повернення Александра, датує від'їзд весною 231 р. н. е. Також він вказує, що монети 231 р. н. е. містили написи *Profectioaug* [11, 85]. Р. Хопкінс також підтримує дату від'їзду Александра 231 р. н. е. [13, 235]. К. Кріст лиш надає інформацію, що з 231 р. н. е. Александр уже перебував в Антіохії [4, 277]. Дж. Макхью висуває тезу, що ймовірною датою відбуття римського імператора до

театру воєнних дій є пізня весна 232 р. н. е. А подорож протяжністю приблизно 3 200 км тривала 5 місяців [15, 202]. Можливо, різниця в датуванні пов'язана з часом та місцем підготовки військ до війни. Е. Ертел та К. Кріст вважають, що Александр здійснював тренування вже на місці, в Сирії [11, 85; 4, 277]. Тоді як Дж. Макхью припускає, що підготовка здійснювалася під час подорожі [15, 202]. Геродіан уривчасто та коротко описує подорож Александра до Антіохії. Ми дізнаємось, що його шлях проходив через Іллірію, де також було проведено мобілізацію військ і поповнення армії (Herodian 6.4.3). З інших джерел можна припустити, що його шлях пролягав через Македонію. А на шляху з Кілікії до Сирії римський правитель зупинявся в Егеї [15, 202–203].

Прибувши до Антіохії, Александр знову відправив послів до Ардашира з пропозицією провести переговори про мир та дружбу. Ймовірно, в цьому випадку римський імператор покладався, що сили, приведені ним в Сирію, змусять Ардашира вести переговори. Це було доволі непопулярним рішенням серед війська. Армія, котра здійснила важкий марш, побачила розорені римські провінції, бажала б відновити римську честь та гідність. Але Александр та його оточення чудово розуміли загрози війни. У разі програшу Александр міг втратити і без того підірвану лояльність армій, а за нею і сам трон [15, 203]. Можливо, це знову був тактичний хід Александра Севера з метою подальшої підготовки військ до війни [11, 85]. Однак Ардашир не тільки відкинув пропозиції про мир, а й сам відправив посольство до Александра. Чотириста перських вельмож, одягнених в дорогоцінний одяг, заявили римському правителю, щоб він поступився Персії усіма азійськими володіннями та Сирією. Александра такі вимоги розізлили, тож він наказав розселити перських послів у Фригії без права повернення додому (Herodian 6.4.4–6).

Александр продовжив підготовку військ та планував ведення бойових дій взимку. Однак при підготовці до переходу через річки (Євфрат та Тігр) та подальшого просування в «країну варварів», відбулися повстання у військах. Повстали війська, котрі прибули з Єгипту, та воїни, розквартировані в самій Сирії. Повсталі мали наметі проголошення нового імператора (Herodian 6.4.7). Певно, причинами заворушень послужили тривала відсутність імператора на театрі військових дій на Сході і малий його

авторитет серед воїнів [15, 204–205]. «Історія Августів» детальніше описує це повстання. Так, серед причин, котрі призвели до бунту у військах, вказуються недисциплінованість та низька моральність воїнів *Legio II Traiana*. Легіонери вирішили скористатись усіма принадами розгульного міського життя у банях Антіохії. Александр покарав воїнів, закувавши в кайдани, що обурило їх товаришів по службі (НА, Severus Alexander, 52.2–3).

Александрові вдалося відновити порядок у війську, відпустивши ображений легіон. Проте сама історія зі швидким закінченням повстання, де імператору вдалося втихомирити воїнів своєю промовою, виглядає не що більше, як історична вигадка автора [11, 86]. Можливо, тут вартує погодитись з думкою Дж. Макхью, що повстання вдалося придушити у зв'язку зі збереженням вірності переважної більшості війська [15, 205]. Далі імператор здійснює або мав намір здійснити візит до Єгипту [16, 150]. Можливо, особисто хотів нормалізувати ситуацію у провінції та налагодити постачання зерна до війська, розквартированого навколо Антіохії. Також протягом осені 232 р. н. е. та зими 233 р. н. е. проводиться подальше планування військових дій та пошук можливих союзників [15, 206–207].

Геродіан детально оповідає про військовий план Александра, згідно з яким армія була поділена на три групи. Перша мала здійснювати наступ північним напрямком через Вірменію, друга – просуватися на південь вздовж річки Євфрат, третя, найсильніша, під безпосереднім командуванням імператора – вести основні бойові дії по середньому маршруті військ в напрямку північної Месопотамії (Herodian 6.5.1–2). Стратегічно план був добрим, адже передбачав одночасний наступ проти персів з трьох боків. Александр розраховував домогтися роздроблення сил персів, змушених діяти відразу за трьома напрямками, дезорганізації системи командування перським військом і розгрому ворожої армії [3, 21].

Кампанія для Александра розпочалася вдало. Перша (північна) армія, котра вміщувала в собі значну частину кавалерії та дунайські з'єднання, просувалася через союзню Вірменію. Ймовірно, цей шлях пролягав вздовж дороги Амація до Мелітену. Згідно з повідомленнями вірменських істориків, ця група військ отримала значне підкріплення з боку Вірменії та прихильників

Аршакідів. Основною ціллю кампанії була, певно, Мідія, в якій сподівалися викликати антисасанідське повстання [15, 209]. Про те, що армія діяла успішно, нам оповідає Геродіан. Північним військам, котрі просувались через гірські масиви Вірменії, вдалося досягнути Мідії. Римляни розорили країну, населені пункти якої були розграбовані та спалені (Herodian 6.5.). Можна припустити, що ворожі війська стояли одне перед одним, проте ніхто не наважився вступити в бій. Ардашир не міг протистояти римлянам, адже гірська місцевість нівелювала усі переваги сасанідської кінноти [13, 228]. А римляни уникали відкритого іранського плато [15, 212].

Напрямок просування другої (південної) армії була лінія уздовж р. Євфрат. Близькість до Євфрату надавала б можливість отримувати провіант з річкової флотилії. Це дозволяло не повторити трагічну долю армії Краса, котрий «відкинув план рухатися вздовж берега річки Євфрат», що згодом призвело до катастрофи римського армії [8, 241]. Маршрут південної армії Александра пролягав через останню римську фортецю Кіфрін. Далі військо вступало в безпосередні ворожі землі і мало провести маневр у гирлах річок Євфрат та Тігр. Можливо, планувалося завдати удару в безпосередні перські землі – опору та батьківщину Ардашира. Метою цієї армії було влаштувати повстання проти Ардашира та очистити ці райони від місцевих ворожих сил. Але аж ніяк ця армія не мала протистояти основному війську перського правителя [15, 212].

Третьою (центральною) армією командував безпосередньо Александр. Вона була найчисельнішою і найбільш боєздатною. Певно, її напрям мав пролягати через сирійську пустелю, Дура-Европос та Хатру [14, 29]. Хоча, якщо припустити, що 720-кілометровий шлях відкритою пустелею стане більшим ворогом війська, аніж самі перси, то Александр обрав альтернативний шлях. Найбільш ймовірно він пролягав до Зевгми, де була здійснена переправа через р. Євфрат. А далі військо рухалося до Едесси, Нісібса, а потім до Сингари, а вже звідти в бік Хатри [15, 211].

Можна вважати, що Александр спочатку діяв згідно з планом, що створило ілюзію безпечності в інших групах військ (особливо південної). Ардашир, дізнавшись про просування римських військ та можливу безпосередню загрозу перським землям, про-

вів маневр військ. Залишивши частину армії, котра мала протистояти римлянам, у Мідії, сам з основними військами рушив на південь. Натомість римські війська рухались, не дотримуючи ніякого бойового порядку (Herodian 6.5.6–7). Воїни південної групи, не зустрічаючи сильного опору, були впевненні, що Александр вже в Месопотамії та відтягує на себе основні сили ворога. Тому зустріч з Ардаширом та його військом стала для них дійсно фатальною «несподіванкою». Римляни були оточені та постійно перебували під обстрілом лучників (як піших, так і кінних) [3, 21–22]. Спроби організувати мінімальну оборону виявилися марними. Залишки безладного війська танули на очах та були остаточно знищені [2, 167].

Проте тут постає одне із найбільш нерозв'язаних питань походу – чому Александр не підійшов на підмогу південній армії? Геродіан припускає, що причинами такого рішення є побоювання імператора за своє життя або наполягання його матері Мамеї (Herodian 6.5.8–9). З цією думкою погоджується В. Дмитрієв, вказуючи, що саме «бездіяльність імператора призвела до катастрофи» [3, 22]. Е. Ертел більш виважено підходить до розв'язання цього питання. Хоча він і припускає поширення хвороби як фактор, що змусив Александра не йти на підмогу, однак основною причиною називає недооцінку кількості військ та швидкість противника, з якою він зумів переміститися з північного на південний театр війни [11, 86–87]. Геродіан дійсно вказує на непомірні втрати війська від посушливих умов Месопотамії (Herodian 6.6.2). Дж. Макхью підтримує саме цю теорію як основну. Згідно з його висновками, тяжкі пустельні умови стали для римського війська більшим ворогом, аніж перси. Адже пустельна спека різко відрізнялася від холодного клімату Іллірії, до котрого звикли легіонери. Зважаючи й на те, що, можливо, військо розквартирувалося навколо оазису Хатри, цього було недостатньо для стабільного забезпечення війська провіантом. Тому військо було в жалюгідному стані, і Ардашир прийшов до висновку, що небезпечнішою є саме південна армія. Можливо, саме обережність Александра та його матері Юлії Мамеї, врятувала військо від остаточної катастрофи [15, 213–214]. Тут можна погодитися з цією тезою, однак слід врахувати і тактичні прорахунки Александра, про які ми поговоримо пізніше.

Після катастрофи південної армії, Александр дав наказ на відступ військ до Антіохії. Відступали також війська північної армії, зазнавши у зимових вірменських горах чисельних втрат. А внаслідок хвороб, морозів та самої війни було втрачено більшість війська (Herodian 6.6.2–3). В Антіохії імператор поступово одужав від перенесених тягот війни, як і його військо, чого не можна сказати про його репутацію і авторитет серед легіонерів. Воїни лютували через боязливість та нерішучість правителя і його матері, що призвело до значних втрат. Хоча, правильніше буде вказати, через прорахунки імператора та його оточення. Водночас серед війська ширилися чутки, що імператор навмисно не вступив в бій, аби зберегти власне життя. Ймовірно, це була дезінформація, котра мала ускладнити і без того непросту ситуацію у війську Александра [15, 215–216].

Геродіан повідомляє, що, вгамувавши ремствування війська щедрими грошовими нагородами, Александр розпочав підготовку до нової кампанії. Однак він отримав відомості, що Ардашир розпустив свої війська, які у боях в Мідії та Парфії зазнали втрат, не менших, аніж римляни. Доказом того, що перси також були знекровлені, Геродіан називає те, що стабільність на східних кордонах була забезпечена на наступні три – чотири роки (Herodian 6.6.4–6).

А це аж ніяк не входить в ту реальність, на яку вказував Геродіан. Із тими втратами, які зазнали римляни, необхідно було готуватися до оборонної, але аж ніяк не наступальної стратегії [15, 218]. І висновок Геродіана не поєднуються з його попередніми твердженнями. Тут важко не погодитися з Р. Хопкінсом, котрий називає заключні слова грецького історика «сюрпризом» [13, 230]. Якщо зважати на втрати, зазанані римлянами, то перси мали б навпаки – скористатися плодами своїх перемог. Цілком ймовірно, перський правитель зрозумів, що залучення римських легіонів спричинить значно більші втрати, ніж він передбачав. Він був зацікавлений, щоб ситуація надалі не розвивалася, аби надати своїм військам відпочинок [11, 89]. І тому відмовився від подальшого наступу на Захід.

Натомість Дж. Макхью для пояснення дій перського правителя висуває свою теорію. Він вважає, що коли військо Александра Севера відступало до Антіохії, полководець (або губернатор

Месопотамії?) Максиміан Тракс успішно здійснював оборону Месопотамії від головних сил Ардашира. І його успіхи сприяли збереженню римських володінь та загрозово виокремилися на фоні невдач імператора [15, 216–217]. З цією тезою важко погодитися, адже вона має під собою слабку, та навіть, підтягнуту під себе джерельну підтримку. Тому, найімовірніше, тут слід погодитися з попереднім твердженням.

Подальша грецька традиція унаслідувала твердження Геродіана про значні втрати з обох сторін конфлікту. Однак латинські письменники протиставляли інший підсумок перського походу. Елій Лампрідій стверджує, що «він (Александр) перемиг наймогутнішого царя Артаксеркса (Ардашира) ... обходив фланги, підбадьорював воїнів ... Розбивши і примусивши втекти настільки могутнього царя, який пішов на війну з 700-ма слонами, 1800-ми серпоносними колісницями» (НА, Severus Alexander 55.1–2). Наступна латинська традиція взяла за основу саме ці висновки Лампрідія.

Сам же Александр переможцем у цій війні визнав себе. Ще у 231 р. н. е. поширювалися монети з написом *VICTORIA AVGVSTI*, хоча важко сказати, чи стосувалося це описаної вище війни. А 233 р. н. е. поширюються монети, де римський імператор зображений у тріумфальній колісниці [13, 231]. Проте найбільше зацікавлення викликає бронзовий медальйон з доволі цікавим сюжетом. Імператор Александр зображений у військовому вбранні, а на задньому фоні богиня перемоги Вікторія увінчує його короною. Біля його ніг символічно зображенні річки Тігр та Євфрат, що свідчить про перемогу останнього над Ардаширом [12, 361–362]. Хоча це могла бути ознака не тріумфу імператора, а пропаганда для підготовки до нової війни з персами. Зі свого боку, перси не залишили жодної тріумфальної згадки про цю війну [15, 219].

Далі, за Геродіаном, Александр в Антіохії отримав тривожні вісті з Іллірії та Рейну про вторгнення германських племен (Herodian 6.7.2). І схиляє нас до думки, що германський похід розпочався безпосередньо після закінчення перського. Насправді ж був мирний період (18 місяців), під час якого Александр повернувся в Рим, відсвяткував тріумф і «користувався посиленою популярністю» [13, 237–238; 11, 90]. Лампрідій повідомляє, що

Александр відзначив 23 вересня 233 р. н. е. пишний тріумф. Він виступив перед сенатом, де перерахував свої звитяги, підкреслюючи, що війна велася з грізним супротивником (НА, Severus Alexander 56.1–10). Уже після цього він отримав повідомлення з північних кордонів. І військо, котре ще не було розпущене з перської кампанії, відправилося на Рейн.

Серед основних прорахунків Александра Севера можна зазначити, що чисельнішою і якіснішою мала бути південна армія, адже вона безпосередньо несла загрозу вторгнення в райони Парсу. Ардашир, без сумніву, виступив би на захист своєї батьківщини – Персії [15, 216]. Саме побоювання вторгнення та спустошення римлянами Персії змусило Ардашира здійснити марш назустріч південній армії (Herodian 6.5.7). А тривала відсутність Александра на сході сприйнялося римлянами як ознакою його невпевненості та боязні. Хоча він поступив розумно, витративши час на підготовку війська. Однак це згодом вилилося у звинуваченні імператора в боягузливості [15, 216]. Можна додати, що тут погано спрацювала римська розвідка, котра мала попередити про всі пересування військ перських з'єднань.

Фактично, наслідком війни стало збереження римлянами своїх володінь на сході. Александр не приєднав нових земель, проте йому вдалося на певний час відвернути перську загрозу [11, 91]. Ардашир зрозумів, що наявні сили для завоювання Західної Азії не є достатніми для протистояння з Римом [13, 233]. Те, що Месопотамія була точно повернута Риму, свідчить будівництво дороги з Сингари до Карр 232 р. н. е. А римська залога в Хатрі перебувала приблизно до 238 або 240 р. н. е. [16, 150]. Проте кампанія негативно позначилася на військовому авторитеті Александра. Воїни не зуміли пробачити імператору загибель солдатів південної та північної груп. Адже саме на нього, як головнокомандувача, покладалась безпосередня вина. І з цим настроєм військо згодом відправилося на Рейн.

Висновки. Підсумовуючи, можна сказати, що Александр Север за вісім років мирного правління не провів жодної воєнної кампанії. Адже відносно стабільність кордонам Імперії забезпечили його попередники – Септімій Север та Каракалла. Це значно вплинуло на моральність та вірність римських воїнів. Ці фактори дають підставу розглянути Перську кампанію як вимушу-

ний акт, а не безпосередню ініціативу імператора. Тому ми припускаємо, що безпосередньою метою кампанії було розорення перських земель, як це в минулому здійснювалось проти Парфії. Адже не було необхідності порушувати воєнну-адміністративну систему римських провінцій на Сході. Хоча ця перша військова конфронтація не принесла рішучої перемоги жодній зі сторін, в Римі той факт, що просування персів було зупинено, розглядався як важливе досягнення Александра.

Однак в армії дедалі більше нагніталася ситуація у неспроможності імператора здійснювати командування військами, а грошові винагороди вже не могли приглушити невдоволення легіонерів. Правильним буде твердження, що результати цієї кампанії фактично стали причиною наступних, більш глобальних наслідків для Римської імперії.

Перспективним напрямом подальшого вивчення проблеми може бути дослідження перського походу Гурдіана III.

Література

1. Дибвойз Н.К. Политическая история Парфии / Н.К. Дибвойз ; пер. с англ., науч. ред. и библиографич. приложение В.П. Никонорова. – СПб. : Филологический факультет СПбГУ, 2008. – 816 с.
2. Дмитриев В.А. Всадники в сверкающей броне : военное дело сасанидского Ирана и история римско-персидских войн / В.А. Дмитриев. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2008. – 368 с.
3. Дмитриев В.А. Борьба Римской (Византийской) империи и сасанидского Ирана за преобладание в Передней Азии (III – VII вв.) / В.А. Дмитриев. – Псков : ПГПУ, 2008. – 148 с.
4. Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина : историческая б-ка Бека : в 2 т. / К. Крист ; под ред. Н.И. Диденко ; пер. с нем. – Ростов н/Д. : Феникс, 1997. – Т. 2. – 512 с.
5. Моммзен Т. История Рима : в 4 т. – Т. 4 (кн. VIII продолжение) / Т. Моммзен. – Ростов н/Д. : Феникс, 1997. – 640 с.
6. Петrenchко О. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н. е. : від «відновленої» Республіки до сенатської монархії / О. Петrenchко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 396 с.
7. Тарасюк Я. Британська кампанія Септімія Севера / Я. Тарасюк // Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. Серія «Історія» / гол. ред. О. Петrenchко. – 2017. – Вип. 40. – С. 249–259.

8. Тарнавський Р. Парфянська кампанія Марка Ліцінія Красса / Р. Тарнавський // Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка. Серія «Історія». – 2017. – Вип. 40. – С. 236–248.
9. Bivar A.D.H. The political history of Iran under the Arsacids / A.D.H. Bivar // The Cambridge History of Iran. – Cambridge : Cambridge University Press, 1983. – Vol. 3 (1) : The Seleucid, Parthian and Sasanid Periods. – P. 116–177.
10. Daryaee T. Ardaxsir and the Sasanian's Rise to Power / T. Daryaee // Anabasis. Studia Classica et Orientalia. – 2010. – Vol. 1. – P. 237–256.
11. Ertel A.B. The Life of Severus Alexander / A.B. Erte. – Vancouver : University of British Columbia, 1986. – VI, 234 p.
12. Haake M. Zwischen Severus Alexanders Triumph über die Sāsāniden im Jahre 233 und den Triumphfeierlichkeiten Diocletians und Maximians im Jahre 303 / M. Haake // Der römische Triumph in Prinzipat und Spätantike / ed. F. Goldbeck. – Boston ; Berlin : De Gruyter, 2017. – P. 357–396.
13. Hopkins R.V.N. The life of Alexander Severus / R.V.N. Hopkins. – London : Cambridge University Press, 1907. – XX, 284 p.
14. Maksymiuk K. Geography of Roman-Iranian wars. Military operations of Rome and Sasanian Iran / K. Maksymiuk. – Siedlce : UPH, 2015. – 143 p.
15. McHugh J. Emperor Alexander Severus: Rome's Age of Insurrection, AD 222–235 / J. McHugh. – Barnsley : Pen and Sword, 2017. – XIV, 352 p.
16. Millar F. The Roman Near East, 31 B.C.–A.D. 337 / F. Millar. – Cambridge, Massachusetts, London : Harvard University Press, 1994. – XXIX, 587 p.
17. The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars Ad 226–363 : A Documentary History / eds. M.H. Dodgeon, S.N.C. Lieu. – New York and London : Routledge, 2005. – XIII, 377 p.

References

1. Dibvoiz, N.K. (2008). *Politieskaia istoriia Parfii [A Political History of Parthia]*. V.P. Nikonorova (Ed.). Saint Petersburg: Filologicheskii fakultet SPbGU [in Russian].
2. Dmitriev, V.A. (2008a). *Vsadniki v sverkaiushchei brone: voennoe delo sasanidskogo Irana i istoriia rimsko-persidskikh vojn [Riders in glittering armor: Sassanian Iranian Warfare and the History of the Roman-Persian Wars]*. Saint Petersburg: Peterburgskoe Vostokovedenie [in Russian].
3. Dmitriev, V.A. (2008b). *Borba Rimskoi (Vizantiiskoi) imperii i sasanidskogo Irana za preobladanie v Perednei Azii (III – VII vv.) [The struggle*

gle of the Roman (Byzantine) empire and the Sassanian Iran for dominance in Western Asia (III – VII centuries)]. Pskov: PGPU [in Russian].

4. Krist, K. (1997). *Istoriia vremen rimskikh imperatorov ot Avgusta do Konstantina [The history of the Roman Emperors from Augustus to Constantine]*. N.I. Didenko (Ed.). (Vols. 1–2; Vol. 2). Rostov-na-Donu: Feniks [in Russian].

5. Mommzen, T. (1997). *Istoriia Rima [History of Rome]*. (Vols. 1–4; Vol. 4). Rostov-na-Donu: Feniks [in Russian].

6. Petrechko, O. (2009). *Suspilno-politychnyi rozvytok Rymaskoi imperii v I – na poch. III st. n. e.: vid «vidnovlenoi» Respubliky do senatskoi monarkhii [Socio-political development of the Roman Empire in the first century – at the beginning of the third century A.D.: from «restored» Republic to the Senate monarchy]*. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU imeni I. Franka [in Ukrainian].

7. Tarasiuk, Ya. (2017). Brytanska kampaniia Septimii Severa [The British campaign of Septimius Severus]. In O. Petrechko (Ed.), *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. I. Franka. Seriiia «Istoriia» – Problems of the humanities: a collection of scientific works of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. «History» Series*, 40, 249–259 [in Ukrainian].

8. Tarnavskiy, R. (2017). Parfianska kampaniia Marka Litsiniia Krassa [The Parthian campaign of Marcus Licinius Crassus]. In O. Petrechko (Ed.), *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. I. Franka. Seriiia «Istoriia» – Problems of the humanities: a collection of scientific works of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. «History» Series*, 40, 236–248 [in Ukrainian].

9. Bivar, A.D.H. (1983). The political history of Iran under the Arsacids. In E. Yarshater (Ed.), *The Cambridge History of Iran. Vol. 3 (1): The Seleucid, Parthian and Sasanid Periods* (pp. 116–177). Cambridge: Cambridge University Press.

10. Daryaei, T. (2010). Ardaxsir and the Sasanian's Rise to Power. *Anabasis. Studia Classica et Orientalia*, 1, 237–256.

11. Ertel, A.B. (1986). *The Life of Severus Alexander*. Vancouver: University of British Columbia.

12. Haake, M. (2017). Zwischen Severus Alexanders Triumph über die Sāsāniden im Jahre 233 und den Triumphfeierlichkeiten Diocletians und Maximians im Jahre 303 [Between Severus Alexander's triumph over the Sasanids in 233 and the triumphal celebrations of Diocletian and Maximian in 303]. In F. Goldbeck (Ed.), *Der römische Triumph in Prinzipat und*

Spätantike – The Roman Triumphal Procession in the Principate and Late Antiquity (pp. 357–396). Boston; Berlin: De Gruyter [in German].

13. Hopkins, R.V.N. (1907). *The life of Alexander Severus*. London: Cambridge University Press.

14. Maksymiuk, K. (2015). *Geography of Roman-Iranian wars. Military operations of Rome and Sasanian Iran*. Siedlce: UPH.

15. McHugh, J. (2017). *Emperor Alexander Severus: Rome's Age of Insurrection, AD 222–235*. Barnsley: Pen and Sword.

16. Millar, F. (1994). *The Roman Near East, 31 B.C.–A.D. 337*. Massachusetts, London: Harvard University Press.

17. Dodgeon, M.H., & Lieu, S.N.C. (Eds.). (2005). *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226–363: A Documentary History*. New York and London: Routledge.

TARASIUK Yaroslav – Postgraduate Student, World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (yarik199237@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8090-977X>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.155728>

THE PERSIAN CAMPAIGN OF SEVERUS ALEXANDER

Abstract. *The article is devoted to the study of the Persian campaign of Emperor Severus Alexander. The Roman Army crisis as well as the modalities for the preparation of the campaign against Ardashir the Unifier has been described. It is established the lack of authority of Severus Alexander among the Roman soldiers. The campaign was a necessity rather than an Emperor's initiative. The Roman ruler was well aware of the strength of the new enemy, the same way he realized all possible consequences of the campaign. The long-term preparation for this campaign was later interpreted as a sign of Alexander's weakness.*

There was a mutiny in the Roman army during the preparation for military operations. It testified about the precarious position of Alexander. However, he managed to restore order in the army, which enabled him to wage war. The Roman army operated in three groups, which was the most successful strategy. However, the underestimation of enemy's military maneuvers, excessive caution and fatigue of

Roman legionaries became a negative factor. Ardashir made a quick march and defeated the southern Roman group. At a critical moment, Alexander realized the potential threat of total defeat of his troops, so he moved to Syria. The defeat of the southern group had a depressing effect on the Roman soldiers. However, the casualties were moderate and this made it possible to prepare for a new campaign. Nevertheless, the lack of a new threat from the Persians allowed Alexander to end the war.

The war actually ended with a stalemate. Alexander succeeded in returning the eastern provinces under the rule of Rome and for a few years to stop the encroachments of the Sasanian Empire. In Rome, it was perceived as a success and allowed him to celebrate the triumph. However, significant military losses complicated the military-political situation in the Roman Empire. In fact, the Persian campaign was a prologue to the beginning of the third-century crisis.

Key words: *Severus Alexander, Ardashir I, Rome, Persia, Mesopotamia, Persians, army.*

Стаття надійшла до редакції 20.09.18

УДК 94(37)(092)

ТАРНАВСЬКИЙ Роман – аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (romaha94romaha@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7409-0860>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.154824>

ДІЯЛЬНІСТЬ МАРКА ЛІЦІНІЯ КРАССА У ПЕРІОД ДИКТАТУРИ СУЛЛИ

***Анотація.** У статті розглянуто діяльність Марка Ліцінія Красса у період диктатури Сулли. Доведено, що діяльність Красса під час громадянської війни на теренах Апеннінського півострова була досить успішною. Особливого успіху він досягнув у вирішальній битві біля Коллінських воріт. Успішні дії Красса призвели до отримання важливої перемоги, яка мала суттєве значення для загального успіху сулланців у громадянській війні. Доведено, що під час політичних проскрипцій Красс проявив себе не з кращого боку, зловживаючи своїм становищем. Це дало йому змогу накопичити величезні статки, однак призвело до втрати довіри з боку Сулли. Тому політична кар'єра Красса не була підтримана Суллою у період його диктатури.*

***Ключові слова:** Стародавній Рим, Марк Ліціній Красс, громадянська війна, диктатура Сулли.*

Постановка проблеми. Диктатура Сулли (82–79 р. до н. е.), що була санкціонована народними зборами [10, 43], стала важливим етапом становлення Римської держави. Було проведено низку суттєвих реформ, які мали значний вплив на подальший розвиток Римської держави. Недарма Суллу подекуди називають першим імператором. Суллу інколи також називають найвидатнішим політичним талантом свого покоління [4, 57]. Його диктатура була часом, коли ламалися уставлені стереотипи на ведення політичної боротьби, формувалися нові підходи до політичних інститутів Стародавнього Риму і, зрештою, римської конститу-

ції. Було впорядковано проходження магістратур, зменшилося значення трибутних коміцій, натомість зміцнилася влада сенату. Зрештою Сулла був першим, хто застосував таку форму політичної боротьби, як проскрипції. Диктатура Сулли, як точно зазначається в історіографії: «стала важливою віхою на шляху Риму до одноосібної влади. Уперше Рим був захоплений власними легіонами, а політичні опоненти Сулли зазнали репресій у формі проскрипцій» [7, 163]. Згодом ця практика буде повторена членами другого тріумвірату. У період диктатури Сулли відбулося становлення політичної діяльності низки політиків, які згодом визначали політичне життя у Стародавньому Римі. Це, зокрема, Гай Юлій Цезар, Помпей Великий і Марк Ліціній Красс. Саме Суллу, у його боротьбі з маріанцями, підтримував Красс. З огляду на це видається важливим дослідити діяльність Марка Ліцінія Красса у період диктатури Сулли. Це допоможе краще зрозуміти його становлення як політика, з'ясувати мотиви його подальшої політичної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що діяльність Марка Ліцінія Красса у період диктатури Сулли досліджена недостатньо. Окремі згадки про діяльність Красса у цей період містяться у дослідженнях, присвячених власне диктатурі Сулли. Проте вони акцентують не на питаннях, які нас цікавлять, а саме на проблемі становлення Публія Ліцінія Красса як політика. Водночас у дослідженнях, присвячених безпосередньо Крассу, період диктатури Сулли здебільшого згадується вкрай побіжно, якщо не оминається взагалі. Більш популярним сюжетом є участь Публія Ліцінія Красса у першому тріумвіраті чи його Парфянський похід [1; 2]. Все ж у низці робіт розкрито, окрім іншого, і окремі моменти у діяльності Публія Ліцінія Красса у період диктатури Сулли. До таких праць можна віднести монографію польського дослідника Мацея Пієгоня, який наголошує на тому, що: «Діяльність Красса у період правління Сулли (82–78 р.) висвітлена джерелами дуже бідно» [16, 47]. Важливому епізоду громадянської війни – битві біля Коллінських воріт, щодо участі у якому Публія Ліцінія Красса до сьогодні точаться дискусії в історіографії, присвятили увагу низка дослідників. Зокрема, це Х. Малден [12]. Російський дослідник А. Короленков висловив думку, що Красс у цій битві виконував свою частину задума-

ного Суллою плану [3, 261]. В українській історіографії діяльність Марка Ліцінія Красса у період диктатури Сулли не розглядалася.

Метою статті є проаналізувати діяльність Публія Ліцінія Красса у період диктатури Сулли.

Луцій Корнелій Сулла переміг у громадянській війні своїх противників, що згуртувалися під прапорами Гнея Папірія Карбона та Гая Марія Молодшого (83–82 рр. до н. е.). У ході цієї війни Красс приєднався до Сулли разом із військовим загоном. Цей крок Красса видається логічним, якщо взяти до уваги ту обставину, що його батько і брат були страчені противниками Сулли (Plut. Crass. 4.1). Основу дружини Красса, ймовірно, склали 2 500 воїнів, що були відібрані Крассом з числа його прихильників у Іспанії (Plut. Crass. 6.1). Важко сказати, чи Красс приєднався до Сулли ще коли той був у Греції, чи уже після того, як переправився до Італії. Джерела щодо цього однозначної відповіді не дають. Діяльність Красса під час громадянської війни на теренах Апеннінського півострова була досить успішною. Зокрема, він досить вдало виконав доручення Сулли щодо набору війська, однак особливого успіху він досягнув у вирішальній битві поблизу Рима, коли сам Сулла та кероване ним військо зазнало поразки. Натомість Красс, який командував правим крилом, отримав перемогу і переслідував ворога до самої ночі, після чого послав до Сулли вісника з повідомленням про успіх (Plut. Crass. 6.6). Це так звана битва біля Коллінських воріт. У життєписі Сулли Плутарх досить докладно розповідає про неї. Зокрема, говорить про те, що соратники Сулли радили йому не поспішати з початком битви, давши змученим після переходу солдатам час відновити сили. Проте Сулла не дослухався до цих порад і сам заледве не був вражений ворожим списом. Ліве крило війська Сулли, яким він сам командував, було розбите. Зазнавши великих втрат, Сулла знайшов порятунок у своєму таборі (Plut. Sull. 29.4–7). Водночас потрібно зауважити, що відомості про таку велику роль Сулли у цій битві, які повідомляє Плутарх, іншим історикам невідомі. Наприклад, Веллей Патеркул, розповідаючи про цю битву, зовсім не згадує Красса (Vell. Pat. 27.3), що видається досить дивним, зважаючи на роль у ній останнього у битві, якщо вірити повідомленню Плутарха. У будь-якому разі, перемога у цій битві дала Суллі значні дивіденди з точки зору по-

дальших перспектив у громадянській війні. Зокрема, капітулював гарнізон стародавнього міста Пренеста, яке було важливим опорним пунктом противників Сулли у Лації і до того часу чинило запеклий опір [11, 276].

Оцінюючи цей епізод, звернемо увагу на те, що Красс, як ми уже зазначали раніше: «...зумів навести тверду дисципліну в легіонах під час придушення повстання Спартака і завдав вирішальної поразки армії повстанців. Однак коли мова йде про парфянський похід, то саме Красс повністю відповідальний за цю поразку» [9, 244–245]. Справді, придушуючи повстання під проводом Спартака, Красс діяв дуже рішуче: «Щоб змусити армію коритися, Красс покарав її децимацією... Красс міг покластися на *imperium proconsulare*, задля підтримання військової дисципліни» [15, 80]. Цей успіх у боротьбі з повсталими рабами справив велике враження на римлян. Більше того, у сучасній історіографії надання сенатом Крассу проконсульського імперія для придушення повстання Спартака, після того, як від командування армії були усунуті консули, прямо пов'язують із його перемогою біля Коллінських воріт [18, 222]. Мабуть, з цим можна погодитися. Насправді, якщо б Красс не сприймався як переможець цієї битви, його кандидатура не знайшла б схвалення сенаторів. Більше якихось відчутних здобутків як командувач військом, Красс на той момент не мав. Очевидно, битва біля Коллінських воріт була лише епізодом громадянської війни, нехай і дуже важливим. Вона засвідчила, що Красс має здібності полководця, що підтвердили події періоду війни зі Спартаком. Водночас його катастрофа у кампанії проти Парфії показує, що битву біля Коллінських воріт, як свідчення наявності у Красса таланту полководця та стратегічного мислення, не варто переоцінювати.

Ще один важливий момент, на який потрібно звернути увагу, полягає у тому, що уже під час громадянської війни Красс проявив себе не із зовсім гарного боку. З'явилася інформація, що, буцімто, після захоплення міста Тудер в Умбрії його зазідали у привласненні більшої частини цінностей і про це доповіли Суллі (Plut. Crass. 6.5). Проте Сулла залишив це без наслідків. Мабуть, негативні наслідки такої діяльності підвладного йому полководця не були настільки значними у громадській думці, щоб переважити його корисність у військовій справі. Справді,

Сулла умів дуже добре прораховувати наслідки своїх дій та дій інших людей. Недарма, як передає Плутарх, противник Сулли Карбон сказав, що, воюючи з лисицею та левом, які жили в душі Сулли, він більше потерпав від лисиці (Plut. Sull. 28.3). Можна, звичайно, розглядати діяльність Сулли як таку, що визначається хитрістю, а можна і як приклад розважливості й тверезого розрахунку.

Переможне завершення громадянської війни не лише створило сприятливі умови для отримання прихильниками Сулли політичних дивідендів, але й дало їм можливість поліпшити їхнє матеріальне становище. Цим поспішив скористатися і Красс. Мова йде про запроваджений Суллою механізм проскрипцій, що були спрямовані проти політичних противників. Сулла був першим римським політиком, що звернувся до такої практики. Суть проскрипцій зводилася до такого: «Ті, хто був внесений до проскрипційного списку, мали бути негайно страчені. Ті, хто наважиться їм якось допомогти, мали бути страчені. Однак ті, хто вб'є внесеного у проскрипційний список отримають винагороду, навіть якщо раб уб'є свого пана» [14, 118]. Цілком правильно Карл Кріст вказує: «Коли в часи проскрипцій Сулли раби доносили на своїх переслідуваних за політичними мотивами хазяїв, була поставлена під питання сама солідарність і спільність інтересів рабовласників» [5, 42]. Такий спосіб збагачення не сприймався позитивно римлянами. Але для того, хто не дуже зважав на громадську думку, була добра нагода розбагатіти: «Красс нажив величезний масток у період проскрипцій Сулли і не вважав заможним того, хто не може утримати на свої кошти легіон» [8, 38]. Тому не дивно, що римляни вважали жадобу до наживи єдиною вадою Красса (Plut. Crass. 2.1), приписуючи йому такі риси характеру, як корисливість та скнарість (Plut. Crass. 6.5).

Усе ж для репутації Красса зловживання під час проскрипцій не минули безслідно. Про нього пішов негативний поголос, боцімто він скуповує за безцінь багаті маєтки або випрошує їх для себе у подарунок. Говорили, що у Бруттії він вніс когось у проскрипційний список не за наказом Сулли, а через корисливі мотиви, що Суллі вельми не сподобалося. За словами Плутарха, Сулла був дуже обурений цим фактом і після цього більше не вдавався до послуг Красса для жодних громадських справ (Plut.

Crass. 6.6–7). У сучасній історіографії цей факт розглядається як ймовірний. Зокрема, Робін Сігер зазначає, що внаслідок таких корисливих дій, Красс отримав тривале незадоволення Сулли [17, 198]. Отже, у такому разі жага до наживи мала для Красса досить високу ціну – він втратив можливість скористатися підтримкою диктатора Сулли у питаннях просування кар'єрною драбиною. Немає свідчень того, що Сулла під час диктатури доручив йому виконувати якісь завдання, обіймати якусь магістратуру чи виконувати обов'язки у якійсь жрецькій колегії. Натомість Помпею Сулла виказував усілякі почесті і найбільшу повагу. Уже тоді у Красса зародилося прагнення суперництва з Помпеєм. Останній був молодшим за Красса, не мав такого як той славного батька, але уже вкрив себе славою перемог і проявив себе дуже гідно. Мабуть, особливо прикро було Крассові спостерігати за повагою, яку виказував Помпею Сулла. Справді, як передає Плутарх, Сулла з непокритою головою вставав при появі Помпея і називав його імператором. У такий спосіб Сулла не часто вшановував навіть людей старшого за себе віку, які займали рівне з ним становище у суспільстві (Plut. Crass. 6.4). Красс заздрих успіхам Помпея, який отримав тріумф ще до того, як став сенатором, а співгромадяни прозвали його «Великим» – *Magnus*. Одного разу, коли хтось сказав, що прийшов Помпей Великий, Красс зі сміхом запитав: «наскільки ж він великий?» (Plut. Crass. 7.1). У цьому контексті потрібно зауважити, що не зовсім позитивне ставлення до Красса можна прослідкувати не лише з боку Сулли, але й досить широкого загалу. Недарма Красс не отримав від римлян почесне ім'я, як його отримав той же Сулла – *Felix* (Щасливий), чи Помпей – *Magnus* (Великий). А про те, що почесним іменам надавалося великого значення, свідчить хоча б той факт, що Плутарх у біографіях Фабія, Сулли та Помпея детально зупиняється на тому, як вони отримували свої когномени та агномени [13, 465–467].

Усе ж, хоча Красс і не зміг заручитися підтримкою з боку Сулли для своєї політичної кар'єри, він зумів скористатися нагодою і накопичити величезні статки. На початку політичної діяльності маєток Красса оцінювався не більше трьохсот талантів (Plut. Crass. 2.2). Хоча це сума не така уже й мала, вона не йде у жодне порівняння з тими багатствами, якими він заволодів зго-

дом. Більшу частину свого багатства Красс здобув з полум'я пожеж та бід війни, використавши суспільні нещастя як засіб для отримання величезних прибутків. За повідомленням Плутарха, коли Сулла заволодів Римом, він почав розпродувати майно страчених і намагався зробити своїми співучасниками якомога більшу кількість впливових осіб. У цій ситуації Красс не відмовлявся ні отримувати від Сулли, ні купувати. Крім того, Красс почав купувати рабів-архітекторів та будівельників, а потім, коли їх набралось у нього понад п'ятсот, почав скуповувати ті будівлі, які були знищені пожежею, та сусідні з ними. Зрозуміло, що ці будинки продавалися за цінами, суттєво нижчими за ринкові, бо, як передає Плутарх: «їхні власники були переповнені страхом та невпевненістю». Таким чином, більша частина Рима стала власністю Красса. Крім того, він володів великою кількістю срібних копалень, багатих земель, забезпечених робочою силою. До того ж, у Красса була велика кількість рабів, причому – висококваліфікованих: читців, писців, майстрів по сріблу, домоправителів, офіціантів. Він пильно стежив за їх навчанням і контролював цей процес дуже ретельно (Plut. Crass. 2.3–8). Великі багатства Красса зробили його зарозумілим та зверхнім щодо тих, хто не мав значного маєтку. Повідомляючи про те, як Красс накопичував свої багатства і як він ними вихвалявся, Плутарх протиставляє йому Марія, який наділив солдат землею (по чотирнадцять югерів кожного) і дізнавшись, що вони вимагають більше, відповів: «Нехай у майбутньому не буде жодного римлянина, який вважав би малим наділ, достатній, щоб його прогородувати» (Plut. Crass. 2.8).

Бачимо, що політичні амбіції Марка Ліцінія Красса у період диктатури Сулли стримувалися відсутністю підтримки з боку диктатора. Тому його діяльність була зосереджена на отриманні максимально можливих матеріальних дивідендів від своєї участі у громадянській війні на боці переможця. Згодом Красс не буде принципово відстоювати непорушність сулланської конституції, як ми це бачимо на прикладі його взаємовідносин із Луцієм Квінкцієм [6, 153]. Така політика забезпечила Крассу врешті-решт не лише матеріальні, але й такі бажані політичні дивіденди. Він став членом так званого Першого тріумвірату. Знаменно, що саме Красс та Помпей були визначальними фігу-

рами цього об'єднання, яке, на відміну від Другого тріумвірату, засновувалося на «amicitia», а не на повноваженнях магістратів [19, 205]. Проте всі ці досягнення були перекреслені катастрофою, якою закінчився його похід на Схід, головним винуватцем якої був ніхто інший як Марк Ліціній Красс.

Висновки. Підсумовуючи, наголосимо, що перебування Марка Ліцінія Красса у таборі Сулли було логічним з огляду на ту обставину, що його батька і брата стратили противники Сулли. Красс приєднався до Сулли, очолюючи загін, основу якого, ймовірно, складала 2 500 воїнів, що приєдналися до нього в Іспанії. Діяльність Красса під час громадянської війни на теренах Апеннінського півострова була досить успішною. Зокрема, він досить вдало виконав доручення Сулли щодо збору війська. Однак особливого успіху досягнув у вирішальній битві біля Коллінських воріт. Саме успішні дії Красса забезпечили важливу перемогу, яка мала суттєве значення для загального успіху у громадянській війні. Під час політичних проскрипцій Красс проявив себе не з кращого боку, зловживаючи своїм становищем. Це дало йому можливість накопичити величезні статки, однак призвело до втрати довіри з боку Сулли. Тому політична кар'єра Красса не була підтримана Суллою у період його диктатури. Згодом Красс досягнув високого становища у державі, спираючись на величезні кошти, накопичені ним у період диктатури Сулли та вмівло експлуатуючи свій успіх у битві біля Коллінських воріт.

Перспективним напрямом подальшого вивчення проблеми може бути дослідження діяльності Публія Ліцінія Красса у період, що розпочався після складання Суллою повноважень диктатора.

Література

1. Беликов А.П. Парфянский поход Красса: военно-технический аспект / А.П. Беликов // *Para bellum*. – 2001. – № 12. – С. 21–24.
2. Бокшанин А.Г. Битва при Каррах (Война Марка Лициния Красса с Парфией в 54 – 53 гг. до н. э.) / А.Г. Бокшанин // *ВДИ*. – 1949. – № 4. – С. 41–50.
3. Короленков А.В. Битва при Коллинских воротах / А.В. Короленков // *ПЕНТХОНТАЕТИА*. Исследования по античной истории и культуре : сборник, посвященный юбилею Игоря Евгеньевича Сурикова. – СПб., 2016. – С. 255–261.

4. Короленков А.В. Лев и лисица : психологические приемы Суллы в войне с марианцами / А.В. Короленков // АМА. – 2002. – № 11. – С. 57–64.
5. Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина / К. Крист. – Ростов н/Д. : Феникс, 1997. – Т. 1. – 574 с.
6. Любимова О.В. Марк Лициний Красс и плебейские трибуны 70-х годов I в. до н. э. / О.В. Любимова // ВДИ. – 2013. – № 2. – С. 148–157.
7. Петrenchко О. Політичні репресії : Сулла та Другий триумвірат / О. Петrenchко // Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія». – 2013. – Вип. 32. – С. 163–174.
8. Петrenchко О. Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» Республіки до сенатської монархії : монографія : [для вищ. навч. закладів] / О. Петrenchко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 396 с.
9. Тарнавський Р. Парфянська кампанія Марка Ліцинія Красса / Р. Тарнавський // Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка. Серія «Історія». – 2017. – Вип. 40. – С. 236–248.
10. Утченко С.Л. Юлий Цезарь / С.Л. Утченко. – М. : Мысль, 1976. – 365 с.
11. Last H. Sulla / H. Last, R. Gardner // Cambridge Ancient History. Vol. 9 / ed. S.A. Cook, F.E. Adcock, M.P. Charlesworth. – Cambridge : Cambridge University Press, 1932. – P. 261–312.
12. Malden H.E. The Battle at the Colline Gate, B.C. 82 / H.E. Malden // The Journal of Philology. – 1886. – Vol. 15. – P. 103–110.
13. Marshall B. Crassus and the Cognomen Dives / B. Marshall // Historia. – 1974. – Vol. 22. – № 4. – P. 459–467.
14. Petrechko O. Political Persecution – Sulla and the Second Triumvirate / O. Petrechko // Lucius Cornelius Sulla, History and Tradition / ed. by D. Słapek, I. Łuć. – Lublin : Maria Curie-Skłodowska University Press, 2013. – P. 117–126.
15. Petrechko O. The funeral ceremony and disunity in the army of Spartacus / O. Petrechko // Spartacus, History and Tradition / ed. by D. Słapek. – Lublin : Maria Curie-Skłodowska University Press, 2018. – P. 75–83.
16. Pięgoń M. Krassus: polityk niespełnionych ambicji / M. Pięgoń. – Kraków : Historia Jagellonica, 2011. – 292 s.
17. Seager R. Sulla / R. Seager // Cambridge Ancient History. Vol. 9 / eds. J.A. Crook, A. Lintott, E. Rawson. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – P. 165–207.

18. Seager R. The rise of Pompey / R. Seager // Cambridge Ancient History. Vol. 9 / eds. J.A. Crook, A. Lintott, E. Rawson. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – P. 208–228.

19. Stanton G.R. The Coalition between Pompeius and Crassus 60 – 59 B.C. / G.R. Stanton, B.A. Marshall // Historia. – 1975. – Vol. 24. – № 2. – P. 205–219.

References

1. Belikov, A.P. (2001). Parfianskii pokhod Krassa: voenno-tekh-nicheskii aspekt [The Parthian expedition of Crassus: the military-technical aspect]. *Para bellum*, 12, 21–24 [in Russian].

2. Bokshchanin, A.G. (1949). Bitva pri Karrakh (Voina Marka Litcinniia Krassa s Parfiei v 54 – 53 gg. do n.e.) [The Battle of Carrhae (War of Mark Licinius Crassus with Parthia in 54 – 53 BC)]. *Vestnik Drevnei Istorii – The bulletin of Ancient History*, 4, 41–50 [in Russian].

3. Korolenkov, A.V. (2016). Bitva pri Kollinskikh vorotakh [Battle of the Colline Gate]. *PENTHKONTAETIA. Issledovaniia po antichnoi istorii i kulture: sbornik, posviashchennyi iubileiu Igoria Evgenevicha Surikova – PENTHKONTAETIA. Studies in ancient history and culture: Collection dedicated to the anniversary of Igor Surikov* (pp. 255–261). Sankt-Peterburg [in Russian].

4. Korolenkov, A.V. (2002). Lev i lisitca: psikhologicheskie priemy Sully v voine s mariantcami [The Lion and the Fox: psychological techniques of Sulla in the war with the Marians]. *Antichnyi mir i arkheologiiia – Antique world and archeology*, 11, 57–64 [in Russian].

5. Krist, K. (1997). *Istoriia vremen rimskikh imperatorov ot Avgusta do Konstantina* [The history of the Roman Emperors from Augustus to Constantine]. (Vol. 1). Rostov-na-Donu: Feniks [in Russian].

6. Liubimova, O.V. (2013). Mark Litcinni Krass i plebeiskie tribuny 70-kh godov I v. do n.e. [Marcus Licinius Crassus and the plebeian tribunes of the 70s of the first century BC]. *Vestnik Drevnei Istorii – The bulletin of Ancient History*, 2, 148–157 [in Russian].

7. Petrechko, O. (2013). Politychni represii: Sulla ta Druhyi triumvirat [Political persecution: Sulla and the Second Triumvirate]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Istoriia» – Problems of the humanities: a collection of scientific works of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. «History» Series*, 32, 163–174 [in Ukrainian].

8. Petrechko, O. (2009). *Suspilno-politychnyi rozvytok Rym'skoi Imperii v I – na poch. III st. n. e.: vid «vidnovlenoi» Respubliky do senatskoi*

monarkhii [Socio-political development of the Roman Empire in the first century – at the beginning of the third century A.D.: from «restored» Republic to the Senate monarchy]. Lviv: vydavnychyi tsentr LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

9. Tarnavskiy, R. (2017). Parfianska kampaniia Marka Litsiniia Kra-ssa [The Parthian campaign of Marcus Licinius Crassus]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. Ivana Franka. Serii «Istoriia» – Problems of the humanities: a collection of scientific works of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. «History» Series*, 40, 236–248 [in Ukrainian].

10. Utchenko, S.L. (1976). *Iulii Tsezar [Julius Caesar]*. Moskva: Mysl [in Russian].

11. Last, H., & Gardner, R. (1932). Sulla. In S.A. Cook, F.E. Adcock, M.P. Charlesworth (Eds.), *Cambridge Ancient History*, 9, 261–312. Cambridge: Cambridge University Press.

12. Malden, H.E. (1886). The Battle at the Colline Gate, B. C. 82. *The Journal of Philology*, 15, 103–110.

13. Marshall, B. (1974). Crassus and the Cognomen Dives. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 22 (4), 459–467.

14. Petrechko, O. (2013). Political Persecution – Sulla and the Second Triumvirate. In D. Ślapek, I. Łuc (Eds.), *Lucius Cornelius Sulla, History and Tradition* (pp. 117–126). Lublin: Maria Curie-Skłodowska University Press.

15. Petrechko, O. (2018). The funeral ceremony and disunity in the army of Spartacus. In D. Ślapek (Ed.), *Spartacus, History and Tradition* (pp. 75–83). Lublin: Maria Curie-Skłodowska University Press.

16. Piegdoń, M. (2011). *Krassus: polityk niespełnionych ambicji [Crassus: a politician with unfulfilled ambitions]*. Kraków: Historia Iagellonica [in Polish].

17. Seager, R. (1992). Sulla. In J.A. Crook, A. Lintott, E. Rawson (Eds.), *Cambridge Ancient History*, 9, 165–207. Cambridge: Cambridge University Press.

18. Seager, R. (1992). The rise of Pompey. In J.A. Crook, A. Lintott, E. Rawson (Eds.), *Cambridge Ancient History*, 9, 208–228. Cambridge: Cambridge University Press.

19. Stanton, G.R., & Marshall, B.A. (1975). The Coalition between Pompeius and Crassus 60 – 59 B.C. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 24 (2), 205–219.

TARNAVSKIY Roman – Postgraduate Student, World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (romaha94romaha@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7409-0860>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.154824>

THE ACTIVITY OF MARCUS LICINIUS CRASSUS DURING THE DICTATORSHIP OF SULLA

Abstract. *The appearance of Marcus Licinius Crassus in Sulla's camp was logical, as his father and brother were executed by Sulla's opponents. Crassus joined Sulla, leading a unit of around 2.500 soldiers who had joined him in Spain. Crassus' activity during the civil war on the territory of the Italian Peninsula was very successful. For instance, he coped with Sulla's task of recruitment. He achieved particular success in the decisive battle of the Colline Gate in 82 BC. It was the successful actions of Crassus that led to an important victory, which was crucial for overall success in the civil war. But during the civil war, Crassus showed the lack of moral qualities. There was information allegedly after the occupation of the city of Tuder in Umbria, he was suspected of misappropriating most of the valuable items. It was reported to Sulla. However, Sulla left it without consequences. During political persecution, Crassus also did not turn out well, abusing his position. This allowed him to accumulate tremendous wealth, but led to the loss of confidence on the part of Sulla. There was a rumor that in Bruttium he added someone to the proscription list not by order of Sulla, but through moneygrubbing motives, and Sulla didn't like it very much. According to Plutarch, Sulla was very outraged by this fact and after that he no longer resorted to Crassus for any public affairs. That is why the political career of Crassus was not supported by Sulla during his dictatorship. Already at that time, Crassus had a desire to compete with Pompey, whom Sulla showed great respect.*

Subsequently, Crassus obtain a high position in the Roman State, relying on the huge funds accumulated during the period of the Sulla's dictatorship and skillfully using his success in the battle of Colline Gate.

Key words: *Ancient Rome, Marcus Licinius Crassus, Civil War, dictatorship of Sulla.*

УДК 94(3):91(492.61/.62)

ТИМОШЕНКО Марта – PhD, старший викладач кафедри класичних, візантійських та середньовічних студій (КлаВіС), Український католицький університет (timoshka@ucu.edu.ua)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6093-9904>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.148722>

**АНТИЧНА СПАДЩИНА
У КОМЕНТАРІ ГОЛЛАНДСЬКОГО КАРТОГРАФА
АБРАГАМА ОРТЕЛІЯ ДО МАПИ
ПОНТУ ЕВКСИНСЬКОГО 1590 року**

Анотація. У статті автором аналізується енциклопедична ерудиція з античної історії та географії голландського картографа Абрагама Ортелія, який у 1590 р. видав мапу Понту Евксинського разом з цінним латиномовним коментарем до неї. Детальний розгляд цього джерела має на меті показати його структуру, уявлення та рівень знань людини в епоху не просто великих географічних відкриттів, а й неабияке зацікавлення та попит на історичну географію в кінці XVI ст.

Ключові слова: мапи, альбом, голландська картографія, Понт Евксинський, греко-римські історики, топоніми.

Постановка проблеми. В історії світової картографії ім'я голландця Абрагама Ортелія (або Ортельса) після Клавдія Птолемея та Герарда Меркатора є чи не найбільш відомим, а за популярністю його атлас *Theatrum orbis terrarum* «Театр» або «Видовище світу земного» у першому виданні з 70 мапами, що почав виходити в Антверпені з 20 травня 1570 р., обійшов навіть карти великого Меркатора. Підтвердженням цьому є хоча би той факт, що «Театр» видавався більше 40 разів (виходив навіть після смерті картографа у 1598 р. аж до 1624 р.) та був перекладений шістьма європейськими мовами з латини: голландською, німецькою, французькою, італійською, англійською та іспанською, один з яких латиномовний з 1584 р. маємо у науковій бібліотеці

ім. В.І. Вернадського¹. З 1579 р. фламандський майстер започаткував до свого атласу спеціальний додаток з трьох історичних мап, *Parergon* (про усі значення цього слова детальніше див. [8, 50]). Упродовж наступних років Ортелій постійно доповнював його новими регіональними картами на історичну тематику *sacrum et profanum*, так що станом на 1598 р. виник незалежний історичний атлас з 39-ма мапами [8, 49], який часом з'являвся в одному виданні разом з «Театром». В історії картографії фламандець відомий передовсім як батько європейського «кишенькового» атласу. Менше, на наш погляд, проаналізовано його заслуги в галузі історичної географії. Адже, якщо при створенні «Театру» Ортелій копіював відомі йому мапи світу інших авторів [3, 104], то історичні він малював та коментував латиною сам з надзвичайною ерудицією (майже на кожній мапі Ортелій зазначає: «ex sonatibus geographicis Abrahami Ortelij» (див. Іл. 3)), кольорові гравюри до яких робив вже згодом Ян Вірікс. Саме «Парергон» на сьогодні не є докладно вивченим історико-картографічним джерелом. У ньому маємо 5 мап, присвячених паломництвам та історичній географії Св. Землі, наприклад, *Geographia sacra sv. Pavla, patriarxa Avraama* та ін., решта 34 – історичні карти на античну тематику. Серед них нашу увагу привернула мапа Понту Евксинського 1590 р., а також латиномовний коментар до неї. Їх детальний аналіз є важливим сьогодні, адже дає нам можливість зрозуміти рівень уявлень голландців про класичну історію та географію у XVI ст. Важливо також, що після мап Клавдія Птолемея та Пейтенгерових таблиць, вона є наступним картографічним джерелом до вивчення античних топонімів берегової лінії Понту, своєрідним архівом давніх згадок та описів об'єктів довкола Чорного моря.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Найбільше дослідників цікавив «Театр» Ортелія: аналізувався як каталог авторів, використаних ним при створенні альбому [6; 9], так і самі мапи у ньому [7]. Що ж до «Парергону», є недавнє дослідження про паломницькі карти [8]. Російський дослідник Яцунський лише коротко розглядає зміст коментарів до історичних мап [3, 110–119].

---

¹ http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_sk/cgiirbis_64.exe.

Голландський лінгвіст Марсель ван ден Бруке досліджував спадщину фламандця з мовної точки зору, вперше звернувши увагу на розбіжності у текстах Ортелія на звороті. Так, він довів, що існувало два видання «Театру»: наукове і популярне: латиномовне, іспаномовне, англомовне та італомовне належали до 1 категорії, а німецько-, франкомовне та голландське – до другої. «Парергон» ж мав винятково наукову мету. Про це вказує сам Ортелій в коротенькому зверненні до свого читача: «Дорогий Читачу, для опису нашої земної кулі ти маєш наступні мапи, які я намалював для тих, хто зацікавлений давньою історією як сакральною, так і світською. Я вирішив опублікувати їх окремо, бо, здається, вони не відповідають цьому Театру (в якому я задумав показати лише сьгоднішнє розташування місцевостей). Однак, переконаний проханнями друзів, розмістив їх у кінці цієї роботи як додаток. Прощай і користуйся нашими спробами». Внизу цього вступу до «Парергону» Ортелій пише свій девіз: «*Historiae oculus geographia* – географія є оком історії» (див. Іл. 1), маючи на увазі, що мапа, тобто географія дає можливість історії стати візуальною та ожити [5, 13].

Основна мета статті полягає у дослідженні античної спадщини представленої у коментарі до мапи Понту Евксинського 1590 р. Абрагама Ортелія. Цієї мети можна досягнути, детально проаналізувавши сам латиномовний коментар, що дасть змогу: 1) встановити хронологічні рамки використаних голландським картографом джерел; 2) дослідити структуру коментаря та виявити, що було пріоритетним для автора при описі Понту; 3) показати зв'язок між текстом та мапою, проаналізувавши деякі написи на мапі; сама ж мапа Понту потребує окремого розгляду та детальної уваги, тому на разі це не є завданням автора статті.

Зміст коментаря до мапи. Впорядковуючи як «Театр», так і «Парергон» Ортелій часто пояснює читачеві свої кроки. Так, до першого видання 1570 р. він пише *de tabularum auersa parte*, що «оскільки читачеві чи глядачеві атласу було би неприємно бачити зворот мап пустим, ми вирішили написати короткий коментар до того, про що говоримо на самих мапах, щоб не оминуть жодного імені, що було використане нами при їх створенні». Однак проаналізувавши зміст лише одного коментаря та самої карти Понту, можемо вже говорити про певні розбіжності даних.

Нижче подаємо зміст коментаря з латини українською (див. Іл. 2), взявши за джерело видання Іоганна Врінтіуса 1603 р. [П], де «Парергон» розміщено після «Театру»².

Отже, свій текст до мапи Понту автор зазвичай починає з античних назв, тут це талассоніми, що можемо зустріти у греко-римських авторів не тільки античності, але й навіть пізнішого часу³: *Понт Евксинський, Аксинський* (Пліній, Овідій та ін.), *Понтійське (Ponticum mare) море* (Страбон, Тацит, Плутарх, Птолемей та Йордан), *море Понту* (Лукрецій), за назвою етносів, що проживали довкола моря: *Сарматське і Скіфське* (Валерій Флакк, Овідій та Марціан), *Амазонське* (Клавдіан), *Кіммерійське* (Геродот та Орозій), *Таврське* (Фест Авієн); регіональні назви: *Колхідське* (Страбон), *Кавказьке* (від назв гір, Аполлоній), *Фасійське* (від р. Фасіс, Арістід), *Танаїс* (назване готами, як передає Прокопій) – картограф вважає цю назву помилковою. На мапі ж Ортелій згадає ще один талассонім – *Гілейське море*, що зустрічаємо у Плінія Старшого (див. Іл. 3). Тут же по центру Ортелій називає море *Pontus Euxinus, sed dictus ab antiquis Axenus ille fuit* (див. Іл. 3). – Понт Евксинський, однак давніми був названий Аксинським, тобто Негостинним (цю традицію щодо перейменування моря переповідає Страбон: Strabo VII, 3, 6 – М. Т.).

Далі йде фізичний опис місцевості. Ортелій вказує на те, що «майже усі автори⁴ пишуть про схожість форми Понту зі скіфським луком, коли він зігнутий, так що його тятивою є південна частина моря, від Константинополя аж у бік Сходу до ріки Фасіс, окрім мису Карамбіс, а решта цього берега має невеликі гавані і заливи, які не творять прямої лінії. Інша частина по лівий бік до північної частини нагадує ріг з двома кривими кінцями: верхній є більш округлий, а нижній – пряміший, особливості якого дуже чітко вказані на нашій мапі. Це море має також два миси: один – на півдні, Карамбіс, інший – на півночі, Arietis frons (укр. мис Бараняче чоло)». Посилаючись на істориків Амміана та Евстатія, Ортелій пише, що ці два миси віддалені один від

² Поданий аналіз тексту далі подається без нумерації рядків у коментарі.

³ Їхній поділ зроблено автором статті.

⁴ Див. Hecat. Fr.163, Strabo II, 5, 2, Pomp. Mela XIX, 92, M. Manilius IV, 755. – М. Т.

одного на бл. 2 500 стадіїв⁵. «Тим не менше, – продовжує картограф, – тим, хто пливе зі Сходу на Захід чи із Заходу на Схід, вони здаються настільки близькими один до одного, що можна подумати ніби вони є кінцем моря, і що Понт Евксинський був двома морями. Але коли ви досягнете середини між цими двома мисами, то інша частина виглядає так, наче це вже інше море». Фламандець подає також свідчення давніх про окружність моря: за Страбоном – 25 тис. стадіїв, за Полібієм – 22 тис⁶. «Цю цифру зменшує на 2 тис. Амміан (Амм. XXII, 8,10), посилаючись на авторитет Ератосфена, Гекатея та Птолемея. Геродот, який на власні очі бачив море, пише, що він виміряв його довжину, і вона складає 11 100 стадіїв, а ширина – 3 200». Також Ортелій, цитуючи Геродота, передає його враження від моря, яке той називає *Θαλασσίωτατον* – «надзвичайним, найдивовижнішим», а також гідним того, аби його побачити. Однак цифрам Геродота не варто вірити, адже вже у пізніших географів маємо інші дані. Навіть сам картограф сумнівається у цьому, пишучи, що «ці виміри більш точно зафіксовані Страбоном та Плінієм у 12 розділі його 4 книги, частково на основі його власних спостережень, а частково згідно думок інших людей».

«Давнина стверджує, що це море, серед усіх наших морів, було найбільшим, і що воно було кінцем світу, як з ін. боку Гадес, за стовпами Геракла (див. Strabo I, 2, 9 – М. Т.). Також що воно було зовсім несудноплавним як через його величезні розміри, так і через варварські племена, які щоденно тривожили його береги і здійснювали різноманітні жорстокості по відношенню до прибулих чужинців» (Strabo VII, 3, 6 – М. Т.).

Цікавим є підбір епітетів античних авторів до місцевостей у кожному коментарі Ортелія. Так, Понт очима давніх можна уявити як: *vastum et trux* – безмежне і люте море (Verg. et Catull.), *immensum et minax* – величезне і грізне (Ovid.), *vorax et dubium* – всепоглинаюче і небезпечне (Lucanus), *rabidum* – бурне (Silius), *vagum* – непостійне, *ventosum* – вітряне (Statius), *arduum* – складне/високе (Val. Flacc.), *horrendum, infestum, vesanum* – страхітли-

---

⁵ Грецький стадій дорівнював 178 метрам у Полібія, рим. миля – 1478,7 м.

⁶ Сучасна берегова лінія моря становить в окружності 4090 км.

ве, неприязне, неприборкуване (Manilius), *insanum et asperum* – скажене і неприступне (Seneca), *raucisonum* – хрипле (Fest. Avien.).

Ортелій високо цінує описи про розташування та природу моря, що зустрічаються у Геродота, Помпонія, Страбона, Плінія, Овідія та Макробія, однак найбільш точно і старанно зробив це, на його думку, Амміан у 22 книзі, 8, 10 (тут міститься опис Тракії та довколишніх народів – М. Т.), а також Арріан в «Периплі Понту», схолії до якого авторства І.В. Стукія 1577 р. картограф вважає *amplissima* – «найзначнішими чи найповнішими».

Далі автор подає найцікавіші, як на нього, спостереження про море, які він прочитав у різних авторів: «Вода у нього солодка, чи принаймні, солодша, ніж у інших морів. Окрім того, його води легші за води ін. морів і ніколи не розливаються (показують відливи та приливи), але воно завжди зберігає ту особливість води, що вона тече в один бік, як свідчать Лукрецій, Макробій, Пліній та Овідій. З цієї причини, я думаю, море іноді повністю замерзає. Бо, пригадую, про це прочитав в Овідія, Марцелліна Комміта та інших (Ovid. Tristia III, 10; Herod. IV. 28 – М. Т.). Аристотель згадує, що воно біліше за інші моря (Arist. Problemata).

Про фауну моря: «Еліан у своїх “Строкатих оповіданнях” (*Varia historia*) пише, що море не породжує нижніх і витончених моллюсків, тільки вкрай рідко, а тих, що виявлено, є дуже мало. Тут не водяться кити, лише дрібні тюлені і маленькі дельфіни, як передає Плутарх у «Мораліях» (Plut., *Moralia*, V, 32 – М. Т.). Не запливає сюди жодне дике створіння, яке живиться рибою, окрім тюленів та дрібних дельфінів, пише Пліній» (Plin. IX, 15, 20 – М. Т.).

Про ріки Понту: «Страбон згадує, що 40 рік впадає до моря (Strabo VII, 3, 6–7 – М. Т.). Однак наша мапа показує набагато більше». Справді, підрахувавши, налічуємо бл. 90 рік на карті Ортелія (див. Іл. 3).

З найголовніших міст довкола Понту автор згадує в коментарі Візантій, Томи (славне через екзил поета Овідія), Борисфен, що називається Ольвією чи Мілетополем, про яке багато читаємо у Діона Хризостома у 16 промові, Діоскурія, що є Севастополем, якщо вірити у поет. міфи, його заснув. візничі Кастор і Полідевк. Це місто було колись настільки відоме, як розповідає Пліній на основі Тімосфена, що зазвичай до нього прибувало 300

різних народів, які розмовляли різними мовами; і потім римляни для ведення перемовин тримали там 130 перекладачів» (Plin. VI, 5, 17 – М. Т.).

Менш відомими, пише Ортелій, є Трапезунт, Керасос, Фарнакія, Амісос, Сінопа, Гераклея і навпроти Константинополя є вільне місто Халкідон. «На західному узбережжі проживають тракійці, на півдні – азійці, такі як: віфінці, галати та каппадокійці. Колхідяни займають східне узбережжя. Майже вздовж усього пн. узбережжя як Європи, так і Азії живуть сармати та скіфи, розмежовані різними племенами, серед них є тавроскіфи, і їхній Херсонес, що називається Таврійським і Скіфським (на мапі – *Taurica, quae et Scythica Chersonesus*). Аппіан називає цей самий Понт Херсонесом, який, як пише Пліній, колись був оточений морем (Plin. IV, 85 – М. Т.). За формою та величиною він часто порівнюється та вважається дуже схожим на Пелопоннес. Страбон залишив свідчення з традиції ін. авторів, що колись він був з'єднаний з материком за допомогою перешийка 360 стадіями – (185 м, див. Strabo VII, 4, 1 – М. Т.)». Зауважмо, що у коментарі автор перелічує далеко не всі етноніми, які позначено на мапі (див. Іл. 3). Їхнє прочитання та коментування потребує окремої уваги.

Про флору Херсонесу: «Країна в напрямку Метопону або Баранячого Чола, *Frons Arietis*, є неприступна, гірська та сприятлива для аквілонів⁷. Навколо Феодосії (місто, чия гавань може прийняти 100 кораблів), є дуже родючі землі. Атеней пише, що цибулі тут так солодкі і смачні, що їх можна їсти сирими (див. Athen. II, 67, Plin. XIX, 32 – М. Т.). Є на цьому Херсонесі Берозький пагорб (на мапі – *Berosus mons* – М. Т.), де є три джерела. Якщо хтось вип'є з них воду, одразу помре без болю чи ліків (Plin. II, 103 – М. Т.). Плутарх у творі «Ганаїс або про річки» згадує олію, зроблену на цій горі, яку люди витискають з певної рослини галінда. Цією олією вони мажуться, а потім, коли зігріваються, не відчують холоду, хоча вона може бути також гіркою. Той же автор (тобто Пліній) розповідає, що є трава фрікса неподалік печери Борея, яку, якщо мають пасинки, нічого лихого можуть зазнати від мачух. Ця трава холодніша за сніг: а коли ж мачухами здійснюється підступ, вона спалахує полум'ям

⁷ Аквілон – давньоримська назва північно-східного вітру, іноді північного.

[...]. Тут Ортелій переповідає вустами давніх авторів локальні, мабуть, скіфські міфи про дивовижні зілля Херсонесу.

Що ж до міфів Понту, то фламандець їх, на перший погляд, відділяє від історичних свідчень, відсилаючи свого читача, якому вони до вподоби, до «Медеї» Сенеки та «Іфігенії» Еврипіда, а також до історії про аргонавтів і золоте руно. Однак на самій мапі Ортелій на великому картуші під назвою *Pontus Euxinus* уточнює, що саме його морську гладь вперше своїм веслом потривожив Ясон, влітаючи тим самим в основу історичної мапи версію про міфологічного першопрохідця (див. Іл. 3).

Фламандець згадує у коментарі до мапи Понту не менш чудернацьку історію на релігійну тематику, яку переповідає Йосиф Флавій в «Іудейських старожитностях» (IX.10.2) про пророка Іону: як його з'їв та проковтнув кит біля Іссікської затоки⁸, а згодом після трьох днів та трьох ночей він виплонував пророка живим та здоровим біля берегів Понту. Ортелій консультувався тут з греко-латинським лексиконом Роберта Константина 1562 р., який подає, що цією рибою була ламія⁹.

Картограф завершує свій коментар вкрай короткими відомостями про Меотиду, посилаючись на IV книгу Полібія «Загальної історії» та «Метеорологію» Аристотеля I–II кн.; пише також, що довгота моря складає 6 тис. стадіїв за Темістієм Евфрадом (ритор з Колхиди IV ст. н. е. – М. Т.) і що на цьому морі не так багато островів, та й ті не всі заселені. Їхні мешканці солять велику рибу, а потім розбивають її на порошок (тобто муку – М. Т.) та споживають замість хліба, як засвідчує Помпоній, через брак продовольства (див. *Pomp. Mela II, 97 – М. Т.*). На самій мапі є великий напис, що окреслює Меотиду як *Maeotis palus: Quam Scythiae gentes circundant undique ripis, Et matrem Ponti perhibent Maeotidis undam.* – «Меотійське болото: довкола якого на усіх берегах проживають скіфські племена, і стверджують, що Мео-

⁸ Затока Іскендерун, Вірменська або Александреттська затока – затока Левантійського моря або північно-східного краю Середземного моря, що омиває береги південної Туреччини, суч. провінції Хатай.

⁹ За недоступності даного лексикону, неможливо на разі перевірити цю інформацію.

тійська вода є матір'ю Понту». Тут Ортелій подає версію про старше походження Меотиди за Геродотом (Herod. IV. 86).

Часові рамки історико-географічних свідчень. Проаналізувавши імена грецьких та римських авторів в коментарі та на мапі, можна говорити про такі хронологічні рамки використаних античних і візантійських джерел: 1) у *коментарі* вони є значно ширшими – починаючи від логографа Гекатея Мілетського (VI ст. до н. е.) до історика та публіциста Евстатія Солунського (XII ст. н. е.); на *мапі* біля конкретних топонімів згадуються історики від Геродота до Павла Диякона (VIII ст. н. е.). При створенні карти найбільший вплив на Ортелія мав Арріан (6 разів згадується на мапі), Птолемей (тричі), Геродот (двічі), Пліній Старший (двічі), по одному разу фігурують Лікофрон, Діодор Сицилійський, Овідій, Помпоній Мела, Діон Хризостом, Аполлоній Родоський, Страбон, Амміан Марцеллін, Павло Диякон та Стефан Візантійський (див. Іл. 3). Загалом на мапі та коментарі фламандець використав дані близько 50 авторів. Як згадувалось вище, Ортелій цитує сучасні йому видання Стукія до «Периплу» Арріана, а також греко-латинський лексикон Р. Константина.

Висновки. Розглянутий вище коментар до мапи Понту Евксинського є своєрідним калейдоскопом давніх свідчень про цю місцевість. Незважаючи на те, що на сьогодні антична спадщина про фізичну географію та хорографію Чорного моря є дуже добре вивченою [1; 2], зібраний Абрагамом Ортелієм матеріал розширює наші знання стосовно різних назв Понту, його епітетів, що зустрічаємо у греко-римських поетів, місцевих легенд та «цікавинок», а також дає нам уявлення про рівень та ерудицію науковця в епоху пізнього Ренесансу тощо. Важливо також не забувати, що на кінець XVI ст., людина, яка не мала університетської освіти, зуміла відкрити Європі історичну географію, реанімувавши ім'я Птолемея, започаткувавши створення давніх мап та застосувавши науковий підхід до їх вивчення. Читати і досліджувати коментар фламандського картографа не завжди зручно, адже автор не часто дає чіткі посилання на цитоване джерело, згадуючи іноді лише імена авторів, та сам не всюди пояснює вибір того чи іншого фрагменту про досліджувану місцевість. Найбільше краєзнавчої інформації картограф подає тут по північному Причорномор'ю, а виклад про місто Візантій маємо вже у ін-

шому коментарі до наступної мапи, присвяченої Тракії та відповідно західному узбережжю моря. Слід відзначити, що його коментар має певну структуру та логіку викладу; також треба пам'ятати, що Ортелій був змушений лише на одному листі позаду мапи розмістити свій текст до неї, тож цим пояснюється певна лаконічність і вибірковість його викладу.

Перспективу дослідження вбачаємо у детальному аналізі самої мапи Понту Евксинського та її топонімної сітки. Цікавим моментом далі буде встановлення картографічного джерела для даної карти, адже, як було згадано вище, у своєму переліку давніх упорядників історичних мап Ортелій не подає жодної позиції, пов'язаної з Понтом. Ну і останнім важливим порівнянням мав би бути беззаперечний вплив на голландського картографа Клавдія Птолемея, номенклатура якого було розміщена в кінці альбому.

Джерела та література

I. Ortelius A. *Theatrum Orbis Terrarum, tabulis aliquot novis vitaque auctoris illustratum* / A. Ortelius ; edit. ultima Joan. Vat. Vrintius. – Antverpia, 1603. – 118 p.

1. Агбунов В. Античная лоция Черного моря / В. Агбунов. – М. : Наука, 1987. – 156 с.

2. Зубарев В. Историческая география Северного Причерноморья по данным античной письменной традиции / В. Зубарев. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – 504 с.

3. Яцунский В.К. Историческая география: история ее возникновения и развития в XIV – XVIII вв. / В. Яцунский. – М., 1995. – 336 с.

4. Broecke van den M. The Significance of Language: The Texts on the Verso of the Maps in Ortelius, *Theatrum orbis terrarum* / Marcel van den Broecke // *Imago Mundi*. – 2008. – Nr. 60 (2). – P. 202–210.

5. Goffart W. *Historical Atlases: The First Three Hundred Years, 1570–1870* / W. Goffart. – University of Chicago Press, 2003. – 603 p.

6. Karrow Jr. Robert W. *Mapmakers of the sixteenth century and their maps : bio-bibliographies of the cartographers of Abraham Ortelius, 1570 : based on Leo Bagrow's A. Ortelii Catalogus cartographorum* / Robert W. Karrow Jr. – Chicago, 1993. – 846 p.

7. Koeman C. *The History of Abraham Ortelius and his Theatrum orbis terrarum* / C. Koeman. – Lausanne, 1994. – 64 p.

8. Melion Walter S. *Ad ductum itineris et dispositionem mansionum ostendendam: Meditation, Vocation, and Sacred History in Abraham Ortelius's*

Parergon / S. Walter Melion // The Journal of the Walters Art Gallery. – 1997. – Nr. 57. – P. 49–70.

9. Meurer Peter H. *Fontes Cartographici Orteliani: Das «Theatrum Orbis Terrarum» von Abraham Ortelius und seine Kartenquellen* / Peter H. Meurer. – Weinheim : Acta Humaniora, 1991 – 360 p.

References

I. Ortelius, A. (1603). *Theatrum Orbis Terrarum, tabulis aliquot novis vitae auctoris illustratum*. Joan. Bat. Vrintius (Ed.). Antverpia.

1. Agbunov, V. (1987). *Antichnaia lotciia Chernogo moria [Ancient Lions of the Black Sea]*. Moskva: Nauka [in Russian].

2. Zubarev, V. (2005). *Istoricheskaia geografiia Severnogo Prichernomoria po dannym antichnoi pismennoi traditcii [Historical geography of the Northern Black Sea region according to the ancient written tradition]*. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury [in Russian].

3. Iatcunskii, V.K. (1995). *Istoricheskaia geografiia: istoriia ee vozniknoveniia i razvitiia v XIV – XVIII vv. [Historical geography: The history of its origin and development in the XIV – XVIII centuries]*. Moskva [in Russian].

4. Broecke, van den M. (2008). The Significance of Language: The Texts on the Verso of the Maps in Ortelius, *Theatrum orbis terrarum*. *Imago Mundi*, 60 (2), 202–210.

5. Goffart, W. (2003). *Historical Atlases: The First Three Hundred Years, 1570 – 1870*. University of Chicago Press.

6. Karrow Jr., R.W. (1993). *Mapmakers of the sixteenth century and their maps: bio-bibliographies of the cartographers of Abraham Ortelius, 1570: based on Leo Bagrow's A. Ortelii Catalogus cartographorum*. Chicago.

7. Koeman, C. (1994). *The History of Abraham Ortelius and his Theatrum orbis terrarum*. Lausanne.

8. Melion, W.S. (1997). *Ad ductum itineris et dispositionem mansionum ostendendam: Meditation, Vocation, and Sacred History in Abraham Ortelius's Parergon*. *The Journal of the Walters Art Gallery*, 57, 49–70.

9. Meurer, P.H. (1991). *Fontes Cartographici Orteliani: Das «Theatrum Orbis Terrarum» von Abraham Ortelius und seine Kartenquellen*. Weinheim: Acta Humaniora.

TYMOSHENKO Marta – PhD, Senior Lecturer of the Department of Classical, Byzantine and Medieval Studies (Clavis), Ukrainian Catholic University (timoshka@ucu.edu.ua)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6093-9904>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.148722>

**THE ANTIQUE HERITAGE IN THE COMMENTARY
OF THE DUTCH CARTOGRAPH
ABRAHAM ORTELIUS TO HIS MAP
OF PONTUS EUXINUS 1590**

***Abstract.** The name of a Dutch mapmaker, Abraham Ortelius, is known first and foremost due to his *Theatrum Orbis Terrarum* – a 1570 atlas with maps, which was reissued many times even after his death in 1598 in six European languages. The spread of this atlas can be proven by the fact of existence of its copy in the funds of Volodymyr Vernadsky Ukrainian library. Since 1579 the Flemish master created a supplement to it consisting of three ancient maps, the «Parergon». During the following years, Ortelius continuously had been supplementing it with new regional maps, so that by 1590 an independent atlas of 39 ancient maps appeared, which in some editions was bound together with a «Theater...». If for the creation of the «Theater ...» he was called a compiler, being accused for copying the maps of the world from other authors, the ancient maps the Dutchman painted himself with an extraordinary precision, colored engravings of which were made by Jan Wierix. In addition to 39 maps, the «Parergon» has a great value in the Ortelius comments written in Latin and placed on the reverse side of an each map (so called in verso). In the XVI century, when the interest in antiquity became more and more alive (it was due to the first printed edition by E. of Rotterdam in 1533 of Ptolemy's Geography), the maps creation was of scientific and educational purpose. For these commentaries (or scholia), for the first time, drew his attention the Dutch researcher of Ortelius, Marcel van den Broecke. Among the 39 maps on antiquity, one is devoted to Pontus Euxinus, in his commentary to which Ortelius describes the physical geography of the Black Sea with reference to the ancient Greek and Roman authors of various epochs: poets, geographers and historians, with valuable information regarding the size and analysis of the most important, in his opinion, toponyms. A detailed reading of this map with a commentary on it is important today, for it gives us an opportunity to understand the level of the Dutch notions about the classical geography in the 16-th century, and the map itself is one of the most detailed cartographic sources for studying the ancient toponyms of the Pontus coastline after Ptolemy's and the Peutinger's maps; it is a pe-*

Лл. 3. Мапа Понту 1595 р. Амстердам

ЦЮПАК Василина – аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (vasilink@i.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9885-6290>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.155291>

ПОЛІТИКА МАРКА АВРЕЛІЯ ЩОДО ХРИСТІЯН

***Анотація.** Стаття присвячена політиці римського імператора Марка Аврелія Антоніна щодо християн. Доведено, що за його правління політика Римської держави щодо християн залишалася такою ж, як була і за його попередників. Правове становище християн визначалося виданим ще імператором Траяном рескриптом, за яким людину можна було переслідувати тільки за те, що вона визнавала себе християнином. За часів правління династії Антонінів число християн зростає, а в період принципату Марка Аврелія їх було багато навіть серед римських військових. Марк Аврелій, який дуже шанував традиційних римських богів, не міг залишити без наслідків нехтування християнами своїми обов'язками перед ними. Він не міг прийняти головну концепцію християнства, яке відданість Христу ставило вище, за відданість римському імператорові. Оберігаючи римську релігію, забезпечуючи шанування традиційних римських богів, Марк Аврелій неминуче вступив у конфлікт з християнством, яке, з точки зору римлян, було «забобоном».*

***Ключові слова:** Марк Аврелій, імператор, принципат, християнство, релігія.*

Постановка проблеми. Марк Аврелій Антонін (161–180 рр.) є одним з найвідоміших правителів Римської імперії. Його правління стало важливим етапом розвитку Римської імперії. Було проведено ряд реформ, докладено багато зусиль для ліквідації зовнішньополітичних загроз. Відбулися зміни і у питанні спадкування влади імператора. До того усі представники династії Антонінів залишали владу не рідним дітям: «Від Нерви

до Марка Аврелія жоден імператор не мав спадкоємцем рідного сина і спадкування імператорської влади відбувалося через усиновлення» [9, 292]. Але Марк Аврелій залишив владу Коммоду, своєму синові, який став останнім представником цієї династії. Якщо із загрозами з боку ворожих племен Марк Аврелій ще міг боротися, то були сили, яким він протистояти не міг. Йому довелося мати справу з потужною епідемією чуми, яка забрала життя багатьох мешканців Римської імперії і суттєво підірвала продуктивні сили держави. А. Боак вказує: «... провінції Римської імперії, які важко постраждали під час чуми Марка Аврелія, не досягли попередньої чисельності населення аж до такої ж суворої епідемії 251 року» [14, 250]. Шукаючи порятунку для себе та своїх підданих, Марк Аврелій не міг звернутися ні до кого, окрім як до богів, вважаючи, що лише вони могли допомогти зі стихійним лихом. Щодо причин цієї природної катастрофи, думки імператора найімовірніше збігалися з тим, як до цього ставився римський народ. Як зазначає А. Берлі: «Єдиним відображенням суспільних настроїв у Римі серед населення, раптово враженого епідемією, була ворожість щодо християн. “Атеїсти”, відомі своєю ненавистю до “людського роду”, які очікували кінця світу, були природною мішенню» [13, 152]. Очевидно, релігійна політика була важливим аспектом правління Марка Аврелія. Вона цікава виходячи з того, що сам імператор був мислителем, і з великою долею справедливості можна було б сказати щодо нього – філософ на троні. Справді, він виказував себе як імператор та філософ, але не зміг поєднати ці дві ролі, на думку одних дослідників [20, 587], будучи реалістом і дотримуючись поміркованих поглядів, на думку інших [18, 256]. Друге століття було також часом, коли в Римській імперії все більшої ваги набувало християнство. Тому важливо простежити релігійну політику Марка Аврелія, дослідити взаємне ставлення імператора до християнства та його зображення у християнській традиції. Це допоможе краще зрозуміти процеси, які відбувалися у римському суспільстві у період ранньої імперії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що правління Марка Аврелія привертає увагу багатьох дослідників. Відомий французький дослідник релігії Е. Ренан написав серію праць, присвячених історії виникнення християнства. Завершаль-

ним твором цієї серії стало дослідження «Марк Аврелій і кінець античного світу». Увага автора зосереджена на викладі розвитку християнської Церкви в правління Марка Аврелія [10]. На початку XX ст. невелике за обсягом дослідження щодо становища християн у Римській імперії за Марка Аврелія опублікував Л. Багрецов [2]. Сучасний дослідник С. Штерц вказує, що навіть у четвертому столітті християнської ери Марк Аврелій був пошанований як зразок ідеального правителя не лише латинськими авторами, але і грецькими, серед яких і тими, які писали панегірики імператорів [21, 433]. Популярним сюжетом сучасної історіографії є взаємини Марка Аврелія та християн. Зокрема, Р. Грант аналізує ставлення до римської держави, і зокрема до Марка Аврелія, ранніх християнських апологетів. Серед іншого, автор зазначає: «У той час процвітав релігійний фанатизм» [17, 2]. Г. Фавден розглядає висвітлення так званого «дива дощу» 172 р. язичницькими авторами [16]. О. Пантелеєв у своєму дослідженні робить висновок про те, що під час правління Марка Аврелія не було видано нових антихристиянських указів, а переслідування у той час християн відбувалося на основі законів, у яких про них не йшлося взагалі [4]. Проблеми розвитку раннього християнства розглянуто у низці досліджень О. Петречка. Він вважає, що Марк Аврелій не був ініціатором переслідування християн: «Ініціатива переслідування християн, як і за Траяна, належала не владі, а натовпу» [5, 270]. Присвячене Марку Аврелію дослідження провів французький історик Ф. Фонтен, у якому розглядає римського імператора через призму його «Роздумів» [12]. А. Берлі у ґрунтовному дослідженні життя Марка Аврелія вказує, що «Марк Аврелій є однією з найкраще висвітлених античних персоналій. Навіть його обличчя стало більше ніж просто знайоме: імперські монети передавали його портрети більше ніж сорок років, від неголеного молодого спадкоємця Антоніна до одягнутого у військовий стрій правителя, з густою бородою, що помер на своєму посту у свої пізні п'ятдесяті» [13, 8]. Але водночас дослідник наголошує на тому, що висвітлення періоду правління Марка Аврелія в античних джерелах, які дійшли до наших днів, має багато лагун: «Амміан Марцеллін розпочав свою Історію з приходу до влади Нерви, але його розповідь про пізнє перше, друге і третє століття повністю втрачена, і лише у випадкових

ретроспективних епізодах він наводить інформацію певної цінності для вивчення Марка Аврелія» [13, 27]. Все ж багато аспектів політики Марка Аврелія щодо християн залишаються дискусійними чи нез'ясованими та потребують подальшого розгляду.

Метою нашого дослідження є з'ясувати політику Марка Аврелія щодо прихильників християнської релігії.

Виникнення християнства та його рання історія пов'язані з Римською імперією. Взаємини між християнством та римським урядом не були безхмарними. Позаяк християнство не орієнтувалося на традиційні римські цінності, воно не знаходило підтримки з боку римської адміністрації. Більше того, непорозуміння, які виникали між християнськими проповідниками та місцевою владою, могли призвести до серйозних конфліктів. Першими прикладами переслідування християн з боку римської влади стали гоніння у період правління імператорів династії Юліїв-Клавдіїв. Найбільш відомий випадок – це переслідування за Нерона у 64 р. н. е. Однак ці переслідування не були систематичними. На думку О. Петречка: «Аналіз взаємин Римської і держави і християнства у I ст. н. е. дає підстави стверджувати відсутність офіційної лінії щодо християнства. Переслідування християн за Нерона та Доміціана не можна розглядати як державну політику. Проте ситуація змінюється у II ст. н. е. за Антонінів» [7, 145]. Як зазначає А. Берлі: «за Нерона, ймовірно, державною політикою стало те, що сповідувати християнство було злочином, який карався смертною карою. Але Траян вказав Плінію, що цих людей не потрібно розшукувати» [13, 22]. А. Берлі також вказує, що саме від доби Антонінів до нас дійшли найдавніші язичницькі тексти, у яких згадуються християни. Це листи Плінія Молодшого – найдавніше збережене язичницьке джерело. Розповідь про жорстоку страту християн у Римі Нероном була написана другом Плінія, Тацітом, кількома роками пізніше. Невдовзі у час правління Адріана, колишній протеже Плінія Светоній коротко згадав цю страту [13, 256]. Наведений вище факт засвідчує, що саме час Антонінів став добою піднесення християнства. Тепер уже ні літописець Таціт не може не згадати про християн, розповідаючи про найбільш важливі події римської історії, ні намісник провінції Пліній Молодший не може не зауважити необхідності справедливого розгляду висунутих проти християн звину-

вачень. Немає сумнівів, що усе це говорить про достатньо велике число християн на той час і про їхню високу питому вагу у римському суспільстві.

Мабуть, на час приходу до влади Марка Аврелія число християн у римській імперії ще більше зросло. Доводить це історія, яку у різній інтерпретації подають різні античні автори, – як християнські, так і язичники. Мова йде про один з епізодів під час війни римлян з низкою племен, серед яких були маркоммани, квади, вандали та ін. Орозій розповідає, що коли римське військо було оточене ворогами і через нестачу води виявилось у більшій небезпеці від спраги, ніж від ворогів, деякі християни відкрито помолилися Христу. Після цього пішов сильний дощ, який наповнив римлян силою. Варвари ж, налякані потужними блискавками, частково загинули, а решта – втекли (Орос. 7.15.8–10). Потрібно зауважити, що Орозій – християнський історик. Язичницькі ж автори про цю подію розповідають по-іншому: «Нехристиянські автори також вказують на втручання Неба у перебіг битви війська Марка Аврелія та варварів. За Діоном Кассієм, римське військо, оточене чисельнішими силами варварів і відрізане від джерел води, страждало від виснаження, ран, спеки та спраги. Врятував ситуацію єгипетський маг Арнуфіс, що супроводжував імператора. Він звернувся з молитвами до Меркурія і цим викликав дощ» [7, 151]. Напевно, Марк Аврелій вважав істинною ту версію, яка говорила про допомогу його війську Меркурія, а не Христа. Але для нас важливо тут, окрім іншого, звернути увагу на те, що християн у римському війську уже було досить багато. Якщо вони відкрито наважувалися молитися Христові, то відчували себе певною мірою у безпеці. З іншого боку, Марк Аврелій міг і не схвалити таке відкрите нехтування традиційними римськими богами: «Залишити без належного реагування діяльність християн – означало заохочувати їх, та й інших, до нехтування своїми обов'язками перед державою» [7, 153].

Вище уже йшла мова про те, що Марк Аврелій був філософом і його іноді називають «філософом на троні». Можна було би припустити, що людина, яка любить філософію, тобто мудрість, буде любити усіх людей – християни вони чи ні. Напевно ніхто не буде сперечатися з тим, що релігійна політика Марка Аврелія значною мірою визначалася його філософськими погля-

дами, з якими ми можемо ознайомитися завдяки тому, що він сам виклав їх у «Роздумах» [1]. На думку деяких дослідників, твір Марка Аврелія писався в основному не для слухача або читача, не передбачалося, що він стане літературним пам'ятником [11, 115]. У будь-якому разі, у нас є унікальна можливість дізнатися про погляди одного з імператорів династії Антонінів від нього самого. Передовсім нас цікавить, яким було його ставлення до традиційної релігії. Імператор дає нам на це питання досить чітку відповідь. Зокрема він пише, що потрібно ставитися до релігії без «забобонів»: «τὸ μῆτε περὶ θεοῦς δεῖσιδαμον» (Aug. 1.16.3). Що імператор мав на увазі?

«Забобони» – це український еквівалент для латинського «*superstitio*». Марк Аврелій вживає грецький термін «*δεισιδαμονία*». Потрібно зазначити, що він, власне, і є рівнозначний терміну «*superstitio*»: «Грецький еквівалент для *superstitio* – *δεισιδαμονία*, буквально – страх перед демонами» [8, 53].

У своїй поведінці Марк Аврелій підкреслював повагу до традиційної релігії, перед відправкою на війну виконував у Римі релігійні обряди. Він також здійснював і чужоземні релігійні обряди, нехтування ж обрядами вважав можливою причиною усіляких нещасть: «Марк Аврелій, у складній ситуації, здійснював чужоземні релігійні обряди (*peregrinos ritus impleverit*) (НА. Марс. 13.1). Цей імператор, один із найосвіченіших правителів Риму, називав несумлінне виконання релігійного культу причиною епідемії чуми (НА. Марс. 21.6)» [8, 56]. Марк Аврелій вважав, що завдячує усім римським богам, бо саме від них отримав славетних предків (Aug. 1.17.1). Він стверджував, що саме від підтримки і підказки богів залежать усі його добрі надбання (Aug. 1.17.6). На думку Марка Аврелія, існує «промисел Божий», але промисел може виходити також і від випадку (Aug. 2.3.1). Якщо ж людина буде жити так, як цього вимагають боги, то вони від неї нічого уже більше не жадають (Aug. 2.5.1). Також потрібно зауважити, що Марк Аврелій негативно ставився до атеїстичних ідей. Зокрема, він говорить, що «помирати не страшно, якщо є боги, тому що вони у зло тебе не втягнуть. Якщо ж їх немає або вони не турбуються про людські справи, то що мені жити у світі, у якому немає божества і немає промислу?» (Aug. 2.11.1). На думку Марка Аврелія, людина, доки живе, повинна задовольнитися

тим, що шануватиме і славитиме богів та робитиме людям добро (Aug. 6.33.1), жити у злагоді з богами (Aug. 6.16.5).

Але, можливо, достовірною є точка зору, яку висловив А. Доватур: «Не язичницькі релігійні уявлення, а чисто філософські міркування зумовлювали його негативне ставлення до християнства» [3, 88]. Мабуть, Марк Аврелій не міг прийняти головну концепцію християнства, яке приналежність до цієї релігії ставило вище за приналежність до античного суспільства, а відданість Христу – вище за відданість римському імператорові: «Справді, християнин душею і тілом належав Христові, а не імператору. Християнин цінував приналежність до християнства, а не до традиційного античного суспільства. Він був перш за все християнином, а не римським громадянином. Чи це не є заперечення цінностей традиційного античного суспільства? І що надзвичайно важливо, ідеї християнства щораз енергійніше пронизували римське суспільство як по горизонталі, так і по вертикалі. Чи це не є загроза існуванню традиційного античного суспільства?» [8, 60].

Окрім того, потрібно звернути увагу на ще один момент. Як я зазначала раніше, Марк Аврелій вважав, що потрібно ставитися до релігії без забобонів. Однак римляни саме християнство вважали ні чим іншим, як «забобоном»: «Позиція християн, які не визнавали традиційних римських вірувань, ухилялись від виконання звичайних для підданих обов'язків, не могла не викликати гостру реакцію уряду. Найбільш ретельні правителі вважають за необхідне боротися із цим «забобоном» [7, 152]. Тому немає нічого дивного у тому, що Марк Аврелій як правитель, який дуже шанував традиційну римську релігію, та якого можна сміливо віднести до одного з найбільш відповідальних імператорів, ставився до християнства негативно. Немає нічого дивного в тому, що: «Ті імператори, які найбільше турбувалися про державні справи, переслідували християн найбільш послідовно, і серед них, Траян і Марк Аврелій. Залишити діяльність християн без належної реакції означало підбурити їх та інших до нехтування своїми зобов'язаннями перед державою» [19, 266].

Дуже ретельно становище християн за часів правління Марка Аврелія розглянув А. Берлі у монографії, про яку йшла мова вище. Дослідник зазначає, що «Статус християнства був чітко

встановлений... рескриптом Траяна Плінію за дев'ять чи десять років перед народженням Марка» [13, 256]. Потрібно сказати, що за рескриптом Траяна людину можна було переслідувати уже тільки за те, що вона визнавала себе християнином. Це був «перший закон проти християн, який санкціонує їх переслідування» [9, 202–203]. Рескрипти щодо християн після Траяна відомі тільки з християнських джерел. На думку А. Берлі, їх не можна вважати автентичними, хоча деякі з них є досить правдоподібними в деталях, як рескрипт Адріана мініцію Фундану [13, 258]. Натомість О. Петречко, проаналізувавши зміст рескрипту, який зберігся у трьох варіантах, двох грецьких (Євсей та Юстин) і латинському (Руфін) робить висновок, що: «немає достатніх підстав для того, щоб ставити під сумнів автентичність рескрипту імператора Адріана Мініцію Фундану. Утім цей документ нічого не змінив у правовому становищі християнства, що склалося од часу Траяна» [6, 131–132]. Але незважаючи на те, чи був цей рескрипт автентичним, чи ні, становище християн за Марка Аврелія Антоніна було таким самим, як воно склалося за правління імператора Траяна, на основі його знаменитого рескрипту Плінію Молодшому. Марк Аврелій лише забезпечив дотримання чинних законів. Тому закономірно, що переслідування християн за цього імператора не припинилися: «з ім'ям Марка Аврелія християни пов'язують четверте гоніння» [9, 207]. Оберігаючи римську релігію, забезпечуючи шанування традиційних римських богів, Марк Аврелій не міг не вступити у конфлікт з християнством, яке, з його точки зору, було «забобоном».

Висновки. Проведене дослідження показує, що за правління Марка Аврелія Антоніна політика Римської держави щодо християн залишалася такою ж, як була і за його попередників. Правове становище християн визначалося виданим ще імператором Траяном рескриптом, за яким людину можна було переслідувати тільки за те, що вона визнавала себе християнином. За часів правління династії Антонінів число християн зростає, а в період принципату Марка Аврелія їх було багато навіть у римському війську. Марк Аврелій, який дуже шанував традиційних римських богів, не міг залишити без наслідків нехтування християнами своїх обов'язків перед ними. Він не міг прийняти головну концепцію християнства, яке приналежність до цієї релігії

ставило вище за приналежність до античного суспільства, а відданість Христу – вище за відданість римському імператорові. Оберігаючи римську релігію, забезпечуючи шанування традиційних римських богів, Марк Аврелій не міг не вступити у конфлікт з християнством, яке, з його точки зору, було «забобоном».

Перспективним напрямом подальшого дослідження може бути розгляд політики римського уряду щодо християнства у період правління імператора Коммода.

Література

1. Аврелій М. Наодинці з собою / М. Аврелій ; пер. з грец. Р. Паранька. – Львів : Літопис, 2007. – 209 с.

2. Багрецов Л.М. Положение христиан в Римской империи при императоре Марке Аврелии / Л.М. Багрецов. – Гродна : Губ. тип., 1904. – 20 с.

3. Доватур А.И. Римский император Марк Аврелий Антонин / А.И. Доватур // Марк Аврелий Антонин. Размышления. – Ленинград : Наука, 1985. – С. 76–93.

4. Пантелеев А.Д. Христиане в правление Марка Аврелия / А.Д. Пантелеев // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. – 2005. – Т. 4. – С. 305–316.

5. Петречко О.М. Переслідування християн у добу Марка Аврелія / О.М. Петречко // Гуржіївські історичні читання. – 2012. – Вип. 5. – С. 268–270.

6. Петречко О.М. Переслідування християн та рескрипт Адріана Мініцію Фундану / О.М. Петречко // Вісник Черкаського університету. – 2012. – № 29. – С. 128–133.

7. Петречко О. Рим та християнство у I – II ст. н.е. / О. Петречко // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2007. – Вип. 10. – С. 142–155.

8. Петречко О.М. Римське суспільство і *superstitio* доби принципату / О.М. Петречко // Древности. – 2011. – Вип. 10. – С. 53–63.

9. Петречко О. Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» Республіки до сенатської монархії : монографія : [для вищ. навч. закладів] / О. Петречко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 396 с.

10. Ренан Э. Марк Аврелий и конец античного мира / Э. Ренан ; пер. с фр. В.А. Обручева. – М. : Книжный Клуб Книговек, 2017. – 194 с.

11. Унт Я. «Размышления» Марка Аврелия как литературный и философский памятник / Я. Унт // Марк Аврелий Антонин. Размышления. – Ленинград : Наука, 1985. – С. 94–115.

12. Фонтен Ф. Марк Аврелий / Ф. Фонтен ; пер. с фр. Н.Н. Зубкова. – М. : Молодая гвардия, 2005. – 318 с.
13. Birley A. Marcus Aurelius. A biography / A. Birley. – New Haven : Yale University Press, 1987. – 320 p.
14. Boak A.E.R. Egypt and the Plague of Marcus Aurelius / A.E.R. Boak // *Historia*. – 1959. – Vol. 8. – № 2. – P. 248–250.
15. Brunt P.A. Marcus Aurelius in His Meditations / P.A. Brunt // *The Journal of Roman Studies*. – 1974. – Vol. 64. – P. 1–20.
16. Fowden G. Pagan Versions of the Rain Miracle of A.D. 172 / G. Fowden // *Historia*. – 1987. – Vol. 36. – № 1. – P. 83–95.
17. Grant R.M. Five Apologists and Marcus Aurelius / R.M. Grant // *VChr*. – 1988. – Vol. 42. – № 1. – P. 1–17.
18. Hendrickx B. Once Again : Marcus Aurelius, Emperor and Philosopher / B. Hendrickx // *Historia*. – 1974. – Vol. 23. – № 2. – P. 254–256.
19. Petrechko O. The attitude of the Roman authorities to Christianity during the reign of the Severan dynasty / O. Petrechko // *Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія»*. – 2017. – Вип. 40. – С. 260–277.
20. Stanton G.R. Marcus Aurelius, Emperor and Philosopher / G.R. Stanton // *Historia*. – 1969. – Vol. 18. – № 5. – P. 570–587.
21. Stertz S.A. Marcus Aurelius as Ideal Emperor in Late-Antique Greek Thought / S.A. Stertz // *The Classical World*. – 1977. – Vol. 70. – № 7. – P. 433–439.

References

1. Avrelii, M. (2007). *Naodyntsi z soboiu [Meditations]*. (R. Paranka, Trans.). Lviv: Litopys [in Ukrainian].
2. Bagretcov, L.M. (1904). *Polozhenie khristian v Rimskoi imperii pri imperatore Marke Avrelii [The status of Christians in the Roman Empire under the Emperor Marcus Aurelius]*. Grodna: Gub. tip. [in Russian].
3. Dovatur, A.I. (1985). Rimskii imperator Mark Avrelii Antonin [Roman Emperor Maecus Aurelius Antoninus]. *Mark Avrelii Antonin. Razmyshleniia – Marcus Aurelius Antoninus. Meditations*. Leningrad: Nauka [in Russian].
4. Pantelev, A.D. (2005). Khristiane v pravlenie Marka Avreliia [Christians during the reign of Marcus Aurelius]. *Mnemon. Issledovaniia i publikatsii po istorii antichnogo mira – Mnemon. Research and publications on the history of the ancient world*, 4, 305–316 [in Russian].
5. Petrechko, O.M. (2012a). Peresliduvannia khrystyian u dobu Marka Avreliia [Persecution of Christians in the epoch of Marus Aurelius].

Hurzhiivski istorychni chytannia – Gurzhiev Historical Readings, 5, 268–270 [in Ukrainian].

6. Petrechko, O.M. (2012b). Peresliduvannia khrystyian ta reskrypt Adriana Minitsiui Fundanu [The persecution of the Christians and Hadrian's Rescript to Minicius Fundanus]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu – Bulletin of Cherkasy University*, 29, 128–133 [in Ukrainian].

7. Petrechko, O. (2007). Rym ta khrystyianstvo u I – II st. n.e. [Rome and Christianity in the 1st and 2nd centuries AD]. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu – Archaeological research of Lviv University*, 10, 142–155 [in Ukrainian].

8. Petrechko, O.M. (2011). Rymske suspilstvo i superstizio doby pryntsyatu [Roman society and superstition during the Principate]. *Drevnosti – Antiquities*, 10, 53–63 [in Ukrainian].

9. Petrechko, O. (2009). *Suspilno-politychnyi rozvytok Rymскоi Imperii v I – na poch. III st. n. e.: vid «vidnovlenoi» Respubliki do senatskoi monarkhii* [Socio-political development of the Roman Empire in the first century – at the beginning of the third century A.D.: from «restored» Republic to the Senate monarchy]. Lviv: vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

10. Renan, E. (2017). *Mark Avrelii i konets antichnogo mira* [Marcus Aurelius and the end of the Ancient world]. (V.A. Obruchev, Trans.). Moscow: Knizhnyi Klub Knigovek [in Russian].

11. Unt, Ia. (1985). «Razmyshleniia» Marka Avrelia kak literaturnyi i filosofskii pamiatnik [«Meditations» of Marcus Aurelius as a literary and philosophical monument]. *Mark Avrelii Antonin. Razmyshleniia – Marcus Aurelius Antoninus. Meditations*. Leningrad: Nauka [in Russian].

12. Fonten, F. (2005). *Mark Avrelii* [Marcus Aurelius]. (N.N. Zubkov, Trans.). Moscow: Molodaia gvardiia [in Russian].

13. Birley, A. (1987). *Marcus Aurelius. A biography*. New Haven: Yale University Press.

14. Boak, A.E.R. (1959). Egypt and the Plague of Marcus Aurelius. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 8 (2), 248–250.

15. Brunt, P.A. (1974). Marcus Aurelius in His Meditations. *The Journal of Roman Studies*, 64, 1–20.

16. Fowden, G. (1987). Pagan Versions of the Rain Miracle of A.D. 172. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 36 (1), 83–95.

17. Grant, R.M. (1988). Five Apologists and Marcus Aurelius. *Vigiliae Christianae*, 42 (1), 1–17.

18. Hendrickx, B. (1974). Once Again: Marcus Aurelius, Emperor and Philosopher. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 23 (2), 254–256.

19. Petrechko, O. (2017). The attitude of the Roman authorities to Christianity during the reign of the Severan dynasty. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. Ivana Franka. Seriya «Istoriia» – Problems of the humanities: a collection of scientific works of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. «History» Series*, 40, 260–277.

20. Stanton, G.R. (1969). Marcus Aurelius, Emperor and Philosopher. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 18 (5), 570–587.

21. Stertz, S.A. (1977). Marcus Aurelius as Ideal Emperor in Late-Antique Greek Thought. *The Classical World*, 70 (7), 433–439.

TSIUPAK Vasylyna – Postgraduate Student, World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (vasilink@i.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9885-6290>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.155291>

MARCUS AURELIUS' POLICY TOWARDS CHRISTIANS

Abstract. *The article is devoted to the policy of the Roman emperor Marcus Aurelius Antoninus towards Christians. The religious policy of Marcus Aurelius was to a great extent determined by his philosophical views. He demonstrated his respect for traditional religion. Before going to war, in Rome, he performed religious ceremonies. He also performed foreign religious ceremonies, while neglecting rites was considered a possible cause of all kinds of misfortunes. Marcus Aurelius believed that everything he had, he owed to Roman gods, because he received glorious ancestors from them. He believed that all his good deeds depended on the support and guidance of the gods. According to Marcus Aurelius, there is «Divine Providence», but Providence can also come from chance. If a person leads a life as the gods require, they will no longer require anything from such a person. Marcus Aurelius strongly disapproved of atheism. According to Marcus Aurelius, a man, while he lives, must be satisfied with respecting and praising the gods, should concern himself with doing good, living in harmony with the gods. It has been proved that during the reign of Marcus Aurelius Antoninus, the policy of the Roman state towards Christians remained the same as it was under his predece-*

ssors. The legal status of Christians was determined by the Trajan's rescript, which stipulated that any person should be persecuted only for the fact that he declared himself a Christian. During the reign of the Antoninus, the number of Christians grew, and during the period of the Principate of Marcus Aurelius, a significant number of Christians were even among the Roman military. Marcus Aurelius, who greatly respected Roman gods, had to punish Christians who showed disrespect for them. He could not accept the main concept of Christianity, whose devotion to Christ had priority over the devotion to the Roman emperor. Protecting the Roman religion, ensuring the veneration of traditional Roman gods, Marcus Aurelius inevitably came into conflict with Christianity, which from the Romans' point of view was a «superstition».

Key words: *Marcus Aurelius, emperor, Principate, Christianity, religion.*

Стаття надійшла до редакції 11.10.18

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АМА – Античный мир и археология. Саратов
ВДИ – Вестник Древней Истории. Москва
ДАК – Державний архів міста Києва
ДАЛО – Державний архів Львівської області
ДКЗ – Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич
Записки ЧСВВ – Записки Чину Святого Василя Великого. Рим
ІЛ – Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури
ім. Т.Г. Шевченка НАН України
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В.І. Вернадського
НАУ – Національний архів Угорщини
НИР – Новейшая история России
РС – Радянське слово. Дрогобич
УІЖ – Український історичний журнал
Фонди НКПІКЗ, КПЛ-А – Фонди Національного Києво-Печер-
ського історико-культурного заповідника
ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів
України у м. Києві
ААН – Archiwum Akt Nowych w Warszawie
Analecta OSBM – Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni. Roma
Archiwum PAN – Archiwum Polskiej Akademii Nauk
САН² – The Cambridge Ancient History, 2nd edition
ChHist – Church History : studies in Christianity and culture. Red
Bank (N.J.) : American Society of Church History
GRBS – Greek, Roman and Byzantine Studies. Durham (N.C.) :
Duke University
Hermathena – Hermathena : a Trinity College Dublin review. Dublin
Historia – Historia : Zeitschrift für Alte Geschichte. Stuttgart : Steiner
JRS – The Journal of Roman Studies. London
JThS – The Journal of Theological Studies. Oxford : Clarendon Pr.
Latomus – Latomus : Revue d'études latines. Bruxelles : Latomus
MUH – Monumenta Ucrainae Historica
Phoenix – Phoenix : journal of the Classical Association of Canada
VChr – Vigiliae Christianae : A Review of Early Christian Life and
Language. Brill : Leiden

ВИМОГИ

Редакція наукового видання «Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія»» запрошує науковців до публікації власних наукових розробок, не опублікованих раніше.

Стаття, що подається до збірника, повинна відповідати його тематиці й сучасному стану науки, бути літературно опрацьованою. Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність даного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку. Редакція залишає за собою право вносити поправки до статей, не змінюючи основного змісту.

Кожному опублікованому матеріалу присвоюється міжнародний цифровий ідентифікатор DOI (digital object identifier).

Мови: українська, російська, англійська, польська.

1. Приймаються статті обсягом від **9–20 сторінок**: шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал 1,5, усі береги по 2,5 см.

2. Подати УДК, номер **ORCID** (<http://orcid.org/>).

3. Основна частина статті повинна відповідати вимогам Атестаційної колегії МОН України до фахових видань та публікацій і обов'язково містити такі структурні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями; аналіз останніх досліджень (аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор); виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття; визначення мети та завдань дослідження; результати досліджень (виклад основного матеріалу дослідження); висновки (висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок цього питання); список літератури за абеткою (кирилиця, потім – латинка), оформлених відповідно до вимог ВАК, та References – за **міжнародним бібліографічним стандартом АРА**. Для транслітерації списку використаних джерел слід використовувати такі сайти, як <http://www.slovnnyk.ua/services/translit.php> – для україномовних та <http://ru.translit.net/?account=zagranpasport> – для російськомовних джерел, після них подається англійськомовний переклад назви. Посилання на античних та середньовічних авторів подаються в тексті у круглих дужках і до списку літератури не вносяться. Архівні джерела подаються окремим блоком з римською нумерацією перед списком літератури.

4. Анотація українською мовою (**500–700 символів з пробілами**). До анотації додаються **5–7 ключових слів**.

5. Реферат статті та її назва англійською мовою (**2 000–2 500 символів**).

6. Рекомендація кафедри установи, де автор працює, і рецензія доктора чи кандидата наук для авторів без наукових ступенів.

7. Статтю надсилати на платформу (<http://phh.dspu.edu.ua/>).

8. Контактна інформація: Галик Володимир Миколайович, редактор збірника (volodymyr.halyk@gmail.com); Гриценко Галина Зеновіївна, відповідальний секретар (grycenko84@gmail.com).

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

Збірник наукових праць Дрогобицького
державного педагогічного університету
імені Івана Франка

Серія «Історія». Випуск 42

Головний редактор **Володимир Галик**
Технічний редактор **Ольга Лужецька**
Коректор **Олександр Голубєв**

Здано до набору 29.11.2018 р. Підписано до друку 06.12.2018 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура. Times. Наклад 100 прим.
Ум. друк. арк. 19,75. Зам. 277.

Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 5140 від 01.07.2016 р.). 82100, Дрогобич, вул. І. Франка, 24, к. 42, тел. 2 – 23 – 78.

COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

DROHOBYCH IVAN FRANKO STATE
PEDAGOGICAL UNIVERSITY

PROBLEMS OF HUMANITIES

a collection of scientific articles

Drohobych Ivan Franko
State Pedagogical University

«History» Series. Issue 42

Editor-in-chief **Volodymyr Halyk**
Technical Editor **Olha Luzhetska**
Corrector **Oleksandr Golubev**

Submitted for type-setting on 29.11.2018. Signed for printing on 06.12.2018. Format 60x84/16. Offset printing. Type: Times. Circulation up to 300 copies. Accounting and publishing sheet 19,75. Order 277.

Editorial-Publishing Department of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Certificate on the inclusion of a publishing business subject in the state register of publishers, publishers and publishers of publishing products DK No. 5140 dated 01.07.2016), 82100, Drohobych, ul. Ivan Franko, 24, room 42. tel. 2 – 23 – 78.